

T. C.
İstanbul Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Tarih Anabilim Dalı
Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

SELÇUKLU BAŞKENTİ İSFAHAN
(KURULUŞUNDAN MOĞOL İSTİLASINA KADAR)

Tuba Yüksel
2501090038

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Abdülkerim Özaydın

İstanbul 2013

Y Ü K S E K L İ S A N S

TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN

Adı ve Soyadı :Tuba YÜKSEL Numarası :2501090038
Anabilim/Bilim Dalı :Tarih Tez Savunma Tarihi :25.06.2013
Danışman :Prof.Dr.Abdülkerim ÖZAYDIN Saati :13:30
Tez Başlığı :”Selçuklu Başkenti İsfahan: Kuruluşundan Moğol İstilasına Kadar”

TEZ SAVUNMA SINAVI, Lisansüstü Öğretim Yönetmeliği'nin 36. Maddesi uyarınca yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABULÜ'NE OYBİRLİĞİ / ~~OYÇOKLUĞUYLA~~ karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1-Prof.Dr.Abdülkerim ÖZAYDIN		Kabul
2-Prof.Dr.Ali GÜZELYÜZ		Kabul
3-Doç.Dr.Muharrem KESİK		Kabul
4-Doç.Dr.O.Gazi ÖZGÜDENLİ		Kabul
5-Doç.Dr.Ebru ALTAN		Kabul

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1-Doç.Dr.Birsel KÜÇÜKSİPAHİOĞLU		
2-Doç.Dr.Abdullah KIZILCIK		

Selçuklu Başkenti İsfahan (Kuruluşundan Moğol İstilasına Kadar)

Tuba Yüksel

ÖZ

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na başkentlik yapmış olan İsfahan şehri kuruluş itibari ile köklü bir geçmişe sahip olduğundan dolayı **Selçuklu Başkenti İsfahan (Kuruluşundan Moğol İstilasına Kadar)** adlı yüksek lisans tezimiz ile ilgili araştırma yaparken bilhassa ana kaynaklardan istifade etmeye çalıştık.

Selçuklulardan önce İsfahan pek çok hanedan için önem teşkil eden bir yerleşim merkezi olmuştur. Onun bu önemi doğal olarak merkezi ticaret yolları üzerinde olmasından kaynaklanıyordu. Ayrıca şehrin ikliminin elverişli ve eşrafının zengin olması, İsfahan'a hâkim olan devletlere yüksek vergiler kazandırdığı için burası geçmişten beri göz önünde bulunan bir merkez halindeydi. Fetihler ile birlikte İslâmiyet ile tanışan İsfahan, Emevî ve Abbâsî idaresi altına girmiştir. İsfahan bu dönemlerde de vergisinin yüksek olmasından dolayı merkezi otoriteden bağımsız hareket etmek isteyen hanedanların ya da kişilerin ele geçirmek istediği bir şehir olmuştur. Selçuklular döneminde Tuğrul Bey İsfahan'ı ele geçirdikten sonra buradaki imar faaliyetlerine son derece önem vermiş ve halkın refah seviyesini yükseltmeye çalışmıştır. İsfahan, Büyük Selçuklu Sultanı Melikşâh döneminde ise hem başkent hem de önemli bir ilim ve kültür merkezi haline gelmiştir. Bu dönemde şehirde, Selçuklu sanatının temelini oluşturan yapılar inşa edilmiştir. Şehrin gelişmesi ve kalkınması için vergi yönünden düzenlemeler yapılmıştır.

İsfahan'ın kuruluşundan Moğol istilasına kadar gelen dönemini konu edindiğimiz yüksek lisans tezimizde İsfahan'ın tarihini bütün yönleriyle incelemeye çalıştık. Tezin bu yönüyle Türk bilim hayatına önemli bir katkı sağlayacağına inanıyoruz.

Selçuklu Başkenti İsfahan (Kuruluşundan Moğol İstilasına Kadar)

Tuba Yüksel

ABSTRACT

İsfahân city, has long historical background that was the capital city of The Great Seljuk Empire since The Great Seljuk Empire was established. When we have researched our master thesis which name is The Great Seljuk Empire (From Estabished to Mongolian Invasion), we especially benefited from main sources.

Before İsfahan's The Seljuk dynasty was very important city from other settlement. The importance fact was that it had been settled major trade routes, the climate was conducive and its citizens were rich and they paid their taxes. With the Islamic conquest of İsfahan acquainted with Islam, came under the administration of the Umayyad and Abbasid; but even in this period due to the high tax dynasties who wish to act independently of the central authorities or has been a place people wanted to take over. Seljuk period, Tugrul Bey, not used here for capital city, but after capturing the capital, as given utmost importance to development activities and has worked to raise the level of welfare of the people. İsfahan, in the period of the Great Seljuk Sultan Malik Shah has been the center. During this period, the city was built structures that form the basis of Seljuk art.

Our master thesis research İsfahan had established time until the Mongol invaded time, nearly 250 year period. Our aim is to explain all aspects of İsfahan and İsfahan had gotten all the dynasties and states to pass histories.

ÖNSÖZ

Şehir tarihi çalışmaları tarihî araştırmalar açısından çok önemlidir. Zira bu çalışmalar, şehirlerin coğrafi, mimari, sosyo-kültürel ve ekonomik hayatı hakkında önemli bilgiler vermesinin yanı sıra bu şehirlere hakim olan devletler ve hanedanlar hakkında da son derece önemli malumat içermektedir. Bu açıdan tezimiz Emevîler, Abbâsîler, Büveyhîler, Kâkeveyhîler ve Selçukluların da dahil olduğu dönemleri kapsamı itibariyle büyük önem arz etmektedir.

Sultan Melikşâh döneminden itibaren Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na ve kısa bir süreliğine de Irak Selçuklularına başkentlik yapmış olan İsfahan şehri kuruluşu itibariyle önemli bir merkez olarak kullanılmış ve bu önemini uzun süre devam ettirebilmiştir. Konumuz gereği İsfahan şehrini bütünüyle ele almakla birlikte onun bilhassa Selçuklular dönemi üzerinde durduk.

Selçuklu Başkenti İsfahan (Kuruluşundan Moğol İstilasına Kadar) adlı tezimizin giriş kısmında İsfahan isminin anlamını ve şehrin kurulmasını, coğrafi konumunu ve fiziki yapısını, iklimini ana kaynaklar kullanarak kısaca açıklamaya çalıştık. Tezin birinci bölümünde İsfahan'ın Müslüman Araplar tarafından fethedilmesini ve bu süreç sonrasında şehre hâkim olan devletler hakkında bilgi verdik. Tezin ikinci bölümünde ise İsfahan şehrinin Tuğrul Bey tarafından fethedilmesi ve Sultan Melikşâh zamanında başkent olması, şehirde Selçuklu hâkimiyetinden Moğol istilasına kadar geçen sürede meydana gelen olayları ana hatlarıyla vermeye çalıştık. Üçüncü bölümde şehirde Selçuklu öncesi ve Selçuklu dönemine ait mimari yapılar hakkında bilgi verdik. Dördüncü bölümde ise şehrin etnik ve dini yapısının yanı sıra burada yetişmiş olan âlimleri kısaca anlattık.

Konumuzla ilgili araştırmalar yapılmış olmakla birlikte bu çalışmaların bir kısmı kapsam bakımından geniş değildir. Tezimizde bu çalışmalardan istifade etmenin yanı sıra daha önceden Selçuklu tarihi üzerinde çalışmış olan akademisyenlerin vermiş olduğu bilgileri de göz önünde bulundurarak İsfahan şehrinin bilhassa Büyük

Selçuklu İmparatorluğu'na başkentlik yapmış olduğu dönemi derinlemesine incelemeye çalıştık.

Tez konusu olarak bize Selçuklu başkenti İsfahan'ı öneren ve tezimizin her aşamasında yapmış olduğu çalışmalarını yakından takip edip bize yol gösteren, maddi ve manevi desteğini benden esirgemeyen danışman hocam sayın Prof. Dr. Abdülkerim ÖZAYDIN'a teşekkür ediyorum. Ayrıca Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı'ndaki değerli hocalarıma, İSAM personeline, Farsça ve İngilizce çevirilerimde bana yardımcı olan arkadaşlarıma teşekkür ederim.

Tuba Yüksel

İstanbul 2013

SELÇUKLU BAŞKENTİ İSFAHAN (KURULUŞUNDAN
MOĞOL İSTİLASINA KADAR)

Sayfa

TEZ ONAY SAYFASI

ÖZ	iii
ABSTRACT.....	iv
ÖNSÖZ.....	v
İÇİNDEKİLER	vii
KISALTMALAR.....	xi
GİRİŞ.....	1

1. BÖLÜM

SELÇUKLULAR DÖNEMİNE KADAR İSFAHAN'IN SİYASİ DURUMU

1.1.İSFAHAN'IN MÜSLÜMANLAR TARAFINDAN FETHİ ve HÂKİMİYET ALTINA ALINMASI.....	26
1.1.2.Dört Halife Döneminde İsfahan.....	30
1.2. EMEVÎLER DÖNEMİNDE İSFAHAN.....	31
1.3. ABBÂSÎLER DÖNEMİNDE İSFAHAN.....	38
1.4. BÜVEYHÎLER DÖNEMİNDE İSFAHAN.....	47
1.5. GAZNELÎLER DÖNEMİNDE İSFAHAN.....	56

2. BÖLÜM

SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE İSFAHAN

2.1.Sultan Tuğrul Bey Dönemi.....	63
2.2.Sultan Alparslan Dönemi.....	69
2.3. Sultan Melikşâh Dönemi	71
2.4. Sultan Berkyaruk Dönemi	82
2.5. Sultan Muhammed Tapar Dönemi	95
2.6. Sultan Sencer Dönemi	103
2.7. Irak Selçukluları Dönemi	104
2.7.1.İsfahan Cuma Camii’nin Yakılması.....	104
2.7.2. Bâtınîler ile Barış Girişimi.....	105
2.7.3. Sultan Mahmûd b. Muhammed Tapar’ın Ölümü.....	106
2.7.4. Melik Tuğrul-Melik Mesud Mücadelesi.....	106
2.7.5. Halife Râşid-Billâh’ın İsfahan’ı Muhasara Etmesi.....	107
2.7.6. İsfahan’da Meydana Gelen Diğer Olaylar.....	109
2.7.7. İsfahan’ın Hârizmşahlar’ın Eline Geçmesi.....	117
2.7.8. İsfahan’ın Abbâsî Hakimiyetine Geçmesi.....	117
2.7.9. İsfahan Hakimiyeti İçin Verilen Mücadeleler.....	118
2.8. MOĞOL İSTİLASI.....	120

3. BÖLÜM

İSFAHAN’IN MİMARİ ESERLERİ

3.1. İslâm Öncesi Döneme Ait Eserler.....	124
3.2. İslâmî Döneme Ait Eserler.....	124
3.3. Selçuklu Dönemine Ait Eserler	127
3.3.1.Camiler	127
3.3.1.1. İsfahan Cuma Camii	127
3.3.1.2. Barsiyân Cuma Camii	129
3.3.1.3. Gölpayegân Cum Camii	130
3.3.1.4. Gâr Cuma Camii.	130
3.3.1.5. Sin Cuma Camii	130
3.3.1.6. Zevâre Cuma Camii	130
3.3.1.7. Erdistan Cuma Camii.....	131
3.3.2. İsfahan’da Selçuklu Dönemine Ait Diğer Yapılar.....	131
3.3.3. Medreseler	132
3.3.4. Saraylar	138
3.3.5.Bağ ve Bahçeler, Kaleler.....	140
3.3.6. Çarşılar ve Pazar Yerleri.....	141
3.3.7. Kümbetler ve Türbeler.....	142

4. BÖLÜM

İSFAHAN'IN ETNİK ve DİNÎ YAPISI

4.1.İsfahan'ın Etnik Yapısı.....	144
4.2.İsfahan'ın Dînî Yapısı.....	145
4.2.1. İsfahan'da Hanbelî Mezhebi'nin Yayılması.....	148
4.2.2. İsfahan'da Eş'ariyye ve Şâfiîlik.....	151
4.2.3. Hanefîler ile Şâfiîler Arasında Cereyan Eden Olaylar.....	153
4.2.4. İsfahan'da Bâtınî Hareketleri.....	157
4.3. İSFAHAN'IN SOSYO-EKONOMİK DURUMU.....	161
4.4. İSFAHAN'DA YETİŞEN ÖNEMLİ ÂLİMLER.....	165
SONUÇ.....	182
BİBLİYOGRAFYA.....	184
EKLER.....	214

KISALTMALAR

A.Ü.: Ankara Üniversitesi.

A.Ü.İ.F.: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

a.mlf. : Aynı müellif.

a.g.e. : Adı geçen eser.

a.g.m. : Adı geçen makale.

b. : Bin.

bkz. : Bakınız.

bs.: Baskı.

c. : Cilt.

CHIr.: The Cambridge History of Iran.

çev.: Çeviren.

D.E.Ü.: Dokuz Eylül Üniversitesi .

DİA. : Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.

ed.: Editör.

Eİ²: The Encyclopaedia of Islam İkinci Baskı.

EIr. : Encyclopaedia of Iranica.

Fak. : Fakülte.

Frs. : Fransızca

H. : Hicrî.

haz. : Hazırlayan.

H.z. : Hazreti.

İng.: İngilizce.

I.G.: Islamic Geograpy.

İ.A.: İslâm Ansiklopedisi.

İ.Ü.E. F.: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.

İSTEM. : İslam Sanat, Tarih, Edebiyat ve Musiki Dergisi.

JNES : Journal of Near Eastern Studies.

km : Kilometre.

m.: Metre.

nşr. : Neşreden.

ö. : Ölüm.

s. : Sayfa.

s.a.v.: Sallallahu aleyhi ve sellem.

sy. : Sayı.

thk. : Tahkik.

TTK : Türk Tarih Kurumu.

t.y.: Basım Tarihi Yok.

v.b.: Ve benzeri.

vol.: Volume, cilt.

yay. : Yayımlayan.

GİRİŞ

İsfahan Adının Menşei

Eski Farsça'da Kirder Yazıtları'nda **Spahān [sph(n)]**¹ şeklinde geçen kelime Sâsânî hâkimiyeti altında İran'ın ikinci eyaletinin adı olmak üzere **Aspahan** şeklinde kaydedilmiştir². Ayrıca kelime **Aspadan**³ şeklinde de kullanılmıştır.

Spadana- kelimesi ordu kelimesi ile bağlantılıdır. Eski Farsça'da **Spādānām**, ordular anlamında kullanılmaktaydı ve bu, **Spāda-** kelimesinin çoğul şekliydi. Her iki anlamda da İsfahan ordular manasına gelmektedir⁴.

Şehir Müslüman Araplar tarafından fethedildikten sonra kelimenin telafuzunda değişiklik olmuş ve kelime İslâmî kaynaklar tarafından **Isbahan** (**Asbahan-İsbahan**)⁵ ya da **Sepahan**⁶ şekillerinde kullanılmıştır. Erken dönem İslâm coğrafyacılarından İbnü'l-Fakîh **Muhtasarü Kitâbi'l-büldân**⁷ adlı eserinde İsfahan adının İsfahan b. Felluc b. Nuh'tan geldiğini yazar.

Kimi kaynaklarda **Sepahan**⁸ şeklinde geçen bu kelimeyi Sem'ânî⁹ **İsbahan** şeklinde kaydeder. Ona göre İranlılar burası için **Sipâhân** adını kullanmışlardır. Buna göre **sipâh**, **asker**; **ân** ise çoğul ekidir. Kisraların askerleri bir savaş çıktığında burada toplanırlardı. Bundan dolayı buraya **İsbahan** adı verilmiştir. Bu şehrin

¹Christopher J. Brunner, "The Middle Persian Inscription of The Priest Kirdēr at Naqš-i Rostam", **Near Eastern Numismatics, Iconography, Epigraphy and History, Studies in Honor of George C. Miles**, (ed.by Dickran K. Kouymjian), Beyrut, 1974, s. 106.

² Bâlâ, "İsfahan", **İA**, C.V/2, s.1068.

³ Hunerfer, **Râhnüma**, s. 27; Bâlâ, "İsfahan", **İA**, C.V/2, s.1068.

⁴ J. Hansman and Elr, "İsfahan, Pre- Islamic Period", **Eİr**, Vol. XIII, s. 635.

⁵ Belâzürî, s. 330; Dineverî, s. 179; Mesûdî, **Murûcû'z-Zeheb**, (çev. Ahsen Batur, Altın Bozkırlar), İstanbul 2004, s. 199; İbnü'l-Fakîh, s. 261; Ebû Nuaym el-İsfahanî, C.I, s. 14; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. I, s.68.

⁶ **Hudûdü'l-âlem**, s. 89.

⁷ İbnü'l-Fakîh, s. 261

⁸ **Hudûdü'l-âlem**, s. 89.

⁹ Sem'ânî, C. I, s. 289.

İsfahan adını almasıyla ilgili Yâkût el-Hamevî¹⁰ de hemen hemen aynı bilgileri tekrarlar ve bazı coğrafyacıların İsfahan'ı **Asbahan** veya **İsbahan** şeklinde kaydettiğini belirtir.

Kelimenin **ordular**¹¹ anlamına geldiğini belirten kaynakların dışında İran'a ait destanlarda İsfahan'ın ordular anlamında kullanılmasının nedeni, İsfahanlı Demirci Kâva'nın zâlim İran hükümdarı Dahhâk'a karşı İsfahan halkını kışkırtması sonucu halkın isyan etmesi üzerine İsfahan halkına askerler gibi cesur oldukları benzetmesi yapılarak **Aspahan** adının verilmesinden kaynaklandığı belirtilmiştir¹². Nitekim Taberî ve İbnü'l-Esîr de İranlıların Dahhâk adlı hükümdarının halka yaptığı zulüm ve işkencesinden¹³ bahsederler.

İsfahan'ın ilk yerleşim merkezi olan Ceyy'in adı ise eski Farsça'da **Gayy** şeklinde geçer. Nitekim Strabo¹⁴, eskiden bölge adının **Gabae** şeklinde yazıldığını belirtir. Ceyy, adını Büyük İskender'in mimarlarından Ceyy b. Zerâde'den alır¹⁵. Yâkût el- Hamevî¹⁶, İsfahan şehrinin Ceyy adı verilen yerde kurulduğunu ve buranın VIII. (XIII.) yüzyılda **Şehristân** olarak bilindiğini kaydeder. Erken dönemlerde bu yerleşim yerine **Gabâ** deniliyordu. Ahameniler döneminde ise bu isim **Gây** şeklini aldı. Arapça kaynaklarda **Ceyy** şeklinde geçen bu kelimenin kökeni Pehlevî'dir ve kelime Araplar tarafından **Gây** yerine **Ceyy** şeklinde telaffuz edilmiştir¹⁷.

İsfahan'ın Kuruluşu

İsfahan'ın bulunduğu bölge, iklimi ve konumuyla tarıma elverişli olması, önemli ticaret yolları üzerinde bulunması nedeniyle tarih boyunca istilalara maruz kalmıştır.

¹⁰ Yâkût el- Hamevî, C.I, s.244-245.

¹¹ Mâferruhî, s. 6.

¹² Hunerfer, **Râhnüma**, s. 27.

¹³ Taberî, II, 4; İbnü'l – Esîr, **el-Kâmil**, C. I,s. 68.

¹⁴ Strabo, **The Geography of Strabo**, (with an English translation by Horace Leonard Jones), London, Harvard University Press,1961, C. VII, s.159.

¹⁵ Mâferruhî, s. 96; Huseyn b. Muhammed b. Ebî'r- Rizâ Âvî, **Terceme-yi Mehâsin-i İsfahan**, (nşr. Abbas İkbâl), Tahran, 1328/1949, s. 16.

¹⁶ Yâkût el- Hamevî, C.I, s.247.

¹⁷ Hunerfer, **Râhnüma**, s. 27.

İslâm kaynaklarında¹⁸ İsfahan'ın bulunduğu bölgeye gelip burada şehir inşa eden ilk kişinin Asfahân b. Fellûc b. Nuh olduğu rivayet edilir. Ancak erken dönem kaynaklarının çoğunda¹⁹ İsfahan'ın Ceyy adlı yerleşim merkezinin Büyük İskender tarafından kurulduğu kaydedilir. Taberî²⁰ bu bilgilere Büyük İskender'in aralarında Ceyy'in de bulunduğu on iki şehir kurdurarak hepsine **İskenderiye** adını verdiğini, ayrıca buranın yılan biçiminde yani yuvarlak biçimde inşa edildiğini ekler.

İbnü'l-Fakîh²¹ de Büyük İskender'in Ceyy surlarını yılan yuvası üzerine yuvarlak ve kare şekli vererek inşa ettirdiğini, Ceyy surlarının ise halkın yılanlardan korunması için yapıldığını söylemektedir. Ceyy'in Büyük İskender tarafından inşa edildiğini söyleyenlerden biri de İbn Rüste'dir²². İbnü'l Esîr²³ İsfahan'ın İskender tarafından inşa edildiğini ve o zamanlar buraya Ceyy dendiğini belirterek İslâm coğrafyacılarının verdiği bilgileri teyit eder. Bu bilgilerden hareketle İsfahan'ın Büyük İskender döneminden önce var olduğunu ancak büyük bir yerleşim yeri olmasından ziyade daha çok askeri bir üs olarak kullanıldığını söylemek daha uygundur. Nitekim İsfahan kelimesi **orduların toplanma yeri** anlamına geliyordu. Ayrıca Pers hükümdarları, bir savaşa çıkmadan önce askerlerini burada topluyordu²⁴. İsfahan ya da Persler dönemindeki adıyla **Spahan** önemli bir idari merkezdi²⁵.

İsfahan'ın ortaya çıkışını İran'ın mitolojik kahramanlarına dayandıran kaynaklar da mevcuttur. Bunlardan İbn Hurdâzbih²⁶ İsfahan'ın Marabeyn adlı köyünde Tehmûrs tarafından inşa edilmiş bir kalenin olduğunu söyler. Dineverî²⁷ de Keykûbâd'ın İsfahan'ı iki bölgeye ayırdığını ve bunların Ceyy ile Teymere kasabaları olduğunu söyler.

¹⁸ İbnü'l-Fakîh, s. 261; Yâkût el- Hamevî, C.I, s.245.

¹⁹ Dineverî, s. 87; Taberî, C. IV, s.94; Mâferruhî, s. 96; Âvî, s. 16.

²⁰ Taberî, C. IV, s.94.

²¹ İbnü'l-Fakîh, s. 262.

²² İbn Rüste, s. 186-187.

²³ İbnü'l- Esîr, **el-Kâmil**, C. I, s.263.

²⁴ Sem'ânî, C.I, s. 289.

²⁵ Christopher Brunner, "Geographical and Administravite Divisions: Settlements and Economy", **The Cambridge History of Iran**, Vol. III/2, (ed. by Ehsan Yarshater), Cambridge, 1986, s. 752.

²⁶ İbn Hurdâzbih, s. 34.

²⁷ Dineverî, s. 115.

Bunların yanında şehrin İran'ın efsanevi kahramanı Cemşid öncesi dönemde kurulduğu, Türk Efrâsiyâb²⁸ tarafından yağmalandığı fakat Behmen'in kızı Kraliçe Hümây²⁹ tarafından restore edilip İskender tarafından korunduğu da rivayet edilmektedir³⁰.

Taberî³¹, Sâsânî Hükümdarı Erdeşir'in İsfahan'a ilerleyerek Part Hükümdarı Şad-Şapur'u esir alıp öldürdüğünü yazar. İbnü'l-Esîr³² tarih vermemekle birlikte Erdeşir'in İsfahan'a varıp hükümdarını öldürdüğünü ve burayı hâkimiyeti altına aldığını yazar. Hamdullah Müstevfî³³ de İsfahan'ın Kârân, Kûşk, Cûbâre ve Derdeşt adında dört önemli yerleşim merkezine sahip olduğunu, bunlar ve bunlara bitişik diğer yerlerin bazılarına göre Kral Tehmûrs bazılarına göre de Cemşid ya da Büyük İskender tarafından kurulduğunu, ardından Keyânî Kralı Keykubad'ın burayı başkenti yaptığını ve şehrin etrafında köyler inşa ettirdiğini yazar.

Sâsânî Hükümdarı Erdeşir'in yönetimi altında İsfahan önemli bir merkez haline geldi ve özellikle Vaşpuran (Vashpuran) olarak adlandırılan yedi önemli Sâsânî soylu ailesinin üyelerinin ikamet ettiği bir merkez oldu³⁴. O dönemde Sâsânî eyaleti olan İsfahan, üç idari bölgeden(ustan) veya merkezden ve yedi şehir veya ilçeden oluşuyordu. Bunlar toplam 30 rustakı³⁵ kapsıyordu. İsfahan eyaletinin yedi şehri ise şunlardı: Kehte, Câr, Ceyy, Kîh, Mehrbin, Derâm ve Sârûye. Sâsânîler zamanında kuzeydeki dört şehir tahrip edildi. Geriye kalan üç şehir ise yani Ceyy, Kîh ve Sârûye, İslâm fethinden önce iki ana bölgeye (kûre) ayrıldı. Fetihlerden önce Ceyy en büyük şehir ve Kîh da İsfahan'ın ikinci büyük yerleşim merkezi konumundaydı.

²⁸ İran milli destanında İranlılar'ın düşmanı olarak gösterilen Turan hükümdarı. (Bkz. Tahsin Yazıcı, "Efrâsiyâb", **DİA**, C. X, s.478).

²⁹ Keyânî hükümdarıdır. Keyânîler, MÖ 900 ile 775 yılları arasında İran'da hüküm sürmüş bir hanedandır. Bu hanedanlığın kurucusu Keykubad olup son hükümdarı ise II. Dârâ'dır. (Bkz. Rıza Kurtuluş, "Keyânîler", **DİA**, C.XXV, s. 346).

³⁰ Hansman and Elr, "İsfahân IV. Pre-Islamic Period", **Elr**, Vol. XIII, s.637; Hunerfer, **Aşinâ**, s. 40-41.

³¹ Taberî, C. V, s.12.

³² İbnü'l- Esîr, **el-Kâmil**, C. I, s.348.

³³ Hamdullah el-Müstevfî, **Nüzhetü'l kulûb**, s. 55.

³⁴ L. Lockhart, "İsfahan", **Assian Affairs**, XXXVII/ 3-4, C. 37, (Germany 1950), s. 250.

³⁵ Bu kelime köy manasındadır.(Bkz. Ramazan Şeşen, **İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, Ankara, TTK, 2001, s. VIII).

Fetihlerin tamamlanmasıyla İsfahan'da Kih ve Sârûye terk edilmiş ve geriye sadece Ceyy (Gay) kalmıştır³⁶.

Sâsânî devletinde yüksek halk tabakası arasından seçilen merzbânların idaresindeki merkezlere Dârü'l-merz denmekteydi ve bu merkezlerden biri de İsfahan'dı³⁷. Sâsânîler döneminde İsfahan'ın tercih edilmesinin nedenlerinden biri onun elverişli bir iklime sahip olmasıydı. Nitekim II. Yazdicerd'in oğlu Fîrûz, Yunanlı bir tabibe İran'ın hangi şehrine bir saray kurmanın daha iyi olacağını sorması üzerine tabip ona en iyi iklime sahip olanın İsfahan olduğunu, bundan dolayı da İsfahan'a yerleşmesinin daha uygun olacağını söylemiştir³⁸.

İsfahan, merkezi konumu açısından, Pers hâkimiyeti altına girişinden Müslüman Arapların fethine kadar olan dönemde büyük bir değişim yaşadı. Sürekli el değiştiren şehir bu değişime paralel olarak bünyesine farklı unsurları da dahil ederek büyüdü ve gelişti.

İSFAHAN'IN COĞRAFİ KONUMU ve FİZİKİ PLANI

COĞRAFİ ÖZELLİKLERİ ve İKLİMİ

İsfahan'ın Coğrafi Konumu, Sınırları

İran'ın güneydoğusunda ve 32°45' kuzey enlemi ile 51°40' doğu boylamı üzerinde, büyük Zayende-rûd Nehri'nin kaynağına yakın bir mevkide bulunan İsfahan şehri, deniz seviyesinden yaklaşık 1584 metre yükseklikte³⁹, doğudaki çöl havzasının merkezinde yer alır⁴⁰.

³⁶ Ebu Nuaym el-İsfahanî, C. I, s. 14; Hansman and Elr, "Isfahân IV. Pre- Islamic Period", **EIr**, Vol. XIII, s. 636.

³⁷ Mehmet Atalay, **Başlangıçtan Gaznelilere kadar İran Edebiyatı Tarihi**, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum, 2000, s. 19.

³⁸ Hansman and Elr "Isfahan IV. Pre-Islamic Period ", **EIr**, Vol. XIII, s. 637.

³⁹ Özgüdenli, **a.g.e.**, s. 449.

⁴⁰ W.B.Fisher, "Physical Geography", **The Cambridge History of Iran**, (Vol. I, ed. by W.B. Fisher), Cambridge, 1968, s. 104.

İslâm coğrafyacılarından İbn Rüste⁴¹ İsfahan'ın kubbenin kuzeyinde 32° de bulunduğunu yazmıştır. Nitekim erken dönem coğrafyacıların çoğu İsfahan'ı el-Cibâl'de gösterirler⁴². Bugünkü İsfahan eyaleti ise kuzeyde Simnân ve Kum, batıda Luristân ve Zagros Dağları, doğuda Horâsân, güneyde Fars ve güneydoğuda Yezd; güneybatıda da Çehâr Mahâl-i Bahtiyârî ile çevrilmiştir⁴³. Konumuz olan İsfahan şehri de kuzeyde Kâşân, Natenz, Erdistân; kuzeydoğuda Nâ'în, kuzeybatıda Gülpâyegân ve Ferîdûn ile güneyde Sümeyrem adlı yerleşim merkezleri ile çevrilidir.

İsfahan'ın İklimi

İlk dönem Müslüman coğrafyacıların hemen hemen hepsi İsfahan'ın iklimi hakkında olumlu şeyler kaydetmişlerdir. Bu kaynakların başında İbn Rüste⁴⁴ gelir. Ona göre İsfahan iklimi mükemmel derecede elverişli bir iklimdir. Orada, sıcaklık, yaşayanları soğuk bölgelere göç etmeye zorlayacak noktada aşırı değildi ve İsfahan dengeli bir iklime sahipti. Hamdullah Müstevfî⁴⁵ de İsfahan'ın iklimini övenler arasındadır ve ona göre İsfahan yeryüzünde hiçbir şehrin sahip olmadığı bir iklime sahipti.

Havasının iyi olmasından dolayı Abbâsî Halifesi Mütevekkil-Alellâh (847-861) orada bir saray yaptırmaya karar vermiştir. Bunun için şehre mühendisler göndermeyi planlamış ancak daha sonra halife, bu fikrinden vazgeçmiş ve saray yapmak için iklimi İsfahan'a benzer olan Dimaşk'ı (Şam) seçmiştir⁴⁶. İkliminin bu derece elverişli olması, İsfahan'a pek çok fayda sağlamıştır. Nitekim burada pek çok ürünün yetişmesi ikliminin sağladığı faydalardan biriydi. Buranın toprağı bereketli olduğu için meyveler tüm yıl boyunca korunurdu. Bağdat'a gönderilen elma ve ayvalar Nehrevan'a ulaştığında, bu meyve kokularının tüm şehirde duyulduğu ve

⁴¹ İbn Rüste, s. 179.

⁴² **Hudûdü'l-âlem**, s. 89; İbn Rüste, s. 176; Sem'ânî, C.I, s. 289; Yâkût el- Hamevî, Vol. I, s. 244; Hamdullah el-Müstevfî, **Nüzhetü'l kulûb**, s. 54.

⁴³ Elr, "İsfahân I. Geography", **Elr**, Vol. XIII, s. 614.

⁴⁴ İbn Rüste, s. 178-179.

⁴⁵ Hamdullah el-Müstevfî, **Nüzhetü'l kulûb**, s. 54.

⁴⁶ İbn Rüste, s. 181.

halkın onları satın almak için koşturduğu rivayet edilir⁴⁷. Nitekim Abbâsîler devrinde sarayın meyve suyu İsfahan'dan karşılanmaktaydı⁴⁸. Burada her türlü meyve yetişirdi ve bu meyveler çeşitli ülkelere ihraç edilirdi⁴⁹.

el-Cibâl bölgesi içerisinde gösterdiği İsfahan'ın iklimi hakkında diğer coğrafyacılarla aynı fikirde olan Makdisî⁵⁰ bu bölge halkının içeceğini bol, toprağının temiz, verimli ve bereketli olduğunu belirtir. Ayrıca havasından dolayı çayırıların cennet gibi olduğunu kaydeder. Bunun dışında pek çok kaynak İsfahan havasının mükemmel olduğunu yazmıştır⁵¹.

İsfahan'ın Nehirleri ve Dağları

İsfahan'ın su ihtiyacı Zâyende-rûd Nehri ile sağlanmaktaydı. Nehrin suyu çok berrak olduğu için buraya **Altın Irmak** anlamında Zâyende-rûd denilmiştir⁵². Bu nehrin suyu hafif, tatlı, berrak olduğundan dolayı Abbâsî hanedanının ileri gelenlerinden Muvaffak-Billâh İsfahan'ın suyunu tattıktan sonra bu suyu Dicle'ninkine tercih etmişti⁵³. Ancak Makdisî⁵⁴ İsfahan şehrinin içinden geçen nehir suyunun buranın insanları tarafından kirletildiğinden dolayı içilmediğini kaydeder.

Kaynağını başkente 180 km olan bir köyden alan nehir, kırsal bölgelerin ihtiyaçlarını karşıladıktan sonra Hânlineân bölgesine katılırdı⁵⁵. Ceyy, Mehrbin, Hânlineân, Berân bölgeleri ile Rûz ve Ruveydeşt halkı da ihtiyaçlarını buradan karşılamaktaydı. Bu köylerden her biri, belirli günlerde ve belirli ölçülerde bu sudan bir miktar da olsa yararlanırdı⁵⁶. İsfahan'ın ana nehri Zâyende-rûd'un dışındaki su

⁴⁷ İbn Rüste, s. 181.

⁴⁸ Özgüdenli, "İsfahan", **DİA**, C. XXII, s. 498.

⁴⁹ Hamdullah el-Müstevfî, **Nüzhetü'l kulûb**, s. 55-56.

⁵⁰ Makdisî, s. 345- 346.

⁵¹ İbnü'l-Fakîh, s. 262; İbn Hurdâzbih, s. 33-34; Nâsır-ı Hüsrev, s. 143.

⁵² İbn Rüste, s. 179.

⁵³ İbn Rüste, s. 180.

⁵⁴ Makdisî, s. 345.

⁵⁵ İbn Rüste, s. 179.

⁵⁶ İbn Rüste, s. 179. Zâyende-rûd Nehri'ne Zerir-rûd diyen ve çıkış yerinin İsfahan vadisi olduğunu yazan İbn Hurdâzbih (s.152), bu bölgedeki yerleşim yerlerinin bu nehir tarafından sulandığını, bu yerleşim yerlerinin sayısı on yedi olduğunu ve daha sonra nehrin kumlu arazide kaybolduğunu yazmıştır. 360 km ileride bulunan Kirman'da içerisinde mağara bulunan bir arazide tekrar gün yüzüne

kaynaklarına bakıldığında ise Düceyl nehri Ahvaz bölgesine aittir fakat çıkış yeri İsfahan'dır⁵⁷.

Dağları: Zağros Dağları'nın batıdan çevrelediği İsfahan'ın en yüksek zirvesi Dâlânkuh'tur. Yüksekliği 3.915 m olan bu dağ Ferîdûn'dan Necefâbâd'a kadar uzanmaktadır. Ferîdûn'daki Darrabid Dağı ve Ferîdûnşehr yakınındaki Şâhânkuh da eyalet sınırları içerisinde yer alan diğer dağlardır. Karkas Dağları ise merkezdeki dağ silsilesi olup bu bölgeyi iklim açısından iki kısma ayırmaktadır⁵⁸.

İsfahan'ın Fiziki Planı

Kuruluşundan Müslümanlar tarafından fethedilişine kadar geçen dönem içerisinde pek çok kez fiziki değişikliğe uğrayan İsfahan şehri, bilhassa Sâsânîler zamanında önemli bir konumda olmuştur. Partlar döneminde ise merkez olarak kullanılan şehir bu dönemden Müslümanların hâkimiyetine geçtiği tarihe kadar ana dokusunu muhafaza edememiş, ancak bu dönemden itibaren bazı yerleşim yerleri tamamen yok olmakla beraber yerlerine yenileri eklenmiştir. Bunun dışında artan nüfusa paralel olarak şehirde Müslümanlar tarafından yaptırılan camiiler, pazar yerleri, yeni mahalleler v.b. gibi mekanlar, şehrin hızlı bir şekilde gelişmesini sağlamıştır.

İsfahan'daki ilk yerleşim yeri hakkında kaynaklar farklı bilgiler vermektedir. Bunlar⁵⁹, Ceyy'in İslâmiyet öncesi dönemde bir yerleşim yeri olmadığını ve burada sadece bir kalenin olduğunu belirtirler. Ceyy içerisinde **Sarûk** adında antik bir kale

çıkan nehir, buradan şarkî denizine dökülürdü. Hamdullah Müsevfî (**Nüzhëtü'l kulûb**, s. 208-209) ise Zende-rûd olarak kaydettiği nehrin Kûh-ı Zerdeh (Sarı Dağ)'ten doğduğunu ve aralıklarla kaybolarak Luristan ve Ruzbar boyunca ilerleyip İsfahan ve Firuzân'a doğru aktığını yazmıştır. Nehir İsfahan'ın ortasından geçer ve Rûdeşt'te Gav-hûni bataklığında kaybolur. Bu nehrin toplam uzunluğu 420 km idi ve nehir, akışına ve debisine göre Zeheb-rûd, Zerîn-rûd ya da Zâyende-rûd gibi isimler almıştır. Gav-hûni bataklığında kaybolan bu nehir daha sonra Kirman'da yeniden ortaya çıkmaktaydı. Ancak bazı kaynaklara (İbn Hurdâzbih, s. 34) göre Zâyende-rûd nehri İsfahan'ın Ruveydeşt köyünde yerin altında kaybolmakta ve tekrar Mukran'da yer yüzüne çıkmaktaydı. Büyük bir nehir olan Zâyende-rûd ya da Zeren-rûd İsfahan'daki neredeyse bütün ekili ve dikili ovalar ile mezarları sulamak için kullanılıyordu. [Hâfiz Ebrû, **Coğrafyâ-ı Hâfiz Ebrû**, (nşr. Sâdık Seccâdi), Bünyân, 1997, C. I, s. 165; **Hudûdü'l -âlem**, s. 89].

⁵⁷ İbn Hurdâzbih, s. 152.

⁵⁸ Elr, "İsfahân I. Geography", **Elr**, Vol. XIII, s. 614.

⁵⁹ Hunerfer, **Aşinâ**, s. 40-41.

vardı⁶⁰. Ancak bu bilgilere karşın Ceyy'in Büyük İskender tarafından kurulduğu pek çok Müslüman tarihçi ve coğrafyacının kaydettiği⁶¹ ortak bilgidir. Nitekim Ceyy, Büyük İskender tarafından kıvrılmış bir yılan şeklinde inşa edilmişti⁶². Sâsânîler döneminde ise Ceyy dört kapıya sahipti. Bunlar: Bâb-ı Hûr (Cûr), Bâb-ı Mâh (Asfîş), Bâb-ı Tîr (Tîreh) ve Bâb-ı Yahûdiye (Cûş, Cehûdân)⁶³ kapılarıydı. Ayrıca Cûr kapısının yakınında Bâzâr-ı Cûrin adında bir pazar yeri de vardı⁶⁴. İbn Rüste⁶⁵ buranın kusursuz bir daire şeklinde olduğunu söyler. Bunun yanında III.(IX.) ve IV.(X.) asırlarda İsfahan 80 fersahlık bir alanda meskundu⁶⁶. İbn Hurdâzbih⁶⁷ ise İsfahan'ın 17 merkeze sahip olduğunu yazmıştır. İbnü'l-Fakîh⁶⁸ İsfahan'ın köylerinden 17'sinin büyük olduğunu yazmıştır. Ceyy, Mehrbin, Neci, Berân, Berhvâr, Ruveydeşt, Erdistân, Berzuvan, Erzenan, küçük ve büyük Teymere (Teymeratü's-sugra, Teymeratü'l-kübra) gibi köyler İsfahan'ın köylerinden bazıları idi⁶⁹. Selçuklular döneminde ise Ceyy, bir köy görünümündeydi⁷⁰.

İbn Rüste⁷¹ İsfahan'ın surları üzerinde 100 kule olduğunu yazmıştır. Kapıları birbirinden ayıran duvarın mesafelerini bizzat kendisinin kontrol ettiğini söyleyen müellif kontrolüne göre Hûr kapısı ile Yahûdiye kapısı arasında 1.100 arşın ile 18 kule, Yahûdiye kapısı ile Tîr kapısı arasında 2.200 arşın ve 23 kule, Tîr kapısı ile Asfîş kapısı arasında 1.300 arşın ve 24 kule, Asfîş kapısı ile Hûr kapısı arasında 2.400 arşın ve 35 kulenin olduğunu yazmıştır⁷². Bu kapılar öyle genişti ki en büyük filler ve bunlarla beraber orduları bu kapılardan rahatça geçebilirdi⁷³. İran'da hüküm süren Keyânî Hükümdarı Keykûbâd'ın burayı merkez yaptığını söyleyen Hamdullah el-Müstevfî⁷⁴, onun, şehrin etrafında köyler inşa ettirdiğini ve Büveyhîler'den

⁶⁰ Strange, **a.g.e.**, s. 203.

⁶¹ Taberî, C.IV, s.94; İbnü'l-Fakîh, s. 262; İbn Rüste, s. 186-187; İbnü'l- Esîr, **el-Kâmil**, C. I, s. 263.

⁶² Taberî, C.IV, s. 94; İbn Rüste, s. 186-187; İbnü'l-Fakîh, s. 262; İbnü'l- Esîr, **el-Kâmil**, C. I, s. 263.

⁶³ Mâferruhî, s. 96; Âvî, s. 16.

⁶⁴ Hansman - Elr, "Isfahân IV. Pre- Islamic Period", **EIr**, Vol.XIII, s. 637.

⁶⁵ İbn Rüste, s. 187.

⁶⁶ İbn Hurdâzbih, s. 33; İbn Rüste, s. 176.

⁶⁷ İbn Hurdâzbih, s. 33- 34.

⁶⁸ İbnü'l-Fakîh, s. 262-263.

⁶⁹ İbnü'l-Fakîh, s. 262-263.

⁷⁰ Bûndârî, s. 123.

⁷¹ İbn Rüste, s. 187.

⁷² İbn Rüste, s. 187.

⁷³ Hunerfer, **Historical Monuments**, s. 12.

⁷⁴ Hamdullah el-Müstevfî, **Nüzhetü'l kulûb**, s. 55.

Rüknüddeve'nin de İsfahan etrafını surlarla çevirdiğini belirtir. Bu surların Rüknüddeve tarafından restore edildiği de rivayet edilir⁷⁵. Nitekim Tuğrul Bey şehri 442 (1050-51) yılında ele geçirdiğinde bu surların büyük bir kısmını da yıktırmıştır⁷⁶.

Yoğun bir nüfusa sahip olan ve ticaretle geçinen kent merkezi yüksek bir alandaydı. Buranın havası temiz, suyu iyi ve tatlıydı⁷⁷. Halkı ise çeşitli kavimlerden oluşmaktaydı. İçlerinde Araplar azdı ve çoğunluğu dihkanların⁷⁸ ileri gelenlerinden oluşan Acemler oluşturuyordu. Burada Basra ve Kûfe'den göç etmiş olan Sakîf, Temim, Benî Dabbe, Huzâ'a, Benî Hanîfe ve Benî Abdülkays'tan bir Arap topluluğu vardı. Meşhur sâhâbi Selmân-ı Farîsî'nin İsfahan'a bağlı Ceyy'den olduğu da rivayet edilmekteydi⁷⁹.

III. (IX.) ve IV.(X.) asırlara gelindiğinde İsfahan'ın iki kısımdan oluşan büyük bir şehir halinde olduğu görülmektedir. Bu iki kısımdan birine Yahûdiye (Cehûdân) diğerine de Şehristân (Ceyy) denirdi. Her ikisinde de Cuma Mescid'i vardı⁸⁰. Bazı kaynaklar⁸¹ İsfahan'ı IV.(X.) asırda Hemedân'dan daha büyük ve Rey'den daha gelişmiş olarak gösterirler. Bunlardan İbn Havkal⁸² İsfahan'ın son derece büyük, gelişmiş bir şehir ve diğer şehirlere göre çok zengin olduğunu yazmıştır. O dönemde (IV./X.) İsfahan'ı ziyaret eden Nâsır-ı Hüsrev de, İsfahan ile ilgili önemli bilgiler kaydetmiştir. Onun döneminde şehrin görünümü şöyleydi:

“İsfahan sağlam bir hisar içinde ovaya kurulmuş bir şehirdi. Bu hisara kapılar, savaş yerleri, burçlar, mazgallar yapılmıştı. Büyük ve güzel bir cami olan Cuma Mescid'i şehrin ortasında yer almaktaydı. O dönemde şehrin suru üç büyük fersah sürer dediler. Buranın birçok pazarı var ve sarrafların bulunduğu çarşıda iki yüz sarraf vardı. Her çarşının bir geçidi ve kapısı bulunmakta. Bütün mahallelerin ve sokakların da böyle geçitleri ve sağlam kapıları

⁷⁵ Bâlâ, “İsfahan”, **İA**, C.V/2, s.1069.

⁷⁶ Nâsır-ı Hüsrev, s. 259; İbnü'l – Esîr, **el-Kâmil**, IX, 427- 428; İbn Kesîr,C. XII, s.159.

⁷⁷ İbn Rüste, s. 176.

⁷⁸ Sâsânîler ile Ortaçağ'daki bazı İslâm devletlerinin idari teşkilatında köy reisi, şehir ve yöre beyi anlamına gelen kelimedir.(Faruk Sümer, “Dihkan”, **DİA**, C. IX, s. 289-290).

⁷⁹ Ya'kûbî, s. 56.

⁸⁰ **Hudûdü'l –âlem**, s. 89.

⁸¹ Makdisî, s. 346.

⁸² İbn Havkal, s. 169; Yâkût el- Hamevî, C. I, s. 244.

var. Kervansarayları tertemizdi. Kû-Tıraz denen bir mahallesi var ki orada elli tane kervansaray vardı. Bunların her birinde bir çok satıcılar ve oda sahipleri oturmada”⁸³.

IV.(X). asırda Ceyy, Şehristan adı ile biliniyordu⁸⁴. Yahûdiye’nin ortaya çıkışı ise MÖ Bâbil Kralı Buhtunnâsır’a dayandırılmaktadır. Kaynaklardaki⁸⁵ bilgilere göre İsfahan’ın merkezi olan Yahûdiye, Kudüs’ten sürgün edilen Yahûdiler’in iskan edildiği bir bölgeydi. Bu olay, Ahameni İmparatorluğu’nun erken dönemlerine denk gelmektedir. İbnü’l-Fakîh’e⁸⁶ göre Yahûdiler Kudüs’ten çıkarıldıklarında yanlarında Kudüs toprağından ve suyundan örnek götürdüler. Onlar gittikleri yerlerin toprağını ve suyunu incelemeyen oraya yerleşmediler. Fakat İsfahan’a geldiklerinde İsfahan toprağıının yanlarında getirdikleri Kudüs toprağıyla benzerliğini görünce buraya yerleşmeye karar verdiler. Bundan dolayı burası Yahûdiye ismini aldı. Bu olay Makdisî⁸⁷ tarafından da nakledilir. Ona göre de Yahûdiler Buhtunnasr tarafından Kudüs’ten sürülmüş, sürgün edilen Yahûdiler, yerleşmek için kendi topraklarına benzeyen bir yer aramışlar ve sonunda İsfahan’ı kendi topraklarına benzettikleri için buraya yerleşmişler. İbnü’l-Esîr⁸⁸ de Bâbil hükümdarı Buhtunnasr’ın orduları ile İsrailoğulları’nın üzerine yürüdüğünü, pek çoğunu öldürdüğünü ve geri kalanlarını esir olarak kendisiyle beraber götürdüğünü yazmıştır. Yâ’kût el-Hamevî⁸⁹ Yahûdiye’nin kuruluşunu Buhtunnasr olayına dayandıran müelliflerdendir ancak ona göre Buhtunnasr, Kudüs’ü ele geçirince Yahûdiler’i esir olarak yanına aldı ve onlar için Ceyy yakınlarında bir yerde bir mahalle yaptırıp onları buraya yerleştirdi. Bundan dolayı buraya **Yahûdiye** adı verildi.

IV.(X). Yahûdiye, Ceyy’in iki katı büyüklüğündeydi ve dönemin yazarlarına⁹⁰ göre Hemedan’dan daha büyüktü. Nitekim 12 kapıya sahip olan Yahûdiye⁹¹ bilhassa Abbâsîler zamanında bayındır bir hale gelmiştir. Abbâsî kumandanı Eyyüb b. Ziyâd Yahûdiye’yi geliştirmek için elinden geleni yapmış ve Bâterkân, Fûrsân, Yevân,

⁸³ Nâsır-ı Hüsrev, s. 143-144.

⁸⁴ **Hudûdü’l-âlem**, s. 89; Yâkût el- Hamevî, C. I, s.247; Hamdullah el-Müstevfî, **Nüzhetü’l kulûb**, s. 55.

⁸⁵ İbnü’l-Fakîh, s. 261-262; Makdisî, s. 345.

⁸⁶ İbnü’l-Fakîh, s. 261-262.

⁸⁷ Makdisî, s. 345; Lambton, “İsfahân”, **EI**², Vol. IV, s. 98.

⁸⁸ İbnü’l- Esîr, **el-Kâmil**, C. I, s. 242.

⁸⁹ Yâkût el- Hamevî, C. I, s. 247.

⁹⁰ Makdisî, s. 346.

⁹¹ Strange, **a.g.e.**, s. 203.

Hurcân, Felfelân, Sünbelân, Forâ’ân, Kemâ’ân, Cûzdân, Lenbân, Aşkehân, Cervâ’ân, Heşînân, Berveskân, ve Fâbecân adlı 15 adet köyü Yahûdiye içine dahil etmişti⁹². Bundan sonra Yahûdiye, Abbâsî yönetimi için önemli bir merkez haline gelecekti. Dört kapılı ve yüz kuleli antik Ceyy, eskiden Yahûdiye’nin üç katı büyüklüğündeydi ancak Abbâsî döneminde şans Yahûdiye’ye güldü ve bu dönemde Yahûdiye hızla gelişerek önem açısından Ceyy’i geride bıraktı⁹³. Nitekim buraya yerleşen Yahûdiler kısa sürede burayı bayındır hale getirdiler. Öyle ki bir süre sonra Ceyy eski, metruk bir yerleşim merkezi haline geldi. Fakat Müslümanlar İsfahan’a geldikten sonra Ceyy eski hüviyetine yeniden kavuştu⁹⁴.

Makdisî⁹⁵ İsfahan’dan bahsederken buranın bereketli arazileriyle şen ve mamur, önemli bir ticaret şehri olduğunu yazmıştır. İslâm kaynakları⁹⁶, daha sonra Kârân, Kûşk, Cûbâre ve Derdeşt adlı dört mahalleden bahseder. Bunlar bugün İsfahan’ın belirli mahalleleri olup eski dönemden itibaren varlıklarını sürdürmüşlerdir IV.(X.) yüzyılda ise şehir, 6 mahalleden oluşuyordu. Büveyhîler buraya Mahalle-i Taberek’i de eklemişlerdir. V.(XI). yüzyılda ise Selçuklular Mahalle-i Gulbar’ı eklemişlerdir. Böylece İsfahan şehri genişlemiştir⁹⁷.

Rûknüddeve’nin ölümünden sonra kardeşi Fahrüddeve, Taberek Kalesi’ni inşa ettirdi. Onun veziri Sâhib b. Abbâd ise Cürcir diye adlandırılan camiye şehrin merkezinde yaptırdı. Büveyhîler tarafından Pâ-yi Kal’ah mahallesinde yaptırılan ve Fahrüddeve’nin de içinde öldüğü Taberek Kalesi ise tamamen yıkılmıştır⁹⁸.

⁹² Ebu Nuaym el-İsfahanî, C.I, s.17.

⁹³ Kamaly, “ İsfahân VI. Medieval Period”, **Eİr**, Vol. XIII, s. 643.

⁹⁴ Yâkût el- Hamevî, C. I, s. 247.

⁹⁵ Makdisî, s. 346 -347.

⁹⁶ Hamdullah el-Müstevfî, **Nüzhetü’l kulûb**, s. 55- 58.

⁹⁷ Schindler, **a.g.e.**, s. 120-121.

⁹⁸ Hunerfer, **Historical Monument**, s. 10; Andre Godard, “The Jurjir Mosque in Isfahan”, **A Survey of Persian Art- From Prehistoric Time to Present**, Vol. XIV, (ed. by Arthur Upham Pope -Phyllis Ackerman), Tahran, 1977, s. 3101-3102.

Kaynakların Değerlendirilmesi

Tezimiz ile ilgili yapmış olduğumuz çalışmalarda kullandığımız kaynakları çeşitli başlıklar altında sıraladık. İslâmî döneme ait İsfahan hakkında bilgi veren özel vekāyinâmeler şunlardır:

Bu konu hakkındaki özel vekāyinâmelerin bir kısmı günümüze ulaşmamıştır. Bunlardan bazıları şöyle sıralanabilir: Hamza el-İsfahanî (ö.360/971'den önce)'nin **Kitâbü İsfahan ve ahbârihâ**⁹⁹; Yahyâ İbn Mende (ö.512/1119)'nin **Târîhu İsbahân**¹⁰⁰; Ebu Muhammed b. Hayyân'ın **Kitâbu İsbahân** ve son olarak da el-Ukaylî'nin **Kitâbu İsbahân**¹⁰¹ adlı eserleri günümüze ulaşmamış olanlardır.

Ebû Nuaym el- İsfahanî (Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh b. İshâk el-İsfahanî, ö.430/1038), **Târîhu İsbahân (Zikru ahbâri İsbahân)**. Kendisi İsfahanlı olup hadis kelim, tasavvuf âlimi ve tarihçidir¹⁰². Bu eser İsfahan tarihinden ve İsfahan'da yetişmiş önemli kişilerden bahseden biyografik bir çalışmadır. İsfahan'ın kuruluşu, Müslümanlar tarafından fethi, özellikleri ve bu şehre mensup âlimler hakkında bilgi veren eser daha sonra yazılan kitaplara da kaynak olmuştur¹⁰³.

Mâferruhî (Mufaddal b. Sa'd b. el-Hüseyin el-İsfahanî, ö.485/1092), **Kitabü Mehâsini İsfahan**¹⁰⁴. Eser İsfahan'ın tarihi hakkında bizim için birinci elden kaynak durumundadır. Büyük Selçuklu Sultanı Melikşâh'ın hükümdarlık dönemi için önem arz eden eser İsfahan'ın Selçuklu İmparatorluğu'na başkentlik yaptığı dönemlerde yaklaşık olarak 464 (1072) ile 484 (1092) yılları arasında kaleme alınmıştır¹⁰⁵.

Gazneliler ve Selçuklular ile ilgili bilgi veren özel vekāyinâmeler ise şunlardır:

⁹⁹ Abdüklerim Özeydın, "Hamza el-İsfahanî", **DİA**, C.XV, s. 513- 514.

¹⁰⁰ Nuri Topaloğlu, **Selçuklu Devri Muhaddisleri**, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1988, s. 79-80; Nûrullah Kisâî, " İsfahan der Rûzgâr-i Âl-i Büveyh ve Selçûkiyân", **Mecelle-yi Dânişgâh-i İsfahan**, sy. IV- V, (İsfahan 1376/1997), s. 180; Selman Başaran, " İbn Mende, Ebû Zekerriyâ", **DİA**, C. XX, s.180.

¹⁰¹ Yusuf Ziya Keskin, **Ebu Nu'aym el-İsfahanî, Hayatı, Eserleri ve Hadis İlmindeki Yeri**, İstanbul, 2003, s. 91.

¹⁰² Osman Türer, " Ebû Nuaym el-İsfahanî", **DİA**, C. X, s.201-204.

¹⁰³ Ebû Nuaym el-İsfahanî, **Târîhu İsbahân (Zikru ahbâri İsbahân)**, (nşr. Sven Dederling), Leiden 1931, C.I.

¹⁰⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Jürgen Paul, "İsfahân V. Local Hystography", **Eİr**, Vol. XIII, s. 639-640.

¹⁰⁵ Mâferruhî, **Kitabü Mehâsini İsfahan**, (nşr. Seyyid Celâlu'd-dîn Hüseyinî), Tahran, 1312/1933.

Beyhakî, (Ebü'l Fazl Muhammed b. el-Hüseyin, ö.470/1077). **Târîh-i Beyhakî**. Farsça olan bu eser, müellifin hizmetinde çalıştığı Gazne sultanlarının tarihini içerir. Eser bizim konumuzla ilgili çok kısa bir bilgi vermektedir. Özellikle İsfahan'da hâkimiyeti ele geçirmeye çalışan Kâkeveyhîler ile Gazneli Sultan Mes'ûd arasında cereyan eden olaylar hakkında bilgi vermektedir¹⁰⁶. Beyhakî'nin bu eseri Necati Lûgal tarafından Türk Tarih Kurumu adına Türkçeye tercüme edilmiştir ancak bu tercüme henüz basılmamıştır. Biz bu tercümeden istifade ettik.

Enûşîrvân b. Hâlid el-Kâşânî (ö. 532/1138). Sultan Berkıaruk devrinde (485-498/1092-1104) divan kâtibi, Sultan Muhammed Tapar devrinde de bir süre nâib vezir olan Şerefü'd-din Ebû Nasr Enûşîrvan b. Hâlid-i Kâşânî (ö.532/1138)'nin hatıratını içeren **Fütûru zamânî's-sudûr ve sudûru zamânî'l-fütûr** adlı Farsça eser 465(1072)'ten başlayarak Irak Selçuklu Sultanı Tuğrul b.Muhammed (1132-1134)'in ölüm tarihi (ö.529/1134)'ne kadar gelen Selçuklu vezirlerinden ve devrin siyasi hayatından bahseder¹⁰⁷. Dönemi için önemli kaynak olan bu eser daha sonra İmâdüd-din Kâtib el-İsfahanî (Ebu Abdullah Muhammed b. Muhammed, ö.597/1200-1201)¹⁰⁸ tarafından Arapçaya tercüme edilmiş ve bazı notlarla genişletilmiştir. Ayrıca İmâdüddin Kâtib el-İsfahanî, Selçuklu tarihinin ilk devirlerini içine alan bir mukaddimeyi de eklediği bu esere **Nusratü'l-fetre ve 'usratü'l-fitra (katre)** adını verdi. **Nusratü'l-fetre ve 'usratü'l-fitra**, Bündârî tarafından ihtisar edilmiştir.

Hüseyinî (Sadreddin Ebu'l-Hasan Ali b. Nâsır, ö.590/1194)'ye nisbet edilen **Ahbârü'd-Devleti's-Selcûkiyye**, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun yanı sıra Irak Selçukluları hakkında da ayrıntılı bilgiler içermektedir. Eser neşir ve tercüme edilmiştir¹⁰⁹.

¹⁰⁶ Beyhakî, **Târîh-i Beyhakî**, (nşr. Ali Ekber Feyyaz), (Necati Lûgal'ın Türk Tarih Kurumu adına yaptığı tercüme henüz basılmamıştır. Ayrıca bkz. Tahsin Yazıcı , “Beyhakî, Muhammed b. Hüseyin”, **DİA**, C.VI, s. 63-64.

¹⁰⁷ Özeydin, “ Enûşîrvân b. Hâlid”, **DİA**, C. XI, s. 256-257.

¹⁰⁸ İmâdeddin'nin hayatı ve eserleri için bkz. Ramazan Şeşen, “ İmâd al-dîn al- kâtib al- İsfahanî”, **Tarih Enstitüsü Dergisi**, sy.2, (İstanbul- Ekim 1971), s.75-98.

¹⁰⁹ Hüseyinî, **Ahbârü'd-Devleti's-Selcûkiyye**,(nşr. M. İkbal), Lahor, 1933, (çev. Necati Lûgal, **Ahbârü'd-Devleti's-Selcûkiyye**), Ankara, TTK, 1943.

Râvendî (Muhammed b. Ali, ö. 603/1207). Hayatı hakkında pek fazla bilgi olmayan müellif 577 (1181) yılında Irak Selçukluları sarayında görev almıştır. 603 (1207) tarihinde ölmüştür. **Râhatu's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr** adlı eseri 590 (1194) yılına kadar gelir ve Selçuklu tarihinden bahseder¹¹⁰.

Bündârî (Feth b. Ali b. Muhammed el-Bündârî, ö.643/1245). İsfahanlı olan Bündârî'nin hayatı hakkında geniş bilgi yoktur. Müellif **Nusratü'l-fetre ve 'usratü'l-fitra** adlı eseri **Zübtedü'n-Nusra ve nuhbetü'l 'usra**¹¹¹ adı ile ihtisar etmiştir. Eser Türkçe'ye tercüme edilmiş olup İsfahan'da meydana gelen olaylar hakkında birinci elden kaynak durumundadır¹¹².

Konumuz gereği İsfahân'da hakimiyet kurmuş olan devletler hakkında bilgi veren genel vekâyinâmelerden de yararlandık. Bu genel vekâyinâmeler şunlardır:

Ebû Hânîfe ed-Dineverî (Ahmed b. Davud, ö. 282/895). Müellifin **el-Ahbârü't-tivâl** adlı eseri genel bir tarih kitabı olup konumuzla ilgili başvurduğumuz eserler arasında yer alır. Eser Türkçe'ye tercüme edilmiştir¹¹³.

Taberî (Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, ö. 310/923), **Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk** adlı eserini 302 (915) yılı olaylarına kadar getirmiş ve 303 (922) yılında tamamlamıştır. İslâm dünyasının yetiştirdiği büyük âlimlerden ve tarihçilerden olan Taberî'nin umumi tarihi, konumuzla ilgili olarak hemen her cildinde bilgi içermektedir. Eserin pek çok dile tercümesi yapılmıştır¹¹⁴.

İbn Miskeveyh (Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb b.Miskeveyh, ö.421/1030)¹¹⁵. Büveyhîler'in hizmetinde çalışan müellifin Tecâribü'l **ümem ve te'âkîbü'l- himem** adlı eseri Adudûdddevle'nin vefat yılı olan 372 (938) tarihine

¹¹⁰ Râvendî, **Râhatu's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr Der Târîh-i Âl-i Selçuk**, (nşr. M. İkbâl), London 1921, (çev. Ahmed Ateş, **Râhatu's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alameti)**, Ankara, 1957-1960, C.I- II.

¹¹¹Bündârî, **Zübtedü'n-Nusra ve nuhbetü'l 'usra**,(çev. Kivâmeddin Burslan, **Irak ve Horosan Selçukluları Tarihi**), İstanbul, 1943.

¹¹² Geniş bilgi için bkz. Özaydın, "Bündârî", **DİA**, C.VI, s. 489 – 490.

¹¹³Dineverî, **el-Ahbârü't-tivâl**, (çev. Nusrettin Bolelli-İbrahim Tüfekçi), İstanbul, 2007; Ramazan Şeşen, **Müslümanlarda Tarih- Coğrafya Yazıcılığı**, İstanbul, İSAR, 1998, s. 50.

¹¹⁴Taberî için bkz. Mustafa Fayda, "Taberî", **DİA**, C.XXXIX, s. 314-318. A.mlf., "Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk", **DİA**, C. XXXX, s. 92-94.

¹¹⁵ Mehmet Bayrakdar, " İbn Miskeveyh", **DİA**, C. XX, s.201 – 208.

kadar meydana gelmiş olan olaylardan bahseder. Eserin Büveyhîler hakkında bilgi veren kısmı İsfahan'da yaşayan müellifin şahsi müşahedelerine dayandığı için önemli bir kaynaktır¹¹⁶.

Azimî (ö.558/1163). **Azimî Tarihi** olarak bilinen muhtasar İslâm tarihi 538 (1043) yılı olaylarıyla sona erer. Selçuklular ile ilgili konumuzla ilgili önemli bilgilerin ana hatlarıyla yer aldığı bu eser Ali Sevim tarafından neşr ve tercüme edilmiştir. Biz bu tercümeden istifade ettik¹¹⁷.

İbnü'l-Esîr ('İzze'd-dîn Ebu'l-Hasan Ali b.Ebu'l Kerem Muhammed b. Muhammed b. Abdülkerim b. Abdulvâhid eş-Şeybânî, ö. 630/1233)¹¹⁸. Ortaçağ İslâm dünyasının en büyük tarihçisi olan İbnü'l-Esîr'in **el-Kâmil fi't-Târîh** adlı eseri büyük bir İslâm tarihidir. Konumuzla ilgili çok geniş ve ayrıntılı bilgilerin yer aldığı bu önemli eser bizim için ana kaynaklardan birisi olmuştur. Eserin tüm ciltlerini kullanmakla beraber Selçuklu döneminin yer aldığı IX. ve X. ciltler bilhassa üzerinde durduğumuz bölümlerdir. Eser neşr ve Tükçe'ye tercüme edilmiştir¹¹⁹.

Sıbt İbnü'l-Cevzî (Ebü'l-Muzaffer Şemseddin Yusuf b. Kızıoğlu, ö.654/1256). Müellifin bizim için önemli olan eseri başlangıçtan 654 (1256) yıllarına kadar gelen olaylardan bahseden **Mir'âtü'z-zamân fi târîhi'l-a'yân**¹²⁰ adlı eseri olup umumi bir İslâm tarihidir.

Cüveynî (Alaeddin Ata Melik b. Muhammed, ö.681/1283). Müellifin **Târîh-i Cihangüşâ** adlı eseri 655 (1257) yılına kadar gelen ve özellikle Moğollar hakkında

¹¹⁶İbn Miskeveyh, **Tecâribü'l ümem ve te'âkibü'l- himem**, (edited, translated and elucidated by H.F.Amedroz and D.S. Margoliouth, The Concluding Portion of The Experiences of The Nations), Oxford- London, 1921, Vol. I, (The Eclipse of the Abbaside Caliphate), Oxford- London, 1921, Vol. V.

¹¹⁷ Azimî, **Azimî Tarihi**, [yay. ve çev. Ali Sevim, Azimî Tarihi, Selçuklularla İlgili Bölümler (H.430-538 = 1038/ 39 – 1143/44)], Ankara, TTK, 1988.

¹¹⁸ Özaydın, "İbnü'l – Esîr", **DİA**, C.XXI, s. 26-27. A. mlf., "el-Kâmil", **DİA**, C.XXIV, s.281- 283.

¹¹⁹İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil fi't-târîh**, (nşr.C.J.Tornberg), Beyrut, 1979, (çev. Abdülkerim Özaydın ve diğerleri), İstanbul, 1985, I, İstanbul, 1986, C.III, C.IV, C.V, C.VI, C.VII, İstanbul, 1987, C.VIII, C.IX, C.X, C.XI, C.XII.

¹²⁰Sıbt İbnü'l-Cevzî, **Mir'âtü'z-zamân fi târîhi'l-a'yân**, (seçme, çev. ve değerlendirme: Ali Sevim), Ankara, TTK, 2011.

önemli bilgiler veren bir kaynaktır¹²¹. Eserden Hârizmşahlar dönemindeki olaylar konusunda yararlandık.

Reşîdüddin Fazlullah-ı Hemedânî (ö.718/1318)¹²². En önemli eseri **Câmi'u't-tevârîh** olup bir dünya tarihidir. Eserin Büyük Selçuklu İmparatorluğu ile ilgili geniş bilgiler vermesi ve Irak Selçukluları hükümdarı II.Tuğrul (1177-1194) dönemine kadar gelmesi, konumuz açısından önem arz etmektedir¹²³.

İbn Kesîr (İsmail b. Ömer ed-Dımaşkî, ö.774/1373). Müellifin kaynak olarak kullandığımız XIV cilt halinde düzenlediği **el-Bidâye ve'n-Nihâye**¹²⁴ adlı eseri umumi bir İslâm tarihidir.

Hamdullah el-Müstevfî (ö.740/1340). Müellifin **Târîh-i Güzîde**¹²⁵ ve **Nüzhetü'l kulûb**¹²⁶ adındaki eserlerini kaynak olarak kullandık. **Târîh-i Güzîde**, bilhassa Büveyhîler ve Selçuklular hakkında bilgi verirken **Nüzhetü'l kulûb**'da İsfahan'ın coğrafi, iktisadi, sosyal ve idari yapısı hakkında ayrıntılı bilgiler mevcuttur.

Konumuzla ilgili yapmış olduğumuz çalışmalarda sıklıkla başvurduğumuz kaynaklardan olan coğrafya ve fütûh kitapları ise şunlardır:

Ya'kûbî (İbn Vazîh Ahmed b. İshak b. Ca'fer, ö.292/905). Ya'kûbî'nin **Ülkeler kitabı** anlamına gelen **Kitabü'l Büldân** veya **el-Büldân**¹²⁷ adlı coğrafya eseri bu sahada yazılan en eski ve en değerli kitaplar arasında yer almaktadır. Eser İsfahan'ın yerleşim yerleri, İsfahan'ın yerlileri, İsfahan'ın Müslümanlar tarafından fethedilişi ve İsfahan'dan alınan haraç hakkında kısa bilgiler içermektedir.

¹²¹ Cüveynî,(Alaaddîn Ata Melik), **Târîh-i Cihangüşâ**, (çev. Mürsel Öztürk), Ankara, 1988, C.II.; Orhan Bilgin, "Cüveynî Atâ Melik", **DİA**, C.VIII, s.140-141.

¹²² Hayatı için bkz: Özgüdenli, "Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî", **DİA**, C.XXXV, s.19-21.

¹²³ Eser neşr ve Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Reşîdüddin Fazlullah, **Câmi'u't-tevârîh**, (çev. Erkan Göksu – H.Hüseyin Güneş), İstanbul, Selenge Yayınları, 2010.

¹²⁴İbn Kesîr, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, (çev. Mehmet Keskin), İstanbul, Çağrı Yayınları, 1995, C.VIII, C.IX, C.X, C.XI, C.XII. Eser hakkında bkz: Özaydın, "el-Bidâye ve'n- Nihâye", **DİA**, C.VI, s.131-132.

¹²⁵ Hamdullah el-Müstevfî, **Târîh-i Güzîde**, (nşr. Edward G. Browne with Indices of the Fac-Simile Text by R.A. Nicholson, Part II, Containing the Abridged Translation and Indices), (E.J. W. Gibb Memorial Series, Vol. XIV, 2.), Leiden- London, 1913, Vol. II.

¹²⁶ Hamdullah el-Müstevfî, **Nüzhetü'l kulûb**, (Ing.çev.Guy Le Strange), (ed. by Fuad Sezgin, I. G. Vol. 103, Frankfurt 1993), Leiden- London, 1919.

¹²⁷ Ya'kûbî, **el-Büldan**, (çev. Murat Ağarı, **Ülkeler Kitabı**), İstanbul, 2002.

İbn Hurdâzbih (Ebû'l-Kâsım Ubeydullâh b. Abdullah, ö.300/912-13)¹²⁸. Eserleri günümüze ulaşan İslâm coğrafyacılarının en önemli temsilcilerinden olan İbn Hurdâzbih **el-Mesâlik ve'l-memâlik**¹²⁹ adlı eserinde konumuzla ilgili bilgiye yer vermiştir.

İbn Rüste (Ebû Alî Ahmed b. Ömer b.Rüste, ö.300/913'ten sonra)¹³⁰. Aslen İsfahanlı'dır. Müellif, **el-A'lâku'n-nefise** adlı eserini 300(912) yılında tamamlamıştır. İsfahan şehri, coğrafyası, İsfahan halkının yaşayışları, adetleri hakkında ayrıntılı bilgiler içermekte olan eser konumuz için önemli bir kültür tarihi mahiyetinde olup neşredilmiştir¹³¹.

İbnü'l-Fakîh (Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. İshak b. İbrahim el-Hemedânî, ö.III-IV/IX-X). **Muhtasaru Kitâbi'l-büldân (Kitâbu Ahbâri'l-büldân)** adlı eseriyle tanınan İslâm coğrafyacısıdır¹³². Eser, İsfahan ile ilgili coğrafi, tarihi, edebi ve kültürel bilgiler içerir.

İbn Havkal (Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Havkal el-Bağdadî). IV.(X.) asrın ikinci yarısında yaşamıştır. Onun **Sûretü'l-'arz (Kitabü'l Mesâlik ve'l- memâlik)**¹³³ adlı eserinde coğrafi bilgiler yer almaktadır. Konumuzla ilgili yapılmış araştırma eserlerinin büyük bir bölümünde ana kaynak olarak karşımıza çıkan eser, klasik coğrafya eserlerinin en önemli olanlarından.

Makdisî, Muhammed b. Ahmed (Ebu Abdillâh Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Bennâ el-Makdisî, ö.390/1000 civarı)¹³⁴. Müellifin Ortaçağ İslâm coğrafyasının en orijinal ve önemli eserlerinden biri olan **Ahsenü't-tekâsîm fi**

¹²⁸ Sayyid Maqbul Ahmad, "İbn Hurdâzbih", **DİA**, C.XX, s.78-79.

¹²⁹ İbn Hurdâzbih, **el-Mesâlik ve'l- memâlik**, (çev. Murat Ağar, **Yollar ve Ülkeler Kitabı**), İstanbul, 2008.

¹³⁰ Sayyid Maqbul Ahmad, "İbn Rüste", **DİA**, C.XX, s.253-254.

¹³¹ İbn Rüste, **el-A'lâku'n- nefise**, (nşr. M. J. De Goeje), Bibliotheca Geographorum Arabicorum VII, Leiden, 1892.

¹³² İbnü'l-Fakîh, **Muhtasaru Kitâbi'l – büldân**, (ed. Michael Jan de Goeje), 2. bs., Leiden : E. J. Brill, 1967; Cengiz Tomar, "İbnü'l Fakîh", **DİA**, C.XXI, s.38-39.

¹³³ İbn Havkal, **Sûretü'l-'arz, (Kitabü'l Mesâlik ve'l- memâlik)**, (translated by William Ouseley), (ed. by Fuad Sezgin, I.G. Vol. 30), Frankfurt am Main, 1992.

¹³⁴ Marina A. Tolmacheva, "Makdisî", **DİA**, C.XXVII, s.431-432.

ma'rifeti'l-ekâlîm¹³⁵ adlı ünlü coğrafya kitabında konumuzla ilgili olarak geniş bilgiler yer alır. Makdisî burada hem İsfahan'ın coğrafyasıyla hem de sosyo-kültürel yapısıyla ilgili bilgi vermektedir.

Hudûdü'l- âlem. Tam adı **Hudûdü'l-âlem mine'l-meşrik ile'l-magrib** olan bu kaynak IV.(X.) yüzyılın ikinci yarısında yazılmış müellifi belli olmayan coğrafya kitaplarından olup kaynaklarımız arasında yer alan önemli bir eserdir¹³⁶. İsfahan ile ilgili kısa bilgiler içeren eser Türkçe'ye tercüme edilmiştir¹³⁷.

Yâkût el- Hamevî (ö.626 /1229). Büyük bir âlim olan Yâkût, tarih, coğrafya ve edebiyata dair önemli eserler yazmıştır. Onun **Mu'cemü'l-büldân** adlı eseri İsfahan hakkında bilgiler veren önemli bir kaynaktır¹³⁸. Bu eser İsfahan adının menşei, kuruluşu ve Müslümanlar tarafından fethedilişine dair diğer kaynaklarda geçen bilgilere benzer bilgiler vermektedir. Ancak Yahudîye'nin kuruluşu hakkında diğer kaynaklardan farklı bilgiler verir.

Belâzürî (Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Cabir b.Davûd el-Belâzürî, ö. 279/892-93)¹³⁹. Onun **Fütûhu'l-büldân**¹⁴⁰ adlı eseri, konumuzla ilgili olarak İsfahan'ın fethi hakkında geniş bilgiler vermektedir. Eser İsfahan'ın Müslümanlar tarafından fethedilmesinin yanı sıra İsfahan ve yerleşim yerlerinden alınan vergiler ve buralara tayin edilen idarecilere de değinmiştir.

¹³⁵ Makdisî, **The Best Divisions for Knowledge of The Regions, A Translation of Ahsan al-Taqasim fi Ma'rifat al-Aqâlim**, (translated by Basil Anthony Collins), Centre for Muslim Contribution to Civilization ; Reading : Garnet Publishing, 1994.

¹³⁶ Rıza Kurtuluş, "Hudûdü'l- Âlem," **DİA**, C.XVIII, s.304.

¹³⁷ **Hudûdü'l-Âlem**, (nşr. V. Minorsky), (çev. Murat Ağarı- Abdullah Duman), İstanbul, 2008.

¹³⁸ Şeşen, **Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, s. 135–136.

¹³⁹ Mustafa Fayda, " Belâzürî", **DİA**, C.V, s. 392- 393.

¹⁴⁰ Belâzürî, **Fütûhu'l-büldân**, (çev. M.ustafa Fayda), Ankara, 1987.

Tabakât, biyografi ve ensâb kitapları ise İsfahan'da yetişmiş olan âlimler hakkında bilgi vermenin yanı sıra şehirdeki sosyo-kültürel hayat hakkında da bilgiler içerir. Bu kaynaklar şunlardır:

Sem'ânî (Abdülkerîm b. Muhammed, ö.562/1166). Tarihçi ve hadis hafızı olan Sem'ânî'nin meşhur neseb kitabı olan **el-Ensâb**'da İsfahanlı meşhur simalar hakkında bilgi yer almaktadır¹⁴¹.

İbn Hallikân (Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrahim b.Ebî Bekr b. Hallikân el-Bermekî el-İrbilî, ö.681/1282). Tarihçi, edip, şair ve fakih¹⁴² olan müellifin başlıca eseri **Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâi'z-zamân**¹⁴³ adlı büyük biyografi kitabıdır. Bu eserde İsfahan'da yetişmiş önemli şahsiyetlerin yanı sıra İsfahan'ın idaresinde görev alan şahıslar hakkında da bilgi yer almaktadır.

Şehirde meydana gelen Bâtınî olayları hakkında bilgi veren kaynaklar da mevcuttur. Bunların başında şu eserler gelir:

Ünlü İslâm ilahiyatçısı Ebû Mansûr Abdu'l-Kâhir b. Tâhir el-Bağdâdî (ö.V./XI.)'nin **el-Fark beyne'l- Fırak**¹⁴⁴ adlı eseri Bâtınîlik hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir. Eser neşir ve tercüme edilmiştir.

Şehristânî (ö.548/1153)'nin **el-Milel ve'n-nihal**¹⁴⁵ adlı eserinde de Bâtınî düşüncesi ile ilgili önemli bilgiler mevcuttur. Bu iki kaynaktan özellikle Bâtınîler'in fikirleri açısından istifade ettik.

Bunların dışında İbnü'l-Esîr'in **el-Kâmil**, Reşîdüddîn Fazlullâh'ın **Câmi'u't-tevârih** adlı eserlerinde ve Bündârî'nin **Irak ve Horasan Selçukluları** adlı eserinde Selçuklular ile Bâtınîler arasındaki olaylar ve Bâtınîler'in İsfahan'daki faaliyetleri hakkında geniş bilgiler mevcuttur.

¹⁴¹ Sem'ânî, **el-Ensâb**, (thk. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî el-Yemânî), Beyrut, 1400/1980, C.I; Hayatı için bkz: Mehmet Efendioğlu , “Sem'ânî” , **DİA**, C.XXXVI, s. 461-62.

¹⁴² Özeydin,” İbn Hallikân”, **DİA**, XX, 17-19.

¹⁴³ İbn Hallikân, **Vefeyâtü'l-a'yân**, (Arapçadan İngilizceye çev. M.G.De Slane), Beyrut, 1944, C. I, C.II, C. III, C.IV.

¹⁴⁴ Bağdâdî, **el-Fark beyne'l- Fırak**, (çev. Ethem Ruhi Fırlalı – **Mezhepler Arasındaki Farklar**), Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.

¹⁴⁵ Şehristânî, **Milel ve'n-nihal**, (çev. Mustafa Öz, **Dinler, Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi**), 2.bs., İstanbul, 2011.

İsfahan'ın sosyal yapısı hakkında bilgi veren kaynaklardan belki de en önemlileri dönemin divânlarıdır. Bu dönemdeki divânlar ve bu divânların müellifleri ise şunlardır:

Selçuklular döneminde İsfahan'ın sosyal, kültürel ve ekonomik tarihi hakkında bilgi veren dîvânlar, önemli kaynaklar olarak karşımıza çıkar. Bunlar: Cemâluddîn Muhammed b. 'Abdu'r-rezzâk İsfahanî'nin **Dîvân**'ı¹⁴⁶; Refî'uddîn Lunbânî'nin **Dîvân**'ı¹⁴⁷; Esîrüddîn Ahsîketî'nin **Dîvân**'ı¹⁴⁸; Zâhirüddîn Fâryâbî'nin **Dîvân**'ı¹⁴⁹; Nizâmüddîn Mahmud Kamer İsfahanî'nin **Dîvân**'ı¹⁵⁰ ve Kemâlu'd-dîn İsmail İsfahanî'nin **Dîvân**'ı¹⁵¹ sayılabilir. Ayrıca Fahreddin Gürgânî'nin **Vîs û Râmîn**¹⁵² adlı eseri de önemli kaynaklar arasında yer almaktadır.

Konumuzla ilgili bilgi veren Süryani kaynak İbnü'l İbrî (Ebu'l Ferec Cemâluddîn Yuhannâ Mâr Grigorius b. Tâciddîn Ehrûn el-Malatî, ö.685/1286)¹⁵³nin umumi tarihi olup konumuzla ilgili bilgiler içerir. Eser Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Bunun yanı sıra Ermeni kaynaklarında da konumuz ile ilgili bilgi mevcuttur. Urfalı Mateos'un **Vekayi-nâmesi** (952-1136) ve ardından buna Papaz Grigor'un yazdığı zeyili (1136- 1162)¹⁵⁴ konumuz hakkında kısa bilgi içermektedir.

VII.(XIII.) yüzyıl Ermeni müellifi Vardan Vardabet **Cihan Tarihi**¹⁵⁵ adlı eserinde Gazneli Sultanı Mes'ûd dönemi ve Selçuklu Sultanı Berkyaruk dönemiyle ilgili olarak İsfahan'a birer cümleyle yer vermiştir.

¹⁴⁶Cemâluddîn Muhammed b. 'Abdu'r-rezzâk İsfahanî, **Dîvân**, (nşr. Vahid Destgerdi),Tahran, 1362/1983.

¹⁴⁷ Refî'uddîn Lunbânî, **Dîvân**, (nşr. Taki Bineş), Tahran, 1369/1990.

¹⁴⁸ Esîrüddîn Ahsîketî, **Dîvân**, (nşr. Rüknüddin Hümayunferruh), Tahran, 1344/1965.

¹⁴⁹ Zâhirüddîn Fâryâbî, **Dîvân**, (nşr. Taki Bineş), Meşhed, 1337/ 1958.

¹⁵⁰ Nizâmüddîn Mahmud Kamer İsfahanî, **Dîvân**, (nşr. Taki Bineş), Meşhed, 1363/1984.

¹⁵¹ Kemâlu'd-dîn İsmail İsfahanî, **Dîvân**, Tahran, 1376/1997.

¹⁵²Fahreddîn Gürgânî, **Vîs û Râmîn**, (translated by George Morrison), Columbia University Press, New York and London, 1972.

¹⁵³Ebu'l Ferec İbnü'l –İbrî (Bar Hebraeus) , **Abû'l Farac Tarihi**, (çev. Ömer Rıza Doğrul), Ankara, TTK, 1945-1950, C.I, C.II; Özaydın ,”İbnü'l İbrî”, **DİA**, C.XXI, s.92- 94.

¹⁵⁴ Urfalı Mateos, **Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952- 1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136- 1162)**, (çev. H. D. Andreasyan), Ankara, TTK, 1962.

¹⁵⁵Vardan Vardabet, “Cihan Tarihi”, (çev. Hrant Andreasyan, “Türk Fütuhâtı Tarihi”), **Tarih Semineri Dergisi**, İstanbul 1937, C. I, sy. 2, s. 154-244.

İsfahan'ın Selçuklu sultanı Tuğrul Bey tarafından fethedilmesinden kısa bir süre sonra şehri ziyaret eden dönemin ünlü seyyahı Nâsır-ı Hüsrev (ö.453/1061), **Sefernâme**¹⁵⁶ adlı eserinde İsfahan hakkında ayrıntılı bir şekilde bilgi vermiştir.

Yine VI.(XII.) yüzyılda iki Yahûdi seyyahın Asya, Afrika ve Avrupa'da yaptıkları seyahatleri anlatan ve bizim için bilhassa İsfahan'daki Yahûdiler hakkında bilgi veren bir diğer seyahatname de Tudelalı Benjamin ile Ratisbonlu Petachia¹⁵⁷'nin seyahatnamesidir. Bu eser o dönemde İsfahan'da yaşayan Yahûdilerin nüfusu hakkında kısa bir bilgi içermektedir.

İsfahan'da Selçuklular öncesinde ve Selçuklular döneminde İsfahan'da basılmış birçok sikke bulunmaktadır¹⁵⁸.

Tezimiz üzerinde yapılan araştırma eserler de mevcuttur. Nitekim tezimizde kullandığımız eserler veya makalelerin bir kısmı doğrudan İsfahan ile alakalı olmakla beraber bir kısmı da dolaylı olarak İsfahan hakkında bilgi vermektedir. Konumuz gereği İsfahan'ın İslâmiyet öncesi ve İslâmî dönemleri hakkında bilgi edinmeye çalıştığımız için sadece şehir tarihi üzerinde durmadık. Dolayısıyla İsfahan'a hâkim olan hanedanların tarihini anlatan eserler de konumuzla doğrudan ilgili olduğundan bu eserlerden de faydalanmaya çalıştık.

İsfahan'ı her yönüyle anlatan araştırma eserlerin başında David Durand-Guédy'nin **Iranian Elites and Turkish Rulers: A History of İsfahân in The Saljûq Period**¹⁵⁹ adlı eseri gelmektedir. Bu eser Selçuklular zamanında İsfahan ile

¹⁵⁶ Nâsır-ı Hüsrev, **Sefernâme**, (çev. Abdülvehap Tarzi), 2. bs., İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1967.

¹⁵⁷ Tudelalı Benjamin ve Ratisbonlu Petachia, **Ortaçağ'da (XII.y.y) İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri, Üç Kıtada Ekonomik, Siyasi, Sosyal İlişkiler, Azınlıklar, Dini Kurumlar ve Haçlı Seferleri**, (çev. Nuh Arslantaş), İstanbul, Kaknüs Yayınları, 2001.

¹⁵⁸ Seyyid 'Ali Asgarşeriatzâde, **Sikkehâ-yi İrân Zemîn**, Tahran, 1390, s. 147, 167, 170, 212, 213, 216, 221, 224; **İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmî Sikkeler Kataloğu**, (haz. İbrahim Artuk ve Cevriye Artuk), İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1970, I, 12, 54, 69, 72, 80, 88, 126, 345; Coşkun Alp tekin, "Selçuklu Paraları", **Selçuklu Araştırmaları Dergisi**, III, Ankara, 1971, s. 453, 456, 459-460, 488, 498, 501, 503, 507, 510, 512, 521-524, 536-537 ; (Çevrimiçi) <http://numismatics.org/search/Islamic>, 07/01/2013.

¹⁵⁹ David Durand-Guédy, **Iranian Elites and Turkish Rulers : A History of İsfahân in The Saljuq Period**, London, 2010.

ilgili yapılan çok önemli bir çalışmadır. Bu eserde İsfahan'ın Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun başkenti olması, nedeni ve sonuçları ele alınmış, Selçuklulardan sonra İsfahan'da Moğol hâkimiyeti üzerinde durulmuş, İsfahan'ın sosyo-kültürel, idari yapısı ve ekonomik yönleri ayrıntılı bir şekilde işlenmiştir. Ayrıca aynı müellifin Selçuklular döneminde İsfahan'da yaşamış olan Hucendîler hakkında yazmış olduğu makale¹⁶⁰ de konumuzla yakından alakalıdır.

Konumuzla ilgili olarak ikinci sırada Lütfullah Hunerfer'in **Aşinâ-yı bâ şehri-Târîhî-yi İsfahan**¹⁶¹ ve **Râhnüma-yi İsfahan**¹⁶² adlı çalışmaları gelmektedir. Bu çalışmalar, İsfahan'ı kuruluşundan ele alarak vermeye çalışmışlardır. Eserlerde bizim dönemimizle ilgili İsfahan hakkında genel bilgilerle birlikte İslâmiyet öncesi ve sonrası dönem hakkında bilgi verilmiştir. Bunun dışında yine aynı müellifin sadece İsfahan'ın tarihi mimari eserlerini anlattığı **Historical monuments of İsfahan**¹⁶³ adlı eseri de istifade ettiğimiz eserlerdendir.

Osman G. Özgüdenli **Turco-Iranica Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları**¹⁶⁴ adlı eserinde İsfahan'a yer vermiş ve onu genel özellikleri itibariyle açıklamıştır. Müellifin eserinden kaynakça bakımından yararlanmaya çalıştık.

Kemal Özkurt'un **İsfahan'da Büyük Selçuklu ve İlhanlı Dönemi Mimari Eserleri**¹⁶⁵ adlı doktora tezi çalışması, İsfahan'da Selçuklulara ait olan mimari eserler hakkında bilgi vermektedir.

Hosein Mirjafarî'nin "İsfahan'da Bulunan Melikşâh, Nizâmü'l-mülk ve Diğer Selçuklu Hükümdarlarının Mezarları Hakkında İzâhat"¹⁶⁶ adlı makalesi de konumuzla doğrudan alakalıdır.

¹⁶⁰ David Durand-Guédy, "An Emblematic family of Saljuq Iran: The Khujandis of Isfahan", **The Seljuqs: Politics, society and culture**, Edinburgh, Edinburgh Univ. Press, 2011, s. 182-202.

¹⁶¹ Lütfullah Hunerfer, **Aşinâ-yı bâ şehri-Târîhî-yi (Familiarity with Historical City of) İsfahân**, İsfahan, 1373/1994.

¹⁶² Hunerfer, **Râhnüma-yi İsfahan**, İsfahan, 1965.

¹⁶³ Hunerfer, **Historical Monuments of İsfahan**, 3.bs., İsfahan, 1964.

¹⁶⁴ Osman G. Özgüdenli, **Turco-Iranica Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları**, İstanbul, 2006.

¹⁶⁵ Kemal Özkurt, **İsfahan'da Büyük Selçuklu ve İlhanlı Dönemi Mimari Eserleri**, (Doktora), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Van, 2005.

Nûrullah Kisâî'nin “İsfahan der Rûzgâr-i Âl-i Büveyh ve Selçûkiyân”¹⁶⁷ adlı makalesi konumuzla doğrudan alakalı olan ilmi çalışmalar içerisinde yer alır. Büveyhîler ile Selçuklular zamanında İsfahan'da dini ve sosyal hayat hakkında ayrıntılı bilgiler verilmiş bir çalışmadır. Burada bilhassa Sultan Melikşâh ve veziri Nizâmülmülk'ün Hanefî ve Şâfiîler karşısındaki tutumları üzerinde durulmuş, onların şehirdeki konumlarından bahsedilmiştir.

Çalışmamızın ikinci ayağı olan eserlere gelince; bu eserler İsfahan'a hakim olan Büyük Selçuklu İmparatorluğu hakkında bilgi veren eserlerdir. Büyük Selçuklu İmparatorluğu üzerinde pek çok araştırma yapılmıştır. Bunlardan bazılarını şöyle sıralayabiliriz: Mehmet Altay Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, İkinci İmparatorluk Devri**¹⁶⁸, Alp Arslan ve Zamanı¹⁶⁹, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: Kuruluş Devri**¹⁷⁰, **Tuğrul Bey ve Zamanı**¹⁷¹; İbrahim Kafesoğlu, **Sultan Melikşâh Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu**¹⁷²; Abdülkerim Özaydın, **Sultan Berkıyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)**¹⁷³, **Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511 /1105-1118)**¹⁷⁴; Erdoğan Merçil, **Büyük Selçuklu Devleti**¹⁷⁵. Bunların dışında çalışmalarında dolaylı olarak İsfahan hakkında bilgi veren eserler de vardır. Bu anlamda Guy Le Strange'nin **The Lands of The Eastern Caliphate**¹⁷⁶ ile General A. Houtum-Schindler'in **Eastern Persian Irak**¹⁷⁷ adlı eserleri de İsfahan hakkında

¹⁶⁶Hosein Mirjafarî, “İsfahan'da Bulunan Melikşah, Nizâm'ül-mülk ve Diğer Selçuklu Hükümdarlarının Mezarları Hakkında İzâhat”, **XII. Türk Tarih Kongresi (Ankara 12-16 Eylül 1944), Kongreye Sunulan Bildiriler**, C. II, (Ankara, TTK, 1999), s. 620-626.

¹⁶⁷ Nûrullah Kisâî, “İsfahan der Rûzgâr-i Âl-i Büveyh ve Selçûkiyân”, **Mecelle-yi Dânişgâh-i İsfahan**, sy. IV- V, (İsfahan 1376/1997), s.178-199.

¹⁶⁸Mehmet Altay Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, İkinci İmparatorluk Devri**, Ankara, TTK, 1954, C. II, 3.bs.,Ankara, TTK, 1991, C. V.

¹⁶⁹ M.Altay Köymen, **Alp Arslan ve Zamanı**, Ankara, 1983,C. I, C. II.

¹⁷⁰ M. Altay Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: Kuruluş Devri**, Ankara, TTK, 1979, C.I.

¹⁷¹ M. Altay Köymen, **Tuğrul Bey ve Zamanı**, Ankara, TTK, 1976.

¹⁷² İbrahim Kafesoğlu, **Sultan Melikşâh Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu**, İstanbul, 1953.

¹⁷³ Abdülkerim Özaydın, **Sultan Berkıyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)**, İstanbul, 2001.

¹⁷⁴Abdülkerim Özaydın, **Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511 /1105-1118)**, Ankara, TTK, 1990.

¹⁷⁵ Erdoğan Merçil, **Büyük Selçuklu Devleti**, Ankara, 2005.

¹⁷⁶Guy Le Strange, **The Lands of the Eastern Caliphate**, (ed. Fuad Sezgin, I.G. Vol. 85), Frankfurt, 1993.

¹⁷⁷ General A.Houtum Schindler, **Eastern Persian Irak**, London, 1897.

istifade ettiğimiz araştırmalar arasında yer almaktadır. Bu eserlerin yanında gerek İngilizce gerek Türkçe İslâm ansiklopedilerinin konumuzla ilgili maddelerinden ve The Cambridge History of Iran’da yer alan makalelerden de istifade ettik.

1. BÖLÜM

SELÇUKLULAR DÖNEMİNE KADAR İSFAHAN'IN SİYASİ DURUMU

1.1. İSFAHAN'IN MÜSLÜMANLAR TARAFINDAN FETHİ ve HÂKİMİYET ALTINA ALINMASI

İslâmiyet, Arap coğrafyasında ortaya çıktıktan sonra halifeler bu yeni dini yaymak için fetih hareketlerine giriştiler ve kısa bir süre sonra İran topraklarına kadar geldiler. Bu sırada İran toprakları üzerinde Sâsânîler hüküm sürüyordu. Sâsânî hükümdarı II. Hüsrev'in torunu henüz çocuk yaştaki III. Yezdicerd'in tahta çıkarıldığı dönemlerde yani 632- 633 senelerinden itibaren İslâm fütuhâtı başlamıştı. Nihayet Kadisiye Savaşı (15/636)¹ ile İran toprakları üzerinde hâkimiyet Müslüman Arapların eline geçmeye başladı. Nitekim diğer İran şehirleri gibi İsfahan da kısa bir süre sonra İslâm fethiyle karşı karşıya kaldı. Müslümanların İsfahan etrafında görülmesi, Sâsânî ordusunun kesin olarak yenildiği ve bu devletin ortadan kalktığı 21(642) yılında vuku bulan Nihavend Zaferi'nden sonra olmuştur.

Aslında Nihavend Zaferi'nden önce Yezdicerd'in Celûlâ Savaşı'nda (16 /637)² yenilip 19 (640) yılında da Hulvan'dan kaçması üzerine Farslar, Rey, İsfahan halkları mektuplaşarak Yezdicerd etrafında toplandılar³. İsfahan'ın fethinden önce Halife Ömer İsfahan'ın fethi konusunda Hürmüzân'a⁴ danıştı ve ona: “Savaşa İsfahan'dan mı yoksa Azerbaycan'dan mı başlayâlim, ne düşünüyorsun?” dedi. Hürmüzân ise: “

¹Müslümanlara Kuzey Irak ve İran'ın kapılarını açan meydan savaşı. (Hayrettin Yücesoy, “ Kadisiye Savaşı”, **DİA**,C. XXIV, s.136).

² Mustafa Fayda, “ Celûlâ Savaşı”, **DİA**, C.VII, s.272–273.

³ Belâzürî, s. 433.

⁴ Hürmüzân-ı Fârisî, Sâsânî dönemi İran'ın önde gelen sülalelerinden birine mensup olup Hz. Ömer'e İran hakkında danışmanlık yapmaktaydı.(Osman Çetin, “ Hürmüzân-ı Fârisî”, **DİA**, C.XVIII, s.498).

İsfahan baştır, Azerbaycan ise iki kanattır. Eğer başı kesersen iki kanat ve baş yere düşer.”cevabını verdi⁵. Bunun üzerine Hz. Ömer fethe İsfahan’la başladı⁶.

Belâzürî⁷, Hz. Ömer’in, 23(644) yılında Abdullah b. Büdeyl el-Verkâ el-Huzâî’yi (ö.37/58)⁸ İsfahan’a gönderdiğini, ancak Kum ve İsfahan’ın Ebû Mûsâ el-Eş’ârî (ö. 42/662-63)⁹, Ceyy ve Yahûdiye’nin de Abdullah b. Büdeyl tarafından fethedildiğini

⁵Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Ca’fer b. Hayyân Ensari İsfahanî Ebû’s-Şeyh, **Tabakâtü'l-muhaddisîn bi-İsbahân ve'l-vâridine ‘aleyhâ**, (thk. Abdülgafûr Abdülhak Hüseyin el-Belûşî), Beyrut, 1987, C.I, s.179; Belâzürî, s. 433-434; Ebû Nuaym el-İsfahanî, C. I, s. 21.

⁶ Kaynaklarda İsfahan’ın farklı kişiler tarafından fethedildiği rivayet edilir. Belâzürî (s. 447-449)’ye göre Ebû Mûsâ el-Eş’ârî İsfahan’a geldi ve halkını İslâmiyet’e davet etti. Onlar bu daveti reddetti. Bunun üzerine onlara cizye ödemelerini teklif etti. Onlar da cizye ödemek şartıyla Ebû Mûsâ ile anlaştılar. Bu sulh üzerinden geceyi geçirdiler ancak sabah antlaşmayı çiğnediler. Bunun üzerine Ebû Mûsâ onlarla savaştı. Yine Belâzürî (s. 447-449)’ye göre Hz. Ömer, Abdullah Büdeyl el- Huzâî’yi İsfahan’a gönderdi. Buranın merzbânı Fazûsfân adlı yaşlı kimseydi. Abdullah b. Büdeyl valiyi muhasara etti ve şehir halkıyla mektuplaştı. Onların validen yüz çevirmelerini sağladı. İhtiyar vali onların kendi aleyhine döndüğünü görünce şehirden kaçtı ve Kirman’a gitti. Orada Yezdicerd’in emrine girmek istiyordu. Onun kaçtığı haberi Abdullah’a ulaşınca valiyi bir süvari birliğiyle takip etti. Ona yetişen Abdullah, valiyle mübazere yaptı ve ona onu öldürmek istemediğini, onun akıllı ve yiğit bir adam olduğunu, bu yüzden onunla şehre gelmesini istediğini; eğer bunu kabul ederse şehir halkının cizye ödemesi şartıyla onunla anlaşacağını, şehirde kalmak isteyen zımmin sayılacağını, kaçmak isteyen de dokunulmayacağını ve şehri de ona iade edeceğini söyledi. Bunun üzerine vali şartları kabul etti. Abdullah böylece Ceyy’i fethetmiştir. Abdullah şehir halkına da şunları söylemiştir: “Ey İsfahan halkı, sizlerin çekingen ve barışçı olduğunuz gördüm. Yaptıklarınıza müstehaksınız!”. Ardından Abdullah b. Büdeyl, İsfahan’ın dağlarını, ovalarını dolaştı ve her tarafını ele geçirdi. Buranın halkından Ahvaz halkından aldığı gibi harac aldı. Başka bir rivayete göre de (Belâzürî, s. 447-449) Ömer b. Hattab, Abdullah b. Büdeyl’i bir ordu ile gönderdi. O, Ebû Mûsâ’nın yanına geldiğinde Ebû Mûsâ, Kum ve Kâşân’ı fethetmişti. İsfahan’a karşı hep birlikte hareket ettiler ve Ebû Mûsâ’nın öncü kuvvetinin başında Ahnef b. Kays vardı. Ebû Mûsâ ile Abdullah, Yahûdiye’yi birlikte fethettiler. Sonra Abdullah b. Büdeyl, Ceyy’i fethetti. Daha sonra ikisi birlikte İsfahan torakları üzerine yürüdüler ve buraları ele geçirdiler. Taberî (C. XIV, s.9-10) ise İsfahan üzerine gönderilen ordunun başında Nu’mân b. Mukarrin’in olduğunu yazmıştır. Buna göre Hz. Ömer, Hüzmûzân ile görüştüktan sonra Nu’mân b. Mukarrin (ö.21/642)’i İsfahan fethi ile görevlendirmişti. Ayrıca Kûfe’ye mektup göndererek Nu’mân’ın yardımına gelmelerini istemişti. Nu’mân, bu emir üzerine harekete geçmiştir. İsfahan’a ulaştığında İsfahan kumandanı Zü’l-hâcibeyn’e Mugîre b. Şu’be’yi elçi olarak göndermiştir. İbnü’l-Esîr (el-Kâmil, C.III, s.24-25) de İsfahan’ı fetheden askerlerin başında el-Nu’mân b. Mukarrin’in olduğunu söyler ve Hz. Ömer’in, onu İsfahan’ı fethetmek üzere gönderdiğini, Kûfeliler’e de ona yardım etmeleri için mektuplar yazdığını; bunun üzerine Nu’mân b. Mukarrin’in İsfahan üzerine harekete geçtiğini, Nu’mân’ın Mugîre b. Şu’be’yi, Zü’l-hâcibeyn’e elçi olarak gönderdiğini ve bu elçilik heyeti görevinden döndükten sonra her iki ordu arasında çarpışmanın olduğunu yazar. Yâkût el- Hamevî (C.I, s.247-248) Hz. Ömer’in Abdullah b. Abdullah b. İtbân’ı (Utbân) İsfahan’ın fethiyle görevlendirdiğini yazmıştır. Onun öncü kuvvetlerinin başında da Abdullah b. Verkâ er-Riyâhî vardı. Abdullah b. İtbân Ceyy şehrine gitti. O sırada İsfahan hâkimi Fazûsfân idi. Fazûsfân, Abdullah’a, ne onun ne de kendisinin adamlarının ölmesine gerek olmadığını söyleyince ikisi düello yaptı. Bu sırada Ebû Mûsâ el-Eş’ârî Ahvaz’dan oraya gelmişti. Tam bu sırada da Abdullah, Fazûsfân ile barış imzalamıştı. Abdullah ve Ebû Mûsâ, Ceyy şehrine girdiler. Abdullah, fetih haberini Hz. Ömer’e bildirdi. Hz. Ömer de ona Süheyl b. Adîy’e yardım etmek üzere Kirman’a gitmesini söyledi. Bunun üzerine Abdullah, Sâib b. Akra’yı İsfahan’da vekil olarak bırakıp yola çıkı. Bu şekilde İsfahan Müslümanlar tarafından sulh yoluyla ele geçirildi.

⁷ Belâzürî, s. 447- 449.

⁸ İsmail L. Çakan, “ Abdullah b. Büdeyl”, **DİA**, C.I.s. 89.

⁹ M. Yaşar Kandemir, “ Ebû Mûsâ el- Eş’ârî”, **DİA**, C.X, s.190- 192.

söyler. Buna göre Hz. Ömer, Ebû Mûsâ'ya bir mektup yazarak Abdullâh'ı bir ordu ile İsfahan'a göndermesini emretmiş, o da göndermişti. Abdullah b. Büdeyl yapılan savaştan sonra sulh yoluyla Ceyy'i fethetmişti. Yapılan antlaşmada buranın halkı harac ve cizye ödeyecek, buna karşılık ellerindeki silahları hariç, canları ve malları için kendilerine eman verilecekti. Abdullah b. Büdeyl, ordusunda bulunan Ahnef b. Kays'ı (ö.67/686-87)¹⁰ Yahûdiye'ye gönderdi. Buranın halkı onunla Ceyy sulhu gibi bir antlaşma yaptı. Abdullah b. Büdeyl, İsfahan ve ilçelerinin topraklarını ele geçirdi. O, Hz. Osman'ın halifeliğinden bir yıl sonrasına kadar buradaki görevini sürdürdü¹¹. Taberî¹² ise fethin 21(641-642) yılında gerçekleştiğini, fetih ile görevlendirilen kişilerin ise Abdullâh b. Verkâ er-Riyâhî ile Abdullâh b. Verkâ el-Esedî olduğunu yazar. Bunun dışında İbnü'l- Fakîh¹³ İsfahan'ın Ebû Mûsâ el-Eş'ârî tarafından fethedildiğini belirtmiştir. Bir rivayete¹⁴ göre de İsfahan Huzeife b.Yemân tarafından fethedilmiştir.

İslâm kaynaklarının büyük çoğunluğu İsfahan'ın 23 (644) yılında fethedildiğini yazar¹⁵. Ebû Nuaym¹⁶ ise İsfahan'ın fethi hususunda ihtilaf olduğunu belirterek bazı rivayetlere göre fethin 20 (641) yılının sonu veya 21 (642) yılından önce olduğunu belirtir. İbnü'l-Esîr¹⁷ İsfahan'ın 21 (642) yılında fethedildiğini belirtir. Hz. Ömer'in 21 (642) yılında Abdullah b. Abdullah b. İtbân'ı İsfahan'a gönderdiğini kaydeder. Ayrıca Ebû Mûsâ'yı ona yardımcı olarak gönderip onun sağ ve sol kumandanlıklarına da Abdullah b. Verkâ er-Riyâhî (Reyyâhi) ile Usame b. Abdullah'ı getirdiğini söyler¹⁸.

İsfahan'da fethedilen ilk yer İsfahan varoşlarında Rüstâkü's-şeyh denilen yerdi¹⁹. Nitekim Abdullah b. Verkâ er-Riyâhî, İsfahan üzerine harekete geçtikten sonra buraya ulaşmış ve ilk önce İsfahan civarında Şehrbarâz Câzeveyh isimli kumandanın

¹⁰ Ahmet Önkal, "Ahnef b. Kays", *DİA*, C. II, s.174.

¹¹ Belâzürî, s. 447- 449.

¹² Taberî, C. XIV, s.7.

¹³ İbnü'l-Fakîh, s. 261.

¹⁴ Ebû Nuaym el-İsfahanî, C. I, s.20-21.

¹⁵ Belâzürî, s. 447; Ya'kûbî, s. 56; İbnü'l-Fakîh, s. 261.

¹⁶ Ebû Nuaym el-İsfahanî, C.I, s.19-20.

¹⁷ İbnü'l- Esîr, *el-Kâmil*, C. III, s.23.

¹⁸ İbnü'l- Esîr, *el-Kâmil*, C.III, s. 23.

¹⁹ Taberî, C.XIV, s.7; Ebû Nuaym el-İsfahanî, C. I, s.25.

idaresi altında bulunan Rüstâkü's-şeyh denilen yerde savaşımıştır. Ancak kumandan, Abdullah b. Verkâ'yı teketek çarpışmaya davet edince Abdullah ona karşı gelip onu öldürdü. Ardından buranın idarecisi barış istedi. Buradan sonra İsfahan üzerine gidildi ve buranın yöneticisi olan Fazûsfan adlı kişiden İsfahan sulh yoluyla ele geçirildi. Fâzusfân cizyeyi kabul ettiğini ancak İsfahan'dan gitmek isteyenlere kimsenin karışmamasını şart koştu. Onun teklifi Abdullah tarafından kabul edildi. Bu sırada Ebû Mûsâ el-Eş'ârî, Abdullah'a katılmak üzere Ahvaz'dan geldi. O geldiğinde İsfahan hâkimi Fazûsfan ile Abdullah b. Verkâ sulh imzalamışlardı. İkiisi birlikte Ceyy'e girdiler ve Hz. Ömer'e durumu bildiren bir mektup gönderdiler²⁰. Hz. Ömer de Kirman'a gitmelerini söyledi. Bunun üzerine Abdullah yerinde Sâib b. Akra'yı (ö.36/656'dan sonra)²¹ bırakarak²² Kirman'a hareket etti²³. Yapılan antlaşmaya göre İsfahan halkı cizye ödeyecekti. Antlaşma metninde şahitler arasında Abdullah b. Kays ile Abdullah b. Verkâ da vardı²⁴. Yahûdiye ise Ahnef b. Kays tarafından fethedildi. Ahnef, buranın halkıyla Ceyy ile yapılan antlaşmaya benzer bir antlaşma imzaladı²⁵.

I.(VII.) yüzyılda Araplar tarafından yapılan fetihler sırasında İsfahan'da şehirleşme oranında büyük bir artış yaşandı. İstiladan önce İsfahan'ın yedi yerleşim merkezi Kehte, Câr, Mehrbin, Derâm, Ceyy, Kih ve Sârûye zaten düşmüştü ve geriye Kih, Mehrbin ve Ceyy kalmıştı²⁶. Bu savaşlar sırasında pek çok insan esir alındı ya da öldürüldü ve bundan dolayı bölgenin yerleşim biçimi değişti²⁷. Fethinden önce Ceyy şehrinde sivil yerleşimciler vardı ve bu köylüler şehir kapılarını sadece ciddi tehdit zamanlarında açarlardı. 23 (644) yılında askeri koruma ve vergi verme koşuluyla İsfahan teslim oldu. Bu antlaşmayı kabul etmeyenler ise Kirman'a sürüldü²⁸.

²⁰ Taberî, C.XIV, s.7-9; Ebû Nuaym el-İsfahânî, C. I, s.25; İbnü'l- Esîr, **el-Kâmil**, C.III, s.23-24. Ayrıca antlaşma metni için bkz. Taberî, C.XIV,s. 9.

²¹ Talat Sakallı, " Sâib b. Akra", **DİA**,C. XXXV, s.541.

²² İbnü'l-Fakîh, s. 261.

²³ Taberî, C.XIV, s.7-9; İbnü'l- Esîr, **el-Kâmil**, C.III, s.23-24.

²⁴ Yâkût el- Hamevî, C.I, s.247-248.

²⁵ Yâkût el- Hamevî, C.I, s.249.

²⁶ Ebû Nuaym el-İsfahânî, C.I, s.14.

²⁷ Kamaly, " Isfahan VI, Medieval Period", **Eİr**,Vol. XIII, s. 641.

²⁸ Kamaly, " Isfahan VI, Medieval Period", **Eİr**, Vol. XIII, s. 641-42.

İsfahan halkının ileri gelenlerinin Bihcaversân'daki es-Seymeretü'l Kübrâ'ya bağlı Cefrbâz'da Mârebin (Marbin) diye bilinen kalede sığınak yerleri bulunuyordu. Ceyy, fethedilince onlar harac ödemek şartıyla Araplara itaat etmişlerdir²⁹.

1.1.2. Dört Halife Döneminde İsfahan

Müslüman Araplar ilk yıllarda şehirden çok büyük ganimetler elde ettiler. İsfahan ilk fetih yılında 40 milyon dirhem haraç ve cizye vermişti³⁰. İsfahan'ın Yahûdi yerleşimcileri ise Müslüman Arapları memnuniyetle karşılamışlardır³¹. Hz. Ömer döneminde İsfahan'daki gayr-i Müslimlerin güçleri yettikçe cizye ödemeleri şeklinde bir düzenleme yapılmıştı³². Sahabîler arasında adı zikredilen Sâib b. Akra, İsfahan halkından haraç almıştır. Sâib, Hz. Osman devrinde Abdullah b. Büdeyl'den sonra İsfahan valisi oldu ve burada vefat eden Sâib'in oğlu Fudayl da İsfahan valiliği yapmış, onun soyundan gelenler de İsfahan'da yıllar boyunca etkili olmuşlardır³³. Fetihten kısa bir süre sonra ise İsfahan, Irak valisinin yönetimi altına girdi. Başlangıçta bu şehrin gelirleri Basra şehrine naklediliyordu. Ancak Emevîler'in ilk zamanlarında Kûfe şehrine de aktarıldı çünkü fetihle rol alan önemli askeri birlikler Kûfe'ye yerleşmişlerdi. İsfahan'dan elde edilen gelir çok fazlaydı, bu yüzden gelir kaynakları arasında İsfahan'ın çok önemli bir yeri vardı³⁴.

İlk dönemlerde bazı Arap yerleşimcileri Ceyy kentinin dışında ikamet ederken yerli halk ile karışmamışlardır ancak daha sonra yavaş yavaş şehir içine taşındıkları görülmektedir. Bazı Arap aşiret grupları Benî Temim, Benî Kays, Benî 'Aneze gibi

²⁹ Belâzürî, s. 450.

³⁰ Mâferruhî, s. 12; Lambton, "İsfahan", *Eİr*, Vol. IV, s.99; Kamaly, "İsfahan VI. Medieval Period", *Eİr*, Vol. XIII, s. 642.

³¹ Ebû Nuaym el-İsfahanî, C.I, s.28.

³² Anlaşmaya göre buradaki gayr-i Müslimler, Müslümanlara yol göstereceklerdi; yolları onaracaklardı; yurtlarından geçecek olan Müslümanları bir gün bir gece misafir edeceklerdi; binek hayvanı olmayan Müslümanları bir konaklık yere kadar hayvana bindirip götüreceklerdi; eğer bu şartlar kabul edilmeyip içlerinden herhangi biri bunlara muhalefet edip bir Müslüman'a sayıp söverse o kimse Müslümanların himayesinden mahrum olacaktı ve Müslüman döven de öldürülecekti. İsfahan fethedilince gayr-i Müslimler için böyle bir düzenleme yapılmıştı. (Mustafa Fayda, **Hız. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler**, İstanbul, 1989, s. 138).

³³ Talat Sakallı, "Sâib b. Akra", *DİA*, C.XXXV, s.541.

³⁴ Kamaly, "İsfahan VI, Medieval Period", *Eİr*, Vol. XIII, s.642.

ailelere tarım arazileri tahsis edildi³⁵. Hz. Ömer döneminde İbn Gallâb, Benî Dühman kabilesinden Hâlid b. Hâris adlı kişi olup İsfahan beytûlmalına bakıyordu³⁶. Fetihten sonra İsfahan valiliğine getirilen Abdullah, Hz Osman'ın hilafetine kadar görevini sürdürmüştür. Daha sonra Hz. Osman buraya Sâib b. Akra'yı vali tayin etti³⁷.

Hz. Osman döneminde Sâib b. Akra'dan sonra İsfahan valiliğine Halid b. Gallâb getirildi³⁸. Hz. Ali döneminde ise 37 (658) yılında Yezd b. Kays, İsfahan ve Rey idarecisi idi³⁹. Baha sonra bu göreve Mihnef b. Süleym el-Gâmidî ve Haris b. Avf, gelmiştir⁴⁰.

1.2. EMEVÎLER DÖNEMİNDE İSFAHAN

Müslüman Araplar fetihlerden sonra İran içlerine dağılmaya başlamışlardı. Aslında İslâmiyet'ten önce Sâsânîler zamanında İran'ın güneyinde ve batısında yaşayan Arap kabileleri vardı, fetihten sonra bu yerleşimciler İran içlerine kadar girmeye başladılar. I.(VII.) yüzyılda Hemedan ve İsfahan gibi yerler göç çekmeye başladı, bu yerleri Kum, Kâşân, Kazvin, Rey hatta Azerbaycan takip etti. İranlılar ise mağlup olmalarına rağmen kendilerinden farklı olan bu göçmenlere çabuk alışamadılar. Mesela Medain'de Araplar için çirkin benzetmeler yapılmıştır; Sistan'da ise onların Ahriman'ın (İran mitolojisindeki şeytan) taraftarları oldukları kabul edilmiştir⁴¹. İbnü'l-Esîr⁴² İranlıların Arapları şeytana benzetmesi olayını Zerdüş'tün **Bazend** adlı kitabında yer alan **Kırmızı develi kişi size gelinceye kadar bu kitaba sarılın** şeklinde geçen bir ifadeye dayandırır. Bu nedenle Mecûsiler ile Araplar arasında nefretleşmenin baş gösterdiğini kaydeder. Hatta Kum'da Araplar ibadet için bir araya geldiklerinde insanlar onlara hakaret etmişler, bazen onlara taş

³⁵ Kamaly, “İsfahan VI, Medieval Period”, **Eİr**, Vol. XIII, s.642.

³⁶ Belâzürî, s. 558.

³⁷ Belâzürî, s. 447; Taberî, C. XV, s.132; İbnü'l – Esîr, **el-Kâmil**, C. III, s.194.

³⁸ Ebû Nuaym el-İsfahânî, C. I, s.69.

³⁹ Dineverî, s. 205; Taberî, C. XVII, s.102.

⁴⁰ Ebû Nuaym el-İsfahânî, C.I, s.72.

⁴¹ Abdul- Husain Zarrînkûb, “The Arab Conquest of Iran and Its Aftermath”, **The Cambridge History of Iran**, Vol. IV, (ed. by R. N. Frye), Cambridge, 1975, s.27-28.

⁴² İbnü'l- Esîr, **el-Kâmil**, C.I, s.237.

fırlatanlar olmuştur ki iş daha da ciddiye binmiş ve onları kendi yerlerinden kovanlar dahi olmuştur. Ancak zamanla Araplar bulundukları yerlerde mal-mülk sahibi olmaya ve özellikle ileri gelenler zamanla birbirleriyle ilişkilerini geliştirmeye başlamışlardır. Bu ilişkiler özellikle evlilik yoluyla güçlendirilmiş ve yeni bir sınıf ortaya çıkmıştır⁴³.

Fetihten kısa bir süre sonra İsfahan, Irak valisinin yönetimi altına girdi. Emevîler, İran ve doğu eyaletlerini merkezi Kûfe olan genel valilikçe yönetirlerdi. Başlangıçta İsfahan şehrinin gelirleri Basra şehrine nakledildi; fakat Emevîler döneminin ilk zamanlarında (41/662) Kûfe şehrine de aktarıldı, çünkü fetihten rol alan önemli askeri birlikler Kûfe'ye yerleşmişlerdi⁴⁴. Kûfe, Emevîler zamanında yukarı Irak'ın merkezi durumuna geldi. Kûfe valisi Azerbaycan, Hemedan, Rey, İsfahan, Musul gibi yerlerin valilerini re'sen tayin ederdi⁴⁵.

Emevîler'den I. Mervân (64-65/684-685) zamanında Anber oğullarından Hüzeyl b. Kays'ın İsfahan valiliğine tayin edildiğini görmekteyiz. Nitekim bu tarihten itibaren Anber oğulları İsfahan'da yaşamaya başlamışlardır⁴⁶. Bu dönemde İsfahan ve civarında meydana gelen iki önemli olay Emevîleri uğraştırmıştır. Bu olaylar Hâricîler ile Abdullah b. Muâviye olaylarıdır. Bunun dışında Emevîlerin son dönemlerinde ortaya çıkan ve Abbâsîlerin kurulmasında etkin rol oynayan Ebû Müslim el-Horasanî'nin başlattığı hareket de bu dönemin diğer bir önemli olaydır. Aslında Hâricîler daha Muâviye b. Ebû Süfyân (41-60/661-680) döneminde zaman zaman irili ufaklı gruplarla isyan ediyorlardı fakat bunlar Kûfe valisi Ziyâd b. Ebîh tarafından bu dönemde bastırıldı⁴⁷.

İlk vukuat I.Mervân'ın yerine geçen oğlu Abdülmelik b. Mervân (65-86/685-705) zamanında meydana gelmiştir. Nitekim Hâricîler'den Ezârika⁴⁸ fırkasının nisbet edildiği Nâfî' b. Ezrâk 65(684-685) yılında oldukça güçlendi. Onun güçlenmesinde Basralılar'ın galeyana gelmesi ve Mesûd b. Amr'ın öldürülmesinden dolayı ihtilafa

⁴³ Zarrînkûb, "The Arab Conquest of Iran and Its Aftermath", **CHIr**, Vol. IV, s. 28.

⁴⁴ Kamaly, "İsfahan VI, Medieval Period", **EIr**, Vol. XIII, s. 642.

⁴⁵ Hasan İbrahim Hasan, **Siyasi- Dini- Sosyal- Kültürel-İslâm Tarihi Medeniyeti**, (çev. İsmail Yiğit ve diğer...), İstanbul, 1985, C. I/2 (2), s. 236.

⁴⁶ Belâzürî, s. 450.

⁴⁷ İsmail Yiğit, "Emevîler", **DİA**, C. XI, s. 89.

⁴⁸ Geniş bilgi için bkz. Bağdâdî, 60- 62.

düşmeleri sebep olmuştur. Nâfi'nin etrafında bu olaylardan dolayı kalabalık çoğalmış ve kendisi de Cisir'e doğru yönelmiştir. Basra valisi Abdullah b. Haris ise onun üzerine Müslim b. Kureyz b. Rebia'yı göndermiştir. İkisi arasında meydana gelen savaş sonrasında Müslim öldürülmüştür⁴⁹. Ancak olaylar onun ölümünden sonra da devam etmiştir.

68 (687–688) yılında Basra valisi Mus'ab, Fars valisi Mühelleb b. Ebû Sufre'yi⁵⁰ görevinden alarak yerine Ömer b. Ubeydullah b. Ma'mer'i vali olarak atadı; fakat halk ona karşı geldi ve Farşlılar, emirleri Zübeyr b. Mâhûz ile birlikte İstahr'a gittiler. Ömer b. Ubeydullah, onları kovalayınca onlar da İsfahan taraflarına kaçtılar⁵¹. Bu saldırı karşısında İsfahan'a gelen Hâricîler burayı muhasara altına aldılar. Burada vali olarak Attâb b. Verka bulunuyordu. Kuşatma karşısında şehri savunmaya çalışan Attâb şehir kapısının önünde onlarla çarpışıyor, surlardan onlara ok ve taş atıyordu. Haricîler birkaç ay daha onları muhasara ettiler⁵². Öyleki yiyecekleri bitti ve muhasaranın sıkıntıları kendisini hissettirmeye başladı. Şehir halkı bu kuşatma karşısında büyük bir kıtlıkla karşı karşıya kaldı⁵³. Hâricîler, onlara birkaç ay daha saldırmaya devam ettiler ancak sonunda geri çekilmek zorunda kaldılar⁵⁴. Ezrakîler, Ebû Nuame Katarî b. Fücâe'nin yanına gelip bu sefer de ona beyat ettiler. İsfahan'ı bırakıp Kirman taraflarına gittiler. Ebû Nuame burada etrafına pek çok adam topladı ve gücünü arttırdı. Daha sonra İsfahan üzerine yöneldi. Oradan da Ahvaz topraklarına geçti. Bu sırada Musul ve el-Cezire'de görevli bulunan Mühelleb b. Ebû Sufre, Hâricîler'le çarpışmak üzere görevlendirildi⁵⁵.

Abdûlmelik b. Mervân (65–86/685–705) döneminde Emevî yönetimine karşı bazı ayaklanmalar olmuştur. Muhtar es-Sekafî ve Abdullah b. Zübeyr gibi Emevî aleyhtarları Emevî devleti aleyhine hâkimiyet tesis etmeye çalışmışlardı⁵⁶. Bu

⁴⁹ İbnü'l – Esîr, **el-Kâmil**, C. IV, s.180.

⁵⁰ Emevîler'in Horasan valisi olup Ezrakîler'e karşı başarılı mücadeleler vermiştir.(İrfan Aycan, "Mühelleb b. Ebû Sufre," **DİA**, C. XXXI, s. 511).

⁵¹ İbnü'l – Esîr, **el- Kâmil**, C. IV, s. 256-257; İbn Kesîr, C.VIII, s. 468-69.

⁵² Taberî, C. XXI, s. 130-132; İbnü'l- Esîr, **el- Kâmil**, C. IV, s. 260.

⁵³ İbnü'l – Esîr, **el- Kâmil**, C. IV, s.260.

⁵⁴ Taberî, C.XXI, s.132; İbnü'l – Esîr, **el- Kâmil**,C. IV, s.261.

⁵⁵ Taberî, C.XXI, s.133; İbnü'l – Esîr, **el-Kâmil**, C.IV, s.261. Hâricîler ile mücadele için bkz. Dineverî, s. 315- 327.

⁵⁶ Yiyit, "Emevîler", **DİA**, C.XI, s.91.

anlamda Muhtar, Kûfe’de hâkimiyetini kurduktan sonra çeşitli yerlere kendi belirlediği kişileri atadı. Bu yerlerden biri de İsfahan’dı. Muhtâr, İsfahan’a Yezîd b. Muâviye el-Becelî’yi atamıştı⁵⁷. Bu dönemde Abdullah b. Zübeyr, Irak bölgesinde hatta Arabistan’da kısa süreli de olsa yönetimi ele geçirmişti⁵⁸. Hz. Hüseyin’in intikamını alma parolasıyla harekete geçen Muhtâr es-Sekâfî, Abdullah b. Zübeyr’in elinden Kûfe’yi aldığı gibi Abdülmelik b. Mervân’ın ona karşı gönderdiği orduları da yendi. Abdülmelik ise bundan sonra Abdullah ve Muhtâr’ın hesaplaşmasını bekledi ve beklediği de oldu. Nitekim Abdullah’ın kardeşi ve Basra valisi olan Mus’ab, Muhtâr es-Sekâfî’yi yendi⁵⁹. Abdülmelik b. Mervân 71(691) yılında, Mus’ab ile mücadeleye girdi⁶⁰. Abdülmelik b. Mervân Irak’taki taraftarlarıyla iletişime geçti ve onlara İsfahan gelirlerini vermeyi vaat etti. Onunla yazışan herkes İsfahan emirliğini isteyince de halife “Bu İsfahan dedikleri nasıl bir yerdir ki herkes burayı istiyor?” diyerek şaşkınlığını dile getirdi⁶¹. Neticede Mus’ab’ı yenip bu sorunu ortadan kaldıran Abdülmelik bu sefer de Abdullah b. Zübeyr’i ortadan kaldırmak için harekete geçti ve bu iş için ünlü Emevî kumandanı Haccâc b. Yusuf es-Sekâfî (ö.95/714)’yi görevlendirdi. Haccâc ise görevini layıkıyla yerine getirerek Abdullah b. Zübeyr’i ortadan kaldırdı⁶².

75 (694) yılına geldiğimizde Abdülmelik b. Mervân tarafından Irak’a vali olarak atanan Haccâc b. Yusuf’u⁶³ İsfahan’ın idaresinden sorumlu olarak görmekteyiz. Özellikle bu dönemde İsfahan, Emevî yönetimi için önemli bir gelir kaynağı olmuştur. Bu durum, Haccâc’ın İsfahan valiliğine tayin ettiği Vehzâd b. Yezdâd’a gönderdiği mektuptan anlaşılmaktadır. Vehzâd b. Yezdâd, Haccâc’dan şehrin haracının azaltılmasını istemiş, İsfahan’ın hususiyetini çok iyi bilen Haccâc ise şehrin Fars ve Huzistan içerisinde en yüksek haracı vermesinin doğal olduğunu yazmıştır. Çünkü Haccâc, Vehzâd’ı toprak bakımından en büyük, en temiz; Fars ve Ahvaz’dan sonra haracı en çok olan, otları zaferan ve gül, dağı gümüş ve antimon,

⁵⁷ Fatih Erkoçoğlu, **Emevî Deleti’nin Dönüm Noktası Abdülmelik b. Mervân (65-86/ 685-705)**, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 2011, s. 110.

⁵⁸ Yiyit, “Emevîler”, **DİA**, C.XI, s.91.

⁵⁹ Yiyit, “Emevîler”, **DİA**, C.XI, s.91.

⁶⁰ Taberî, C.XXI, s.179; İbnü’l- Esîr, **el- Kâmil**, C. IV, s. 292- 293.

⁶¹ İbnü’l- Esîr, **el- Kâmil**, C. IV, s.294.

⁶² İbnü’l- Esîr, **el- Kâmil**, C.IV, s.316, 322.

⁶³ İbnü’l- Esîr, **el- Kâmil**, C. IV, s.338.

ağaçları ceviz, badem, üzüm, fındık ve tatlı meyveleri; uçan hayvanları bal arıları ve içme suyu tatlı, yiyeceği temiz, havası temiz, toprağı sağlıklı, eti ucuz, sakinleri itaatkar ve av hayvanları bol olan İsfahan'a vali olarak atadığını yazarak bu vergiyi vermesinin doğal olduğunu söylemiştir⁶⁴. Yine bu dönemde Haccâc tarafından İsfahan valiliği görevine getirilen bir Bedevî ile İsfahan halkı arasında geçen diyalog da dikkat çekicidir⁶⁵.

94 (712-713) yılında Saîd b. Cübeyr (ö.95/714)'in Haccâc'a karşı gelerek İsfahan'a kaçtığı görülmektedir⁶⁶. Nedeni ise bu kişinin Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as ile birlikte ayaklanmasıdır. Haccâc daha önce Abdurrahman b. Muhammed b. Eş'as'ı, Rutbil ile savaşmak üzere gönderdiğinde Saîd'i de askerlerin maaşlarının sorumlusu olarak tayin etmişti. Abdurrahman, Haccâc'a karşı gelince Saîd de onunla birlikte karşı gelenler arasında yer aldı. Abdurrahman yenilip Rutbil'in ülkesine gidince Saîd de İsfahan'a kaçtı. Haccâc, İsfahan âmiline mektup yazarak Saîd'i yakalamasını emretti. Ancak âmil, bunu yapmayarak durumu Saîd'e bildirdi. Saîd de İsfahan'ı bırakıp Azerbaycan'a gitti⁶⁷.

Emevîler'i meşgul eden Abdullah b. Muâviye (ö.129/746-47), 127 (744-5)'de Kûfe'de ortaya çıkarak kendisi için propaganda yaptı⁶⁸. Yaklaşık iki yıl boyunca el-Cibâl bölgesinde etkili olacak olan⁶⁹ Abdullah b. Muâviye, farklı birliklerden oluşan askerlerin lideri konumuna gelmiştir ki bunların içerisine Yemenîler, Arap

⁶⁴ Ebû Nuaym el-İsfahanî, C. I, s. 37; Âvî, s. 80- 81.

⁶⁵ Haccâc es-Sekâfî, ziyaretine gelen bir Bedevî'nin kendisini vali olarak tayin etmesini istemesi üzerine onu İsfahan valisi olarak görevlendirmiştir. Nedeni ise İsfahan halkının, haraçlarını üç yıldır aksatmaları ve kendilerine gönderilen valiye de zor duruma sokmalarıydı. Bunun üzerine Haccâc, bu Bedevî'yi vali olarak atamayı uygun gördü. İsfahan halkı ise yeni valinin toy olduğunu düşünerek onu bol bol pohpohlamaya başlayınca Bedevî onlara sert çıkışıp aksatılan haracı istedi. Onlar da ondan sekiz aylık bir süre istedi. Yeni vali bunu kabul edip onlara on ay mühlet verip on kişiyi de kefil yaptı. Bu süre dolup da kimse haracı vermeye yanaşmayınca vali, kefil olanları getirterek malın nerde olduğunu sordu. Onlar da bir afet geçirdiklerini bu yüzden haracı oluşturamadıklarını söyledi. Ancak Bedevî bunu dinlemeyerek Ramazan olduğu halde iftarlarını bile yapmalarına izin vermeden halkı topladı ve birinin kafasını vurdu. Bunu bir daha tekrarlayınca İsfahan halkı haracını ödemiştir. Bu vali Haccâc ölünceye kadar valilik görevini de devam ettirdi. (Mesûdî, s. 220-222).

⁶⁶ İbnü'l – Esîr, **el-Kâmil**, C.IV, s.521.

⁶⁷ İbnü'l – Esîr, **el-Kâmil**, C.IV, s.521. 124 (741-42) yılında Ebû Müslim el-Horasanî (ö. 137/755) meselesi ortaya çıktı. Bu kişinin asıl adı İbrahim b. Osman b. Beşşar b. Sedus b. Cudezde'dir. Büzürcümîhr'in neslindendir. Künyesi ise Ebû İshak'tır. İsfahan'da doğdu ve Kûfe'de büyüdü. (Geniş bilgi için bkz. İbnü'l – Esîr, **el-Kâmil**, C.V, s. 213-216).

⁶⁸ İbnü'l – Esîr, **el-Kâmil**, C. V, s. 270.

⁶⁹ Ethem Ruhi Fıglalı, “ Abdullah b. Muâviye”, **DİA**, C.I, s. 118-119.

muhalifler, militan unsurlar, yerli köylüler ve hatta Abbâsî ailesinden olanlar da dahil idi⁷⁰.

129 (746) yılında harekete geçen Abdullah b. Muâviye b. Halife Mervân b. Muhammed zamanında (127-132/744-750) el-Cibâl bölgesine gelip buranın kontrolünü ele geçirdi ve burada ikamet etmeye başladı⁷¹. Aslında Abdullah b. Muâviye'nin bu şekilde güçlenmesinde çevresindekilerin rolü büyüktü. Onun etrafında başta Emevî yönetiminden hiç hoşnut olmayan Mevaliler ilk sırada, Hâricîler, Abbâsî ve Ömer b. Süyehl b. Abdullah ile Süleyman b. Hişam gibi Emevî ileri gelenleri de ikinci sırada yer alıyorlardı⁷². Ancak Muâviye'nin isyanı kısa süreli oldu. Nitekim II. Mervân, Muâviye'nin gücünü kırmak için üzerine askeri birlikler sevk edince Muâviye Horasan'a gitti⁷³. Buradan Herat'a geçen Muâviye, burada Ebû Müslim tarafından kabul göreceğini ümit ediyordu ancak beklediğinin tam tersi oldu ve Ebû Müslim onu yakalatarak hapsetti, bir müddet sonra da öldürdü⁷⁴. Onun ölümünden sonra bir grup takipçisi kendilerinin Cenâhiyye'ye⁷⁵ bağlı olduklarını söylemişlerdir⁷⁶.

Kahtabe b.Şebîb (ö.132/749)⁷⁷, 131 (748-49) yılında İsfahan'a girmiştir⁷⁸. Nübâte b. Hanzala'nın ölüm haberi üzerine İbn Hübeyre, oğlu Davud'u derhal Kahtabe'nin üzerine göndermiştir. Bunlar 50.000 kişiyle İsfahan'a vardılar. Kahtabe kumandanlarını onların üzerine sevk etti ve daha sonra kendisi de 20.000 kişiyle harekete geçti. İki ordunun çarpışması Recep 131 (Mart 749) tarihinde İsfahan dolaylarında gerçekleşti⁷⁹.

Bu dönemde ortaya çıkan bir diğer önemli olay da Ebû İsâ adında bir Yahûdi'nin İsfahan'da kendisinin beklenen Mesih olduğunu ilan etmesidir. Aslında

⁷⁰ Kamaly, “İsfahan VI, Medieval Period”, *Eİr*, Vol. XIII, s.643.

⁷¹ Taberî, C. XXVII, s.85; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C.V, s.307; İbn Kesîr, C. X, s. 64.

⁷² Fığlalı, “Abdullah b. Muâviye”, *DİA*, C.I, s. 119.

⁷³ Fığlalı, “Abdullah b. Muâviye”, *DİA*, C. I, s. 119.

⁷⁴ İbnü'l- Esîr, *el-Kâmil*, C.V, s. 308; Ali Aksu, *Mervân b. Muhammed ve Emevî Devletinin Yıkılışı*, İstanbul, 2007, s. 125.

⁷⁵ Geniş bilgi için bkz. Bağdâdî, s.189–190.

⁷⁶ Bağdâdî, s. 190.

⁷⁷ Abbâsîler'in kuruluşunda önemli rol oynayan nakib ve kumandanlardandır.(Özeydın, “Kahtabe b. Şebîb”, *DİA*, C. XXIV, s. 201).

⁷⁸ İbnü'l – Esîr, *el-Kâmil*, V, 327-328; Aksu, *a.g.e.*, s. 210.

⁷⁹ Taberî, C. XXVII, s. 128; İbnü'l – Esîr, *el-Kâmil*, C. V, s. 327-328; Aksu, *a.g.e.*, s. 210.

Ebû İsâ'nın ne zaman harekete geçtiği tam olarak bilinmemektedir. Ancak onun son Emevî halifesi II. Mervân b. Muhammed döneminde yaşadığı anlaşılmaktadır. Ebû İsâ mesihliğini ilan ettikten sonra İsfahan'da başta fakirler olmak üzere pek çok Yahûdi ona inanmış ve destek vermiştir. Bu şekilde güçlenen Ebû İsâ'nın başlattığı isyan Emevîlerin son dönemlerinde ortaya çıktığı için bu sırada Abbâsî hareketiyle mücadele eden Emevî yönetimi bu isyanla pek ilgilenemedi. Zayıf bir şekilde kendisini sürdüren bu hareket ilerde Abbâsî halifesi Ebû Cafer el-Mansûr zamanında bastırılacaktır⁸⁰.

Emevîler, İran ve doğu eyaletlerini merkezi Kûfe olan Irak'ta kurdukları genel valilik ve Ziyâd b. Ebîh ile Haccâc gibi nüfuzlu valilerle yönettiler. Ebû Müslim'in isyanına İranlı dihkanlar ve Emevîler'den hoşnut olmayan Arap kabileleri de aktif bir şekilde katıldılar. Horasanlılar'ın gayretiyle 131 (749) yılında Kûfe'de Abbâsîlerden Ebû'l Abbâs es-Seffâh adına hutbe okundu. Nitekim 132 (749-50) yılından itibaren, Abbâsî valileri İsfahan'a atandı⁸¹.

⁸⁰ Nuh Arslantaş, **Emevîler Döneminde Yahudiler**, İstanbul, 2005, s. 92. İsevîye Tarikatı, Ebû İsâ İshak b. Ya'kûb el-İsfahanî'nin mensuplarından oluşmaktadır. Bu şahsın isminin Allah'a kulluk eden kimse manasında Oved Elohim olduğu söylenmiştir. Abbâsî Halifesi el- Mansûr zamanında yaşadı. Daveti ise Emevî halifelerinin sonuncusu Mervân b. Muhammed el-Hımar devrinde başladı. Yahûdiler'in bir çoğu kendisine tabi oldular. Ebû İsâ, Mansûr'un askerleriyle Rey'de muharebe ettiğinde kendisi ve adamları öldürüldü. Ebû İsâ kendisinin peygamber ve beklenen Mesih'in elçisi olduğunu idda etti. İsrailoğulları'nı asi ümmetlerin ve zâlim hükümdarların elinden kurtarmakla görevlendirdiğini ileri sürdü. Keza Mesih'in Adem evladının en üstünü, derecesinin geçmiş peygamberlerin derecesinin üstünde olduğunu iddida ederek kendisinin de onun elçisi olması hasebiyle herkesten daha üstün olduğunu belirtti. Kitabında kesilen bütün hayvanları kuş veya hayvan her türlü canlıyı yemeyi haram kılmuş, günde on vakit namaz (ibadet) emretmiş, mensuplarına vakitlerini belirterek bu ibadetleri ifa etmelerini emretmiştir. Tevratta zikredilen birçok şariat ahkâmı konusunda Yahûdiler'e muhalefet etmiştir. (Şehristânî, s. 195).

⁸¹ Lambton, "İsfahân", **EF**, Vol. IV, s. 99.

1.3. ABBÂSÎLER DÖNEMİNDE İSFAHAN

Abbâsî devrimi İsfahan tarihinde yeni bir sayfa açmıştır. Abbâsî ihtilâli İsfahan için hızlı kentsel büyüme, dönüşümün yeni bir habercisi oldu. 151(770) yılında ikinci Abbâsî halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr döneminde (138-58/754-75) İsfahan'a atanan vali Eyyûb b. Ziyâd, Hûşînân kasabasında Zâyende-rûd Nehri'nin kenarında yeni bir kale inşa etti ve burada bir camii yaptırdı⁸². Eyyûb b. Ziyâd, özellikle Yahûdiye'yi bayındır bir hale getirdi.

Abbâsîlerin ilk dönemlerinde onları ilgilendiren önemli bir konu vardı. Bu konu Abbâsî Devleti'nin kurulmasına önemli bir rol üstlenen Ebû Müslim el-Horasanî'nin ortadan kaldırılması ile ilgiliydi⁸³. Halife Ebû Cafer el-Mansûr, Ebû Müslim Horasanî'ye karşı düşmanca bir tavır içerisinde girdi ve Ebû Müslim, halifeyi ziyarete gittiği bir sırada öldürüldü⁸⁴. Onun ölümü, Abbâsî Devleti'ne karşı bir takım ayaklanmaların oluşmasına sebebiyet vermiştir. Nitekim 137 (755) yılında Sinbâd adlı bir Mecûsî, Ebû Müslim'in kan davasını güderek İsfahan'a saldırıp burayı ele geçirdi. Ebû Cafer el-Mansûr 10.000 kişilik bir süvari ordusunu Cumhûr b. Merrâr el-İclî komutasında onun üzerine gönderdi⁸⁵. Sinbâd Arap hâkimiyetine son verip Kâbe'yi yıkacağını, Ebû Müslim'in ölmediğini, kısa bir süre sonra Mehdî olarak ortaya çıkacağını söyledi ancak isyan bastırıldı ve Sinbâd öldürüldü⁸⁶.

Harunu'r Reşid (170–193/786–809) döneminde İsfahan'da yönetimle ilgili tüm işlerin yolunda devam ettiği görülmektedir. 184 (800) yılında Harunu'r-Reşid, İsfahan ve diğer bazı eyaletlerden gelen gecikmiş gelirleri toplamak için güçlü bir düzenleme yaptı⁸⁷. 189 (804) yılında Kum'un vergi yükümlülüğünü İsfahan'dan ayırdı⁸⁸. Harunu'r-Reşid'in 193 (809) yılında ölmesi üzerine oğulları Emîn ve

⁸² Ebû Nuaym el-İsfahanî, C. I, s. 17.

⁸³ Hakkı Dursun Yıldız, "Abbâsîler", *DİA*, C. I, s. 34.

⁸⁴ Hamdullah el-Müstevfî, *Târîh-i Güzide*, C. II, s. 58; Yıldız, "Ebû Müslim el-Horasanî", *DİA*, C. X, s. 198.

⁸⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C. V, s. 392; İbn Kesîr, C. X, s. 128.

⁸⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C. V, s. 392; İbn Kesîr, C. X, s. 128; Aliev S. Muhammedoğlu, "Hürremîye", *DİA*, C. XVIII, s. 501.

⁸⁷ Kamaly, "İsfahan VI, Medieval Period", *Eİr*, Vol. XIII, s. 644.

⁸⁸ Kamaly, "İsfahan VI, Medieval Period", *Eİr*, Vol. XIII, s. 644; Lambton, "İsfahan", *Eİ²*, Vol. IV, s. 99.

Me'mûn arasında anlaşmazlık ortaya çıktı⁸⁹. İç savaştan sonra İsfahan, Hasan b. Sehl'in (ö.236/850–51) yönetiminin bir parçası haline geldi⁹⁰. Aslında bu çekişme sırasında vezir Hasan b. Sehl İsfahan'daki vergileri toplamaya başlamıştı⁹¹. Bu mücadele sürerken Halife Emîn tarafından el-Cibâl bölgesinin tüm idaresi Ali b. İsâ b. Mâhân'a verildi. Bunların içerisine İsfahan da dahildi⁹². İsfahan'ında bulunduğu bazı yerleri iktâ olarak Ali b. İsâ'ya veren Halife Emîn, onu kardeşi Me'mûn ile savaşmaya gönderdi⁹³.

201 (816–17) yılında İsfahan'da büyük bir kıtlık meydana geldi ve pek çok kişi açlıktan öldü⁹⁴. Bu kıtlık etkisini hemen vergide gösterdi; çünkü İsfahan'dan alınan vergi miktarı 204 (819–820) yılına gelindiğinde 10.500.000 dirhemdi⁹⁵.

214 (831–32) yılında Halife Me'mûn (198-218/813-833), Ali b. Hişâm'ı el-Cibâl, Kum, İsfahan ve Azerbaycan valisi olarak atadı⁹⁶. 218 (833) yılında Abbâsî Devleti'ni uzun süre meşgul eden Hürremîye⁹⁷ meselesi ortaya çıktı. Hürremîlik, Bâbek el-Hürremî tarafından ortaya atılmıştı ve pek çok kişi onun etrafında toplanmıştı. Onun etrafında toplananlar arasında İsfahanlılar da vardı. Bunlar, Hemedan'da toplandılar. Halife Mu'tasım üzerlerine ordu gönderdi. Halife,

⁸⁹ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. VI, s. 197.

⁹⁰ Lambton, "İsfahan", **Eİ²**, C.IV, s. 99.

⁹¹ Kamaly, "İsfahan VI, Medieval Period", **Eİr**, Vol. XIII, s. 644.

⁹² Taberî, C. XXXI, s.48. Bunun nedenine bakıldığında ise Ali b. İsâ, Halife Emîn'e gelip Horasan halkının kendisine mektup gönderdiğini Horosân'a giderse halkın ona itaat edeceğini, eğer başkası gönderilirse itaat etmeyeceklerini söylemesinden dolayı Halife onu Horasan'a göndermiştir. (İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. VI, s. 212; İbn Kesîr, C. X, s. 384).

⁹³ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. VI, s. 212; İbn Kesîr, C. X, s. 384.

⁹⁴ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. VI, s. 295; İbn Kesîr, C. X, s. 419.

⁹⁵ Lambton, "İsfahan", **Eİ²**, Vol. IV, s. 99.

⁹⁶ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. VI, s.360; İbn Kesîr, C. X, s.454.

⁹⁷ Mezdek tarafından kurulan dini harekete ve aşırı Şiâ'nın etkisiyle gelişen İran kaynaklı Arap aleyhtarı değişik fırkalara verilen addır. Önceleri İran'da el-Cibâl bölgesinde yoğun olarak bulunmalarına rağmen, Mezdekîler'den bahsetmeyen İslâmî kaynaklar, Keysaniyye'ye bağlı aşırı Şiî unsurlarla birleşerek Emevî devri sonlarına doğru çıkardıkları isyanlar sonrasında bu fırkadan bahsetmeye başlamışlardır. Buna göre bu fırkanın ortaya çıkış amacı hâkimiyetin Araplar'dan Acemler'e geçmesini sağlamaya dayanmaktadır. Bundan dolayı Emevîler'i ortadan kaldıran ihtilallerin lideri Horasanlı Ebû Müslim, Mezdekî Hürremîler'in en çok etkilendiği kişi olmuştur. Daha sonra da Ebû Müslim taraftarlığı ile Hürremîye özdeşleşmiştir. II. (VII.) yy. ortalarında İran'ın batısındaki Mezdekîler de yaygın olarak Hürremîye adını kullanıyorlardı. 162 (779) yılında Cürcan'da isyan eden Muhammîre, Müslimîyye ile davalarını birleştirmek üzere Ebû Müslim'in sağ olduğunu ve çağını islah edeceğini ileri sürmüş ve onun genç torunu, Ebû'l Gaza'yı kendilerine lider seçip Rey'e kadar ilerlemeye muvaffâk olmuşlarsa da Ömer b. Ala kuvvetleri tarafından mağlup edilmişlerdir. Bunlar zaman zaman İsfahan, Cürcan Azerbaycan, Rey'de çeşitli isyanlar çıkarmışlardır fakat devlet karşısında tutunamamışlardır. (Muhammedoğlu, " Hürremîye", **DİA**, C. XVIII, s. 500–501).

gönderdiği ordunun içerisinde bulunan İshak b. İbrahim b. Mus'ab'ı el-Cibâl bölgesinin komutanlığına tayin etti. İshak b. İbrahim onları Hemedan yakınında bozguna uğrattı⁹⁸. Ancak daha sonra Bâbek yakalanarak 223 (837–838) yılında öldürülmüştür⁹⁹. Bâbek'in ölümünden sonra 300 (912–13) yılına kadar da İsfahan'da çeşitli aralıklarla Hürremîye isyanları görülmüştür¹⁰⁰. Bu dönemde yaşanan tüm bu isyan olayları ve Hürremîler'in İsfahan'da faaliyette bulunmaları etkisini belki de mali alanda göstermişti. Nitekim Ya'kûbî¹⁰¹ bu yüzyılın sonlarına doğru İsfahan'dan alınan vergi miktarını 10.000.000 dirhem olarak vermiştir. Halife Mu'tasım (218–227/833–42) ise İsfahan'dan alınan vergileri yeniden düzenleyerek azaltmıştır¹⁰².

Halife Mütevekil-Alellâh (232–247/847–861), 235(849–850) yılında oğlu Muhammed el-Muntasır'ı içinde İsfahan'ın da bulunduğu pek çok yerin idaresine memur tayin etmişti¹⁰³. Ayrıca İsfahan ve el-Cibâl bölgesinin iktâları Türk komutanı olan Vasîf'e verilmişti. O, bu görevi 247(861) yılına kadar devam ettirmişti¹⁰⁴. Ancak 252 (866) yılında el-Cibâl bölgesi el değiştirerek Abdurrahman b. Ebû Dülef el-İclî'nin idaresine geçti¹⁰⁵. 253(867)'te Abdülaziz b. Ebû Dülef yönetici olarak İsfahan'a atandı¹⁰⁶. 288 (895–96) yılına kadar da İsfahan, İbn Ebû Dülef'in elinde kaldı, ancak daha sonra Halife Mu'tazîd-Billâh (279–289/892–902), Abdülaziz b. Ebû Dülef'in¹⁰⁷ mallarına el koydu¹⁰⁸.

⁹⁸ Taberî, C. XXXIII, s. 2-3; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.VI, s.383-384; İbn Kesîr, C. X, s. 474. Hürremîye'nin Arap ve İslâm aleyhtarı hareketi, Bâbek el-Hürremî'nin 201-223(816-838) yılları arasında Azerbaycan'da başlatıp sürdürdüğü isyanla zirveye çıktı. Mu'tasım, Bâbek üzerine 220 (835) yılında kumandanı Afşin Haydar b. Kâvus'u gönderdi. Halife onu el-Cibâl bölgesine tayin etmişti. Aslında Bâbek ilk isyanını 201 (816) yılında gerçekleştirmişti. Üzerine ordular gönderilmesine rağmen karşısında büyük bir başarı elde edilememişti. (İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. VI, s. 388-90).

⁹⁹ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. VI, s. 416.

¹⁰⁰ Muhammedoğlu, "Hürremîye", **DİA**, C. XVIII, s. 501.

¹⁰¹ Ya'kûbî, s. 56.

¹⁰² Kamaly, "İsfahan VI, Medieval Period", **Eİr**, Vol. XIII, s. 644.

¹⁰³ Taberî, C. XXXIV, s.96.

¹⁰⁴ Mehmet Emin Şen, "Abbâsîler Döneminde İdare ve Mali Kadrolardaki Türkler", **İSTEM**, sy. 13, (Ağustos-2009, Konya), s. 253-254.

¹⁰⁵ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. VII, s. 150.

¹⁰⁶ Lambton, "İsfahan", **Eİ²**, Vol. IV, s. 100.

¹⁰⁷ Dülefilер 825-897 yılları arasında el-Cibâl'de hüküm sürmüş bir hanedandır. Hanedan adını Abbâsî kumandanlarından Ebû Dülef el-İclî'den alır. el-İclî, Halife el-Me'mûn'un sarayına intisap ettikten sonra Bâbek'in isyanının bastırılmasında önemli rol oynamıştır. Bu hanedanın başkenti Kerec, Ebû Dülef'in babası İsâ b. İdris tarafından imar edilmiş, onun ölümünden sonra da oğlu buraya yerleşmiştir. Abbâsîler Kerec ile Burc şehirlerini Dülef hanedanına îgâr[Abbâsîler döneminde haraç

261 (874) yılına gelindiğinde İsfahan'a Saffârîler'den Amr b. Leys'in hâkim olduğu görülmektedir¹⁰⁹. Ya'kûb es-Saffâr, Saffârîler devletinin kurucusu olup kardeşi Amr b. Leys de kısa sürede Sicistan bölgesinde hâkimiyet elde etmiş, Herat ve Bûşenc gibi yerleri de ele geçirdikten sonra güçlü bir konuma gelmişlerdi¹¹⁰. Bu süre zarfında İsfahan'ın idaresinin Saffârîler'in eline geçtiği görülmektedir. Amr 261 (875) yılında halifeye itaatini arz etti. Ona, bu itaati karşılığında halife tarafından hilat giydirilip Horasan, Fars, İsfahan, Sistan, Kirman ve Sind bölgelerinin idaresi verildi¹¹¹.

İsfahan 261 (874-875) yılında Halife Mu'temid-Alellâh (256-279/870-892)'ın kardeşi ve nâibi Ebû Ahmed'in idaresi altına girdi. Halife, kardeşi Ebû Ahmed Nâsır-Lidinillah Muvaffak'ı, oğlu Cafer'den sonra veliaht tayin ederek ona doğu vilayetlerini ve bu bölgelerin idaresini teslim etti¹¹².

265 (878-879) yılında Kasım b. Mehât, Dülef b. Abdülaziz b. Ebû Dülef üzerine hücum ederek onu İsfahan'da öldürdü. Bunun üzerine Ebû Dülef'in adamlarından bir grup da Kasım üzerine hücum edip onu öldürdü ve başlarına Ahmed b. Abdülaziz'i getirdiler¹¹³. Aynı yıl Halife Mutemid-Alellâh, Amr b. Leys'i Horasan, Fars ve İsfahan'ın valisi olarak atadı. Buna dair ferman kendisine gönderildi¹¹⁴. 266 (879-880) yılında ise Amr b. Leys, Ahmed b. Abdülaziz b. Ebû Dülef'e arka çıkarak onu

indirim ve muafiyetlerini veya standart bir verginin tediyesinin doğrudan hazineye yapılması imtiyazını ifade eden terim. (Cengiz Kallek, "İğâr", **DİA**, C. XXI, s. 523.)] olarak vermişlerdir. Dülefler, Abbâsî halifeliğine bu bölgeden yıllık muayyen harac dışında hiçbir vergi ödememişlerdir. Bu şehir İsfahan ile Hemedan arasındaki verimli araziler ortasında, dağınık olarak kurulmuştu. Binaları kerpiçten yapılmış olan bu şehirde bir çok saray ve geniş bina ile iki çarşı vardı. Biri Babü'l Mescid-i Cami'de diğeri de bunun tam aksi istikametinde şehrin öteki ucunda yer almaktaydı. Verimli birçok bahçe şehrin etrafını kuşatmıştı. Ebû Dülef'ten sonra oğlu Abdülaziz ve torunları içinde İsfahan'ın da bulunduğu yerlerde hüküm sürmüşlerdir. Emîr Ebû Leyla Haris b. Abdülaziz'in ölümünden sonra toprakları merkezi hükümetin eline geçmiş ve Abbâsî valileri tarafından idare edilmeye başlanmıştır. Dülefler kendi adlarına para da bastırmışlardır. (Ahmed Nedim Serinsu, "Dülefler", **DİA**, C. X, s. 21).

¹⁰⁸ Lambton, "İsfahan", **EF**, Vol. IV, s. 100.

¹⁰⁹ Lambton, "İsfahan", **EF**, Vol. IV, s. 100.

¹¹⁰ İbnü'l- Esîr, **el-Kâmil**, C. VII, s. 155-156.

¹¹¹ C. E. Bosworth, "The Tâhirids and Saffârîds", **CHIr**, Vol. IV, (ed. by R.N. Frye), 2.bs., Cambridge 1993, s. 116-117.

¹¹² Taberî, C.XXXVI, s.168; İbnü'l- Esîr, **el-Kâmil**, C. VII, s.231.

¹¹³ Taberî, C. XXXVI, s.202; İbnü'l- Esîr, **el-Kâmil**, C. VII, s. 272; İbn Kesîr, C. XI, s. 82.

¹¹⁴ Taberî, C. XXXVI, s. 205; İbn Kesîr, C. XI, s. 82.

İsfahan valisi tayin etti¹¹⁵. Amr, İsfahan hâkimi Ebû Dülef Ahmed b. Abdülaziz'den haraç alıp değerli hediyelerle birlikte halifenin naibi ve kardeşi Muvaffak'a göndermişti. Bu dönemde İsfahan Ebû Dülef ailesi tarafından idare ediliyordu, Amr'ın desteğiyle İsfahan idaresine geçtiği için Ebû Dülef'in 269 (882–83) yılında burada bastırmış olduğu parada kendi adı ve hüküm süren kişinin adı yer almaktaydı¹¹⁶. Yani İsfahan, Saffâriler'in elinde olup onların atadığı valilerce yönetiliyordu. İlk zamanlar Abbâsîlere bağlılığını bildiren Amr, daha sonraki zamanlarda Muvaffak ile aralarının açılması sonucu çeşitli zamanlarda Abbâsîler'le savaşmak zorunda kalmıştır ancak Halife, Amr'a Horasan'dan Ceyhun nehrine kadar olan bölgelerin idaresini verdi¹¹⁷.

Halife Mutemid-Alellâh'ın kardeşi Muvaffak, Amr b. Leys'e karşı harekete geçmek için kendini yeterince güçlü hissedince Ahmed b. Abdülaziz b. Ebû Dülef'e 271 (884–5) yılında Amr'a saldırması için emir verdi. Amr yenildi ve bir kez daha İsfahan, halifeliğin kontrolü altına girdi¹¹⁸. Aslında Abbâsî halifeliğinin, hazineye düzenli bir şekilde vergi aktarımını sağlayabilmek için uyguladığı kışkırtma politikası, kendi yükümlülüklerini yerine getirecek temsilcileri arasında bir rekabet piyasası oluşturmaya yönelikti. Bu anlamda Abbâsî halifeliği bu bölgelerden düzenli bir şekilde vergi alabilmek için askeri güçten yararlanmıştı. Kendi kumandanlarına bölgeler tahsis ederek verginin daimi olarak toplanmasını sağlamıştı¹¹⁹.

276 (889–890) yılında Muvaffak, İsfahan üzerine yürüdü. Aslında onun rotasında ilk hedef olarak İsfahan yoktu. Ancak el-Cibâl bölgesine gelen Muvaffak, Ahmed b. Abdülaziz b. Ebû Dülef üzerine yürümek için İsfahan'a yöneldi. Muvaffak'ın geldiğini öğrenen Ahmed ise ordusu ve çoluk çocuğu ile birlikte İsfahan'dan ayrılmış, Muvaffak şehre geldiğinde Ahmed, o, burada konaklayıp kullansın diye evini olduğu gibi bütün mefruşatıyla hiç dokunmadan terk etmişti¹²⁰.

¹¹⁵ İbnü'l- Esîr, **el-Kâmil**, C. VII, s. 277; Bosworth, "The Tâhirids and Saffârîds", **CHIr**, Vol. IV, s. 118.

¹¹⁶ Bosworth, "The Tâhirids and Saffârîds", **CHIr**, Vol. IV, s. 118.

¹¹⁷ Erdoğan Merçil, "Saffârîler," **DİA**, C. XXXV, s. 464–465.

¹¹⁸ Lambton, "İsfahân", **EP**, Vol. IV, s. 100; Kamaly, "İsfahan VI, Medieval Period", **EIr**, Vol. XIII, s. 644.

¹¹⁹ Kamaly, "İsfahan VI, Medieval Period", **EIr**, Vol. XIII, s. 644.

¹²⁰ İbnü'l- Esîr, **el-Kâmil**, C. VII, s. 365.

Ahmed b. Abdülaziz, 280 (893–894) yılında ölünce yerine kardeşi Ömer b. Abdülaziz (893–897) geçti. 281 (894–895) yılında Halife Mu'tazîd-Billâh, Ömer b. Abdülaziz b. Ebû Dülef'i İsfahan, Nihavend ve Kerh valiliğine atadı¹²¹.

283 (896)'te Halife Mu'tazîd'ın veziri Ubeydullah b. Süleyman, Ömer b. Abdülaziz b. Ebû Dülef ile savaşmak için İsfahan'a hareket etti¹²². Ömer b. Abdülaziz, Ubeydullah'a haber gönderip emân dileyince Ubeydullah onu affetmiştir¹²³. Bu arada İsa en-Nûşerî İsfahan'ı ele geçirmiş ve Ömer b. Abdülaziz tarafından görevlendirildiğini söylemiştir¹²⁴. Daha sonra Emir Ebû'l-Necm Bedr Üstâd el-Kebir Hammâmî (ö.300/913), Ömer b. 'Abdülaziz b. Ebû Dülef'in yerine geçti ve 295 ile 300 (908–913) yılları arasında İsfahan'da vali olarak görev aldı¹²⁵.

284 (897) yılında Îsâ b. Ebû Nûşerî ile Bekr b. Abülaziz b. Ebû Dülef arasında İsfahan dolaylarında meydana gelen bir çarpışmada Bekr, en-Nûşerî'ye yenildi ve Taberistan'a çekildi. Bir müddet sonra da burada öldü¹²⁶. Ömer b. Abdülaziz'in bir diğer kardeşi olan Leylâ Hâris b. Abdülaziz, Halife Mu'tazîd'a karşı isyan edince Îsâ en-Nûşerî onun üzerine yürüdü. Nûşerî ile Ebû Leylâ b. Abdülaziz b. Ebû Dülef arasında 29 Zilhicce 284 (26 Ocak 898) tarihinde İsfahan'dan 2 fersah uzaklıkta (12 km) bir yerde savaş gerçekleşti. Bu savaş esnasında yaralanan Ebû Leylâ öldü, adamları da dağıldı. Ebû Leylâ'nın başı kesilerek İsfahan'a getirildi¹²⁷.

Ebû Abdulah b. İbrahim el-Misma'i, 290 (902) yılında İsfahan'a yönetici olarak gönderildi fakat bölgenin güney batısındaki dağlık bölgelerde yaşayan Kürtler'den destek alarak 295 (907-908) yılında ayaklandı. Abdullah b. İbrahim el-Misma'i'nin Halife Muktedir- Billâh (295-320/908-932)'a karşı İsfahan köylerinin birinde isyan etmesi üzerine Bedr el-Hammâmî, ona karşı sevk edildi. Abdullah b.

¹²¹ Taberî, C.XXXVIII, s. 15; İbnü'l- Esîr, **el-Kâmil**, C. VII, s. 390; İbn Kesîr, C. XI, s. 133.

¹²² Taberî, C. XXXVIII, s. 31; İbnü'l- Esîr, **el-Kâmil**, C. VII, s. 400.

¹²³ İbnü'l- Esîr, **el-Kâmil**, C. VII, s. 400.

¹²⁴ Taberî, C. XXXVIII, s. 35; İbnü'l- Esîr, **el-Kâmil**, C. VII, s. 400. Bekr ise Ubeydullah'ın yanından kaçtı ve Ahvaz'a gitti. Halife Mu'tazîd, Bekr ile savaşması için Bedr'e haber gönderdi, Bedr de Bekr'e karşı Îsâ en-Nûşerî'yi görevlendirmişti. Ancak İsfahan'a gelen Bekr, Nûşerî ile savaşmadan Nûşerî, geri döndü. (İbnü'l- Esîr, **el-Kâmil**, C. VII, s. 400).

¹²⁵ Kamaly, " Isfahan, Medieval Period", **Eİr**, Vol. XIII, s. 644.

¹²⁶ İbnü'l- Esîr, **el-Kâmil**, C. VII, s. 402.

¹²⁷ İbnü'l- Esîr, **el-Kâmil**, C. VII, s. 405-406.

İbrahim isyana son verip ona itaat arz edince halife onu, İsfahan'a vekil olarak tayin etti¹²⁸.

Bu dönemdeki kaynakların verdiği bilgilerden hareketle Abbâsîler döneminde İsfahan'dan alınan vergileri şu şekilde sıralamak doğru olacaktır. Bunlardan İbn Hurdazbîh¹²⁹ bu dönemde İsfahan haracının 7.000.000 dirhem olduğunu yazmıştır. Bir süre sonra da bu verginin 17.000.000 dirheme çıktığı görülmektedir¹³⁰. Eserini 300 (912) yılında tamamlayan İbn Rüste¹³¹, İsfahan'ı bu dönemde 100 kuleli ve 4 kapılı bir şekilde tasvir etmiştir. İsfahan'daki duruma bu dönemde bakıldığında İsfahan düzenli gelire sahip eyaletler arasında 4. sırada yer alıyordu¹³². İbn Rüste¹³³, arazi vergisinin burada, götürü olarak adlandırıldığını ve İsfahan'ın yıllık gelirinin 10.300.000 dirhem olduğunu kaydetmiştir.

300 (912-13) yılında Abdullah b. İbrahim el-Misma'î, Fars ve Kirmân'dan azledilince yerine Bedr el-Hammâmî tayin edildi. O sırada İsfahan'da bulunan Bedr el-Hammâmî, Kirman'a atanınca İsfahan'a Ali b. Vehsûzân ed-Deylemî tayin edildi¹³⁴. İsfahan'ın savaş işlerini yürütmekle görevli olan Ali b. Vehsûzân, halife tarafından bir süre sonra İsfahan'dan azledilerek yerine Ahmed b. Mesrûr el-Belhî getirilmiştir (304/916-917)¹³⁵. 307 (919-920) yılında ise İsfahan ile Fırat nehri civarında bulunan köy ve kasabaların gelirleri vezir Hâmid b. el-Abbâs'a iltizam edildi¹³⁶. Halife Muktedir, 312 (924) yılında Necah et-Tulûnî'ye hil'at giydirip onu

¹²⁸ Taberî, C. XXXVIII, s.183; İbnü'l- Esîr, **el-Kâmil**, C. VIII, s. 17; Lambton, "İsfahân", **EI**², Vol. IV, s. 100.

¹²⁹ İbn Hurdâzbih, s. 33.

¹³⁰ İbnü'l-Fakîh, s. 263.

¹³¹ İbn Rüste, s. 186.

¹³² İbn Rüste, s. 178.

¹³³ İbn Rüste, s. 178; Lambton, "İsfahân", **EI**², Vol. IV, s.100

¹³⁴ İbnü'l- Esîr, **el-Kâmil**, C. VIII, s. 67.

¹³⁵ İbn Miskeveyh, C. I, s.43; İbnü'l- Esîr, **el-Kâmil**, C. VIII, s. 85. Halife tarafından Ali b. Vehsûzân'ın azl edilmesinin nedeni: Ali b. Vehsûzân, bir kölesini, şehrin haracı ve mali işlerinden sorumlu bulunan Ahmed b. Şah'a göndererek ondan bazı isteklerde bulunmuştu. Köle, Ahmed b. Şah'ı giderken görünce efendisinin isteğini iletmek için ona seslenmiş, ancak konuşurken sesini biraz yükseltmişti. Bu olay Ahmed b. Şah'ın hoşuna gitmeyince köleyi azarlamış ve bunun üzerine köle Ahmed b. Şah'ı öldürmüştü. Bu olay ise halife tarafından hoş karşılanmamış ve Vehsûzân görevinden azledilmiştir. (İbn Miskeveyh, C. I, s. 43; İbnü'l- Esîr, **el-Kâmil**, C. VIII, s. 85).

¹³⁶ İbnü'l- Esîr, **el-Kâmil**, C.VIII, s. 100.

İsfahan valiliğine tayin etti. Onun bu görevi 317 (929) yılında Ahmed b. Kayılığ'ın İsfahan valiliğine getirilmesiyle son bulmuştur¹³⁷.

Halife Muktedir-Billâh döneminin önemli olaylarından biri Merdâvic b. Ziyâr'ın¹³⁸, İsfahan'ı hâkimiyet altına almasıdır¹³⁹. Merdâvic, bir rivayete göre 40.000, başka bir rivayete göre de 50.000 kişilik bir orduyla İsfahan'a gelmiştir. Daha sonra Halife Muktedir'e elçi gönderip aldığı yerlerin kendisine iktâ edilmesini istemiştir. Halife, onun bu isteğini kabul ederek her yıl 200.000 dinar ödemesi şartıyla buraları ona iktâ etmiştir¹⁴⁰. Kaynakların¹⁴¹ belirttiğine göre Merdâvic, ele geçirdiği yerlerden bilhassa İsfahan halkına kötü muamelede bulunmuştur. Onlara karşı insafsızca davranmıştı. O, tahtına oturduğu zaman askerleri önünde ve uzağında saf saf dizilir, kendisinin görevlendirdiği haciblerinin dışında kimse onunla konuşamazdı. Bu davranışlarından dolayı İsfahan halkı ondan çok korkuyordu¹⁴².

321 (932-933) yılında Halife Kâhir-Billâh (320-322/932-934) görevinden azledilmeden evvel Merdâvic'e bir mektup gönderip kardeşi Veşmgir'in İsfahan'dan çekilmesini ve burayı Muhammed b. Yâkût'a teslim etmesini istedi. Sonunda Halife, Muhammed b. Yâkût'u İsfahan'a vali olarak atadı¹⁴³. Bu tarihten itibaren Büveyhîler'in harekete geçtiği görülmektedir. Aslında Abbâsîler'de merkezi iktidarın zayıflaması yüzünden onlara bağlı valiler, bulundukları yerlerde hâkimiyet elde etmeye çalışmışlardır. Ancak Abbâsîler için en kötü gelişme Büveyhîler'in giderek güçlenmesiyle Bağdat'ı ele geçirmeleri olmuştur. Nitekim Abbâsî Halifesi Müstekfi-Billâh (333-334/944-946), Büveyhîler'den Muizzüddavle Ahmed'e emîrî'l-

¹³⁷ Şen, **a.g.m.**, s. 254.

¹³⁸ Ziyârî Hanedanının kurucusu ve ilk hükümdarıdır. (Ahmet Güner, "Merdâvic b. Ziyâr," **DiA**, C. XXIX, s. 178-179).

¹³⁹ Merdâvic b. Ziyâr daha İsfahan'ı ele geçirmeden önce İsfahan valisi Ahmed b. Kayılığ idi. Ahmed b. Kayılığ, Leşkerî ed-Deylemî'nin İsfahan üzerine yürümesi üzerine onunla savaşmış fakat Kayılığ mağlup olmuş ve Leşkerî, İsfahan'ı ele geçirmişti. Fakat Leşkerî'den kaçan Ahmed b. Kayılığ, daha sonra Leşkerî'yi öldürmüş, böylece Ahmed b. Kayılığ tekrar İsfahan'a girmişti. Ahmed kısa bir süre sonra yerinden alınmış ve onun yerine Muzaffer b. Yâkût getirilmişti. Merdâvic b. Ziyâr, bir rivayete göre İsfahan üzerine yürümüştür. Merdâvic, bir askeri gurubu İsfahan'a göndermiş, bunlar da gelip şehri istila ederek Ahmed b. Abdülaziz b. Ebû Dülef b. İclî'nin evlerini tamir edip orada konaklayarak bahçeler imar etmişlerdir. (İbn Miskeveyh, C. I, s. 239, 240; İbnü'l – Esîr, **el-Kâmil**, C. VIII, s. 189-190).

¹⁴⁰ İbnü'l – Esîr, **el-Kâmil**, C. VIII, s.190.

¹⁴¹ İbnü'l – Esîr, **el-Kâmil**, C. VIII, s. 164.

¹⁴² İbnü'l – Esîr, **el-Kâmil**, C. VIII, s.164.

¹⁴³ İbn Miskeveyh, C. I, s.301; İbnü'l – Esîr, **el-Kâmil**, C. VIII, s.226.

ümerâlık payesi vermek zorunda kalmıştı¹⁴⁴. Aslında Büveyhîler daha ilk zamanlarında Gîlânî bir sülaleye mensup Emîr Mâkân b. Kâkî'nin hizmetindeydiler¹⁴⁵. Ancak onları daha sonra Merdâvic'in emri altında görmekteyiz. Büveyhîlerden Ali, Merdâvic tarafından Kerec bölgesine kumandan olarak tayin edilince¹⁴⁶ İran'ın güneyinde bir devlet kurmak amacıyla harekete geçti ve çevresine çok sayıda kişinin toplanmasıyla İsfahan'ı işgal edip Merdâvic'e karşı Abbâsî Halifesi'nin desteğini sağlamaya çalıştı¹⁴⁷. Merdâvic'in 323 (934-935) yılında Türkler tarafından İsfahan'da öldürülmesinden sonra¹⁴⁸ bu bölgelerdeki hâkimiyet tamamen Büveyhîlerin eline geçti.

IV.(X.) yüzyılın başlarında itibaren Abbâsî topraklarında Deylemlilerin nüfuzu İsfahan üzerinde büyük bir etki yarattı. Yaklaşık 20 yıl boyunca Deylemliler, İsfahan ve çevresinin kontrolü için birbirleriyle savaştılar. Muazzam sayıdaki Deylemî, Kürt ve Türk askerlerinden oluşan birlikler Deylemli reislerin liderliği altında halifeliğin diğer topraklarında olduğu gibi İsfahan'ı da tehdit etmekteydiler. Bir nesil Ali b. Vehsûzân (ö.306/919), Merdâvic b. Ziyâr (ö.323/919), Veşmgîr b. Ziyâr (ö.357/967), Leşkerî ve sonunda Rüknüddeve Hasan b. Büveyh (ö. 365/976), sırasıyla İsfahan üzerinde askeri kontrol sağladı. Güçlü yerli toprak sahibi aileler yerel işlerde, askeri temsilcilerden ve vergi tahsildarlarından daha fazla etkili olmuşlardır. Kökleri İslâm öncesi dönemlere kadar uzanan kentin ayrıcalıklı ileri gelen grubu özellikle Abbâsî devrimi sonrasında ön plana çıkmıştır. Zaman zaman, halife resmen şehrin egemen yöneticileri olarak aristokrasi üyelerini kabul ediyordu. Nitekim bunlar aşırı derecede zenginlerdi ve içlerinden biri sadece kendi kütüphanesine 300.000 dirhem harcayabiliyordu. Bu arada Abbâsî hilafeti, yerel otoritelerin etkisini frenlemek için bölgedeki askeri vekillerine yetkiler veriyordu¹⁴⁹.

İsfahan, Abbâsîler döneminde Sünnîlerin önemli merkezlerinden biri olmuştur. Her ne kadar burası halifeliğin başkenti olmasa da yönetici, kadı gibi sarayın en

¹⁴⁴ Yıldız, “Abbâsîler”, *DİA*, C. I, s. 35.

¹⁴⁵ İbn Miskeveyh, C. I, s.312; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C. VIII, s. 222.

¹⁴⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C. VIII, s. 223.

¹⁴⁷ Merçil, “Büveyhîler”, *DİA*, C. VI, s. 496. Büveyhîler ile ilgili ayrıntılı bilgiler ilgili bölümlerde anlatılacaktır.

¹⁴⁸ İbn Miskeveyh, C. I, s. 183; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C. VIII, s. 248- 252; İbn Kesîr, C. XI, s. 274.

¹⁴⁹ Kamaly, “Isfahan VI, Medieval Period”, *Eİr*, Vol. XIII, s. 645.

önemli ve güçlü şahısları İsfahan'dan seçilmiştir. Halife Mu'temid-Alellâh'ın kardeşi olan Muvvafak-Billâh yıllarca İsfahan'da hüküm sürüp bu şehre öyle alışmıştı ki Bağdat'a tayin edildiğinde ömrünün sonuna kadar Zâyende-rûd Nehri'nin suyu kaynatılıp onun için Bağdat'a götürülürdü. Nitekim Halife Mu'temid, Zâyende-rûd'un suyunu Dicle ve Fırat nehirlerinden daha güzel ve berrak buluyordu¹⁵⁰.

Abbâsîler döneminde İsfahan'da görev yapan kadılardan bazıları şunlardır: Halife Me'mûn zamanında Ebû Muhammed Hüseyin b. Hafs b. el-Fadl el-Hemedânî (ö.212/827); Halife Mütevekkil-Alellâh zamanında Hayyân b. Bişr b. el-Mühârik ed-Dabbî el-Kâdî (ö.238/852); Halife Mu'temid-Alellâh zamanında Sâlih b. Ahmed b. Hanbel (ö.265/ 878), Halef b. Yahya, İsmail b. Halife, Ebû Ali Ahmed b. el-Vezîr b. Bessâm el-Kâdî (ö.278/891); Halife Mu'tazîd-Billâh zamanında Ebû Bekr Ahmed b. Amr b. Ebû Âsım(ö. 287/900); Halife Müktefî-Billâh zamanında Ebû'l Hasen Sevvâr b. Ahmed el-Askerî (ö.294/906,); Halife Muktedir zamanında Ebû Selâm Amr b. Osmân el-Burrî; Halife Mutî'-lillâh zamanında Ebû Kurdîz Ömer b. el-Halîl, Ebû'l Hasen el-Mezâlimî (ö.336/ 947); Abdullah b. Hâlid, Ebû'l-Fadl Ubeydullah b. Sa'd b. İbrahim, Muhammed b. İbrahim er-Remmâh ve Ebû'l Esved Mübeşşir b. Verkâ el-Kâdî¹⁵¹.

1.4. BÜVEYHÎLER DÖNEMİNDE İSFAHAN

Büveyhîler, IV.(X.) yüzyıldan V.(XI.) yüzyılın ortalarına kadar İran'ın güney ve güneybatı bölümünde, Irak bölgesinde hâkimiyet kurmuş olan Deylem kökenli bir hanedandır. Bu hanedan, Arapların Fars bölgesini fethiyle beraber dağlık bölgelerde halifeliğin genişlemesine engel oldu. Özellikle dağlık bölgelerde halifeliğin ulaşamadığı yerlerde etkisini arttırdı. Bu nedenle Şîî propagandası, Hz. Ali ailesine mensup Hasanî grubuna ait bazı üyeler tarafından yayılmış, bunlar nüfusun bir kısmının sempatisini kazanmış ve bunu merkezi hükümete karşı bir protesto aracı olarak kullanmışlardır. III.(IX.) yüzyılın ikinci yarısında halifeliğin gücünün

¹⁵⁰ Kisâf, a.g.m., s. 178- 179.

¹⁵¹ Keskin, s. 32.

azalmaya başladığı bir dönemde, İran'ın pek çok bölgesinde kendilerini göstermeye başlamışlardır¹⁵².

Bu devletin kurucuları İmâdüddevle Ebü'l-Hasen Ali b. Büveyh (ö.338/949)¹⁵³, Rüküddevle Hasan (ö.366/976)¹⁵⁴ ve Muizzüddevle Ebü'l Hüseyin Ahmed (ö. 356/967)¹⁵⁵ olup üç kardeşten biri olan Ali, Merdâvic tarafından Kerec bölgesine kumandan olarak tayin edilmişti¹⁵⁶.

Ali b. Büveyh 321(932–933) yılında Kerec'e ulaştığında şehrin yöneticisine iyi davranmış, bundan dolayı idareci de ona minnettar kalmıştır. Hürremîlerin elinde bulunan kaleye baskın yapılmış, bu kalenin idarecileri arasında anlaşmazlık çıkınca da bazıları kaleyi terk edip saklı hazineyi göstermişlerdir¹⁵⁷. Bu arada Merdâvic b. Ziyâr, Rey'e döndüğünde kumandanlarından bir gruba büyük miktarda mal vererek onları Kerec'e göndermişti. Bu kumandanlar Kerec'e vardıklarında İmâdüddevle onları yanına çekmeye çalıştı ve bunda başarılı da oldu¹⁵⁸. Merdâvic ise bu durum karşısında endişeye kapıldı ve Ali b. Büveyh'e geri dönmesi için emir verdi. Onu getirmesi için bir komutan gönderdi. Ali, çeşitli nedenlerle onu oyaladı ve ondan kurtulur kurtulmaz da Kerec'i almaya çalıştı. Ardından ordusunu topladı ve İsfahan'ı da ele geçirmek için harekete geçti¹⁵⁹. Bu sırada Halife Râzî-Billâh (322–329/934–940)'ın hâcibi olan Muhammed b. Yâkût'un kardeşi Muzaffer b. Yâkût, yaklaşık 10.000 kişiyle İsfahan'a hâkimdi¹⁶⁰. Yanında da İsfahan'ın haracını toplamakla görevli Ebû Ali b. Rüstem vardı. Ali b. Büveyh, onlara halifeye bağlı olduğunu bildiren mektuplar gönderdi. Kısa bir süre sonra Ebû'l-Feth ile Ali b. Büveyh karşı

¹⁵² Tilman Nagel , “Buyids”, **Eİr**, Vol. IV, s. 578.

¹⁵³ 932 – 940 yılları arasında hüküm sürmüştür. (Güner, “ İmâdüddevle”, **DİA**, C. XXII, s.173).

¹⁵⁴ 943- 976 yılları arasında hüküm sürmüştür. (Güner, “ Rüküddevle”, **DİA**, C.XXXV, s. 285).

¹⁵⁵ Irak Büveyhîleri'nin kurucusu olup 945- 967 yılları arasında hüküm sürmüştür. (Güner, “ Muizzüddevle”, **DİA**, C. XXXI, s. 99).

¹⁵⁶ İbnü'l- Esîr, **el-Kâmil**, C. VIII, s. 222-223. Bunlar Ebû Şucâ' Büveyh b. Fennâ Hüsrev'in oğullarıydı. (İbnü'l- Esîr, **el-Kâmil**, C. VIII, s. 220; İbn Kesîr, XI, 303- 304). Babaları Ebû Şuca Büveyh yoksul bir balıkçıydı.(İbn Kesîr, C.XI, s.303- 304). Üç kardeş daha sonra Taberistan'da Mâkân b. Kâkî adlı bir hükümdarın yanında onun hizmetine girdiler. Mâkân ile Merdâvic arasında çıkan mücadeleden sonra bu kardeşler Merdâvic'in yanına gidip onun hizmetine girdiler. Merdâvic onlara ikramda bulunup onları çeşitli illerde vali olarak görevlendirdi. (İbnü'l- Esîr, **el-Kâmil**, C. VIII, s. 222-223; İbn Kesîr, C. XI, s. 303- 304; Hamdullah el-Müstevfî, **Târîh-i Güzide**, C. II, s. 85-86).

¹⁵⁷ İbn Miskeveyh, C. I, s.316.

¹⁵⁸ İbnü'l- Esîr, **el-Kâmil**, C.VIII, s. 224.

¹⁵⁹ İbn Miskeveyh, C. I, s. 316- 317; Nagel , “Buyids”, **Eİr**, Vol. IV, s. 578.

¹⁶⁰ Muzaffer b. Yâkût'a Halife Muktedir-Billâh tarafından İsfahan, babası Yâkût'a da Fars ve Kirman şehirleri verilmişti.(İbnü'l- Esîr, **el-Kâmil**, C. VIII, s.186).

karşıya geldiler. Ebû'l-Feth'in bazı askerleri Ali b. Büveyh'in tarafına geçince Yâkût, Ali b. Büveyh ile yaptığı savaşı kaybetti ve Fars'a kaçtı. Böylece Ali b. Büveyh, İsfahan'a hâkim oldu ve gücüne güç kattı. Bunu duyan Merdâvic endişeye kapıldı. Aslında Merdâvic, Ali b. Büveyh'in hazinesini ve cömertliğini duyan taraftarlarının onun yanına geçip kendisini terk edeceklerinden endişe ediyordu¹⁶¹. Bunun üzerine Merdâvic, Ali b. Büveyh'e bir mektup gönderdi. Bu mektubunda kendisine itaat etmesi durumunda ona ordular verip ele geçireceği yerlerde adını hutbelerde okutacağını bildirmiştir. Gelen mektuptakilere kanan İmâdüddeve Ali, iki ay kadar İsfahan'da kalıp vergilerini aldıktan sonra İsfahan'dan ayrılmış ve Errecân'a doğru gitmiştir¹⁶². Bunun üzerine Merdâvic'in kardeşi Veşmgir İsfahan'a girerek şehri tekrar kontrolü altına aldı. Bunu haber alan Halife Kâhir-Billâh, görevinden azledilmeden önce Merdâvic'e çıkardığı bir yazıda kardeşinin İsfahan'dan çekilmesini ve burayı Muhammed b. Yâkût'a teslim etmesini emretmiştir. Merdâvic de halifenin bu emrine uymuş ve Muhammed b. Yâkût tekrar İsfahan'a hâkim olmuştur¹⁶³.

İmâdüddeve Ali'nin Fars bölgesini iyice hâkimiyet altına almasından¹⁶⁴ sonra 323 (933-34) yılında Merdâvic, İsfahan'a yürümüştür. O sıralarda Kâhir'in görevinden azledilmesi ve Muhammed b. Yâkût'un şehre tam zamanında ulaşamaması üzerine on yedi gün yöneticisiz kalan İsfahan'a geri dönen Merdâvic'in kardeşi Veşmgir, şehre hakim olmuştu. Ardından İsfahan'a gelen Merdâvic, şehre yerleşmiş ve kardeşi Veşmgir'i Rey'e göndermiştir¹⁶⁵. Ancak Merdâvic 323 (934-35) yılında Türkler tarafından İsfahan'da öldürüldü¹⁶⁶. Merdâvic'in ölümünden sonra Ziyârî topraklarının en büyük payı Büveyh kardeşlere düştü. Küçük kardeşleri Muizzüddeve Ahmed ilk önce Kirman'ı ve daha sonra Huzistân'ı ele geçirdi. Merdâvic'in aksine Abbâsî hilafeti ile iyi geçinen Büveyhîler böylece İran'ın batı ve güney bölgelerinde de hakim oldular¹⁶⁷. Merdâvic'in öldürülmesinden sonra İmâdüddeve Ali b. Büveyh, kardeşi Rüknüddeve Hasan'ı büyük bir ordu ile el-

¹⁶¹ İbn Miskeveyh, C. I, s. 316- 317; İbnü'l- Esîr, **el-Kâmil**, C. VIII, s. 224- 225.

¹⁶² İbn Miskeveyh, C. I, s. 317; İbnü'l- Esîr, **el-Kâmil**, C. VIII, s. 225; İbn Kesîr, C. XI, s. 309.

¹⁶³ İbnü'l- Esîr, **el-Kâmil**, C.VIII, s.226.

¹⁶⁴ İbnü'l- Esîr, **el-Kâmil**, C.VIII, s.230.

¹⁶⁵ İbnü'l- Esîr, **el-Kâmil**, C.VIII, s.232.

¹⁶⁶ İbn Miskeveyh, C. I, s. 350; İbnü'l- Esîr, **el-Kâmil**, C.VIII, s. 248.

¹⁶⁷ Nagel, "Buyids", **Elr**, Vol. IV, s.578.

Cibâl bölgesine yollamış ve Hasan İsfahan'ı ele geçirmiştir, Veşmgir' in adamlarını buradan çıkarınca da Veşmgir, Hasan ile mücadele etmek için büyük bir ordu toplayarak İsfahan üzerine yürümüştür. Veşmgir ile Rüküddevle Hasan, el-Cibâl bölgesi için uzun bir süre mücadele edeceklerdir¹⁶⁸.

327(938-39) yılında Merdâvic'in kardeşi Veşmgir, Rey'den büyük bir orduyu Rüküddevle b. Hasan'ın elinde bulunan İsfahan üzerine gönderdi. Veşmgir'in bu ordusu Hasan'ı yenmiş, onu şehirden çıkarmış ve İsfahan'a hâkim olmuştur. Hutbe Veşmgir adına okunmuştur¹⁶⁹. Ertesi yıl (328/939-940) Rüküddevle Hasan b. Büveyh, Râmeürmüz'den hareket ederek İsfahan'a gelmiş, Veşmgir'in adamlarını ve askerlerini buradan çıkararak şehre hakim olmuştur. Ayrıca Veşmgir'in önde gelen kumandanlarından birçoğunu da esir almıştır¹⁷⁰.

Bu dönemde Sâmâniler'in İsfahan'a saldırıp burayı ele geçirdikleri görülmektedir. Nitekim Samânilerin Horasan valisi Mansûr b. Karategin komutası altındaki Horasan birliği 339 (950-51) yılında geçici olarak İsfahan'ı ele geçirdi¹⁷¹. Aslında Mansûr b. Karategin'in amacı Hemedân üzerine yürümektir¹⁷² ancak yolunu değiştirip İsfahan üzerine yürüdü¹⁷³. Bu olay üzerine Rüküddevle İsfahan'a hareket etmiş, Mansûr, Rüküddevle'den önce şehre ulaştığı için Mansûr'dan korkan şehir halkı derhal şehri boşaltmışlardı. Ayrıca şehirde ikamet edenlerin büyük bir kısmı da en basit bineklere büyük zorluklar içerisinde binip şehri terk etmişlerdi. Giderken sığırlara ve merkeplere binmişler ve bu göç sırasında bir öküzün veya bir merkebin kirası İsfahan'dan dokuz fersahlık bir mesafede bulunan Hânlincân'a kadar yüz dirheme ulaşmıştı. Buna rağmen Hânlincân'a gelen İsfahanlılar mesafenin son derece yakın oluşundan dolayı Mansûr b. Karategin'den çekiniyor ve kendilerini emniyette hissetmiyorlardı. Fakat Mansûr sadece İsfahan'a girip orada konaklamış ve kimseye dokunmamıştı¹⁷⁴. Rüküddevle'nin yaklaştığı haberi üzerine şehirden ayrılan

¹⁶⁸ İbnü'l- Esîr, **el-Kâmil**, C.VIII, s.260.

¹⁶⁹ İbnü'l- Esîr, **el-Kâmil**, C. VIII, s.303.

¹⁷⁰ İbn Miskeveyh, C. I, s. 455; İbnü'l- Esîr, **el-Kâmil**, C. VIII, s. 306; İbn Kesîr, C. XI, s.332.

¹⁷¹ İbnü'l- Esîr, **el-Kâmil**, C.VIII, s.418; Lambton, " İsfahân", **EI**², Vol.IV, s.100.

¹⁷² İbnü'l- Esîr, **el-Kâmil**, C.VIII, s. 418.

¹⁷³ İbn Miskeveyh, C.V, s. 146.

¹⁷⁴ İbnü'l- Esîr, **el-Kâmil**, C.VIII, s.418. İbn Miskeveyh ise (C.V, s.146) Mansûr b. Karategin'in İsfahan'da kaldığı sürece şehre büyük zarar verdiğini ve bu olayın 340 (952-953) yılında gerçekleştiğini yazmıştır.

Mansûr, İsfahan yakınındaki çöl istikametinde harekete geçti. Rûknüddeve ise Cerbâzekân'a ulaşmıştı. Mansûr daha sonra Zâyende-rûd'da karargâh kurdu. O, bu şekilde yaparak Rûknüddeve'nin ordusunun çölü geçerken susuzluk problemi ile karşılaşacağını düşünüyordu. Ancak Rûknüddeve yönünü değiştirdi ve Hânlineân'a gitti. Bunun üzerine Mansûr da o tarafa yöneldi. İki ordu Rûdbar denilen yerde karşı karşıya geldi¹⁷⁵. Taraflar arasında günlerce süren savaşlar oldu ve sonuçta erzak sıkıntısı çeken Mansûr b. Karategin ordusuyla birlikte Rey'e gitti¹⁷⁶.

343 (955-956) yılına gelindiğinde Horasan ve el-Cibâl bölgesinde bir veba salgını görüldü. Bu vebadan pek çok insan hayatını kaybetti¹⁷⁷. Ertesi yıl Horasan askerleri İsfahan'ı ele geçirmek için harekete geçmişlerdir. Bunu haber alan Rûknüddeve, kardeşi Muizzüddeve'ye mektup göndererek ondan askeri yardım talep etmiş, kardeşi de Horasan'dan İsfahan'a giden bazı askeri birlikleri Rûknüddeve'nin oğlu Ebû Mansûr Büveyh'in komutasına sevk etmiştir¹⁷⁸. Horasan askerlerinin başında bulunan Muhammed b. Mâkân, İsfahan üzerine yürümüş, bu beklenmedik saldırı karşısında şehirde bulunan ve burayı idare eden Rûknüddeve'nin oğlu Ebû Mansûr Büveyh, babasının haremî ve yanındakilerle birlikte sarayı boşaltmak zorunda kalmıştır¹⁷⁹. Muhammed b. Mâkân İsfahan'a girmiş ancak burada kalmayarak Ebû Mansûr Büveyh'i yakalamak için harekete geçmiştir. Yapılan mücadelerin başında Büveyhîler yenilerek geri çekilmek zorunda kalmışlardı. Muhammed'in askerleri ise yağma telaşına düşmüşlerdi¹⁸⁰. Bu sırada tekrar hücumla geçen Büveyhîler, Muhammed b. Mâkân'ı yendiler ve Rûknüddeve'nin çocukları İsfahan'a geri döndü¹⁸¹.

345 (956-57) yılında İsfahan halkı ile Kum halkı arasında mezhep çatışması meydana geldi. İsfahan şahnesinin adamlarından Kumlu birisi sahabilere küfretmiş, bunun üzerine de İsfahan halkı galeyana gelip isyan ederek Sevâd bölgesindeki halktan yardım istemiş, büyük bir kalabalık, İsfahan şahnesinin evini muhasara altına

¹⁷⁵ İbn Miskeveyh, C.V, s. 146.

¹⁷⁶ İbnü'l- Esîr, **el-Kâmil**, C.VIII, s.419.

¹⁷⁷ İbnü'l- Esîr, **el-Kâmil**, C.VIII, s.439.

¹⁷⁸ İbn Miskeveyh, C.V, s.170- 172; İbnü'l- Esîr, **el-Kâmil**, C.VIII, s. 441–442.

¹⁷⁹ İbn Miskeveyh, C. V, s.170 -172; İbnü'l- Esîr, **el-Kâmil**, C.VIII, s.441–442.

¹⁸⁰ İbn Miskeveyh, C.V, s.170- 172; İbnü'l- Esîr, **el-Kâmil**, C.VIII, s.441–442.

¹⁸¹ İbn Miskeveyh, C.V, s.170- 172; İbnü'l- Esîr, **el-Kâmil**, C.VIII, s.441–442.

almış, meydana gelen çatışmalarda pek çok kişi hayatını kaybetmişti. Bu arada İsfahan halkı Kumlu tüccarların mallarını yağmaladı. Bunu haber alan Rüküddevle b. Büveyh İsfahanlıların yaptığına kızarak Kum halkına mal ve para yardımında bulundu¹⁸².

366 (976-77) yılında Rüküddevle Hasan b. Büveyh vefat etti, vefat etmeden önce yerine geçmek üzere oğlu Adudu'ddevle'yi veliaht tayin etti. Adudu'ddevle, amcası Muizzüddevle ölünce yerine geçen oğlu Bahtiyar üzerine yürümüş ve onu hapsetmişti. Bu olaydan dolayı Rüküddevle, oğluna kızgındı. Adudu'devle ise babasının vefat etmesiyle ülke yönetimin elinden gitmesinden endişe duyduğu için babasının veziri Ebû'l-feth b. el-Amîd'in aralarına girerek babasıyla arasını bulmasını ve onu huzuruna kabul ederek ölümünden sonra veliaht tayin etmesini sağlamasını istemiştir. 365 (975-976) yılında Rüküddevle bütün çocuklarını İsfahan'a getirtti. Vermiş olduğu ziyafette oğlu Adudu'ddevle'yi veliaht tayin ettiğini açıkladı. Ayrıca üçüncü oğlu Müeyyidüddevle'ye İsfahan ve çevresini verip bu şehirlerde hükümlerini ağabeyleri Adudu'ddevle'nin yönetimi altında sürdürmelerini belirtti¹⁸³. Rüküddevle Hasan b. Büveyh İsfahan'ın yöneticisiydi¹⁸⁴ ve özellikle onun geçici merkezi ve Büveyhîler'in de ikinci başkentleri İsfahan'dı. Şehirde Dülefilere ait bir saray bulunuyordu¹⁸⁵ ve bu saray hem Merdâvic¹⁸⁶ hem de Büveyhîler tarafından kullanılmıştı. Ayrıca İsfahan'da Rasathane kurduran Rüküddevle'nin¹⁸⁷ buraya yerleştikten bir süre sonra oğlu Fennâ-Hüsrev (Adudu'ddevle) doğdu¹⁸⁸.

¹⁸² İbnü'l- Esîr, **el-Kâmil**, C.VIII, s.448.

¹⁸³ İbn Miskeveyh, C.V, s.396- 397; İbnü'l- Esîr, **el-Kâmil**, C.VIII, s.576.

¹⁸⁴ İbn Hallikân, C.I, s.407.

¹⁸⁵ İbnü'l- Esîr, **el-Kâmil**, C.VII, s.365.

¹⁸⁶ İbnü'l- Esîr, **el-Kâmil**, C.VIII, s.190.

¹⁸⁷ Özgüdenli, **a.g.e.**, s. 459.

¹⁸⁸ 324(935-36) yılında Ebû Şucâ Fena-Hüsrev b. Rüküddevle Ebû Ali el-Hasan b. Büveyh İsfahan'da doğdu.(İbnü'l-Esîr,**el-Kâmil**, C.VIII, s.274). Rey ve el-Cibâl, Büveyhî emîri Rüküddevle'nin dört oğlundan en büyüğü olarak İsfahan'da doğan Adud'uddevle Şiraz'da tahta çıkıncaya kadar bütün yıllarını İsfahan'da geçirmiştir; zira Rüküddevle yani babası Rey'i alarak (331/942-43) buraya yerleşmekle beraber aile fertlerini, ailesini ve hazinesini İsfahan'da muhafaza etmekteydi.(Ahmet Güner, **Büveyhîlerden Adudu'd-devle ve Dönemi (338-372/ 949-983)**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Tez Danışmanı:Prof. Dr. Mustafa Fayda, 1992, s. 31).

Sâmâniler karşısında tutunmaya çalışan Rüküddevle, merkezini Rey'e taşıdığında küçük oğlu Müeyyidüddевle İsfahan'da kaldı ve burası onun merkezi haline geldi. Nitekim o, babası ölene kadar da burayı elinde tuttu. Müeyyidüddевle şehrin imarına devam etti ve dârü'l- imâreyi¹⁸⁹ genişletti¹⁹⁰. Müeyyidüddевle şehirle çok ilgilenirdi öyle ki her gece kalesinden şehri dinler ve eğer şehirden neşe dolu şarkılar ve eğlence sesleri gelmezse uyuyamazdı¹⁹¹. Bu dönemin çağdaşı olan Makdisî¹⁹² İsfahan'ın merkezi olarak gösterdiği Yahûdiye'nin çok büyük ve gelişmiş canlı bir ticaret merkezi olduğunu kaydeder. Buradaki kumaşların çok uzak yerlere gönderildiğini yazan Makdisî¹⁹³ Yahûdiye'ye her girişte 30 dirhem alındığını da belirtir. Müeyyidüddевle'nin veziri Sâhib b. Abbâd (ö.385/995)¹⁹⁴ Müeyyidüddевle'nin 373 (983/984) yılında vefatı üzerine Fahrüddевle b. Rüküddevle'ye mektup yazarak onu yeniden devletin başına gelmesi için çağırdı¹⁹⁵. Fahrüddевle ise kısa bir süre sonra İsfahan, Hemedan ve Rey'de hâkimiyetini kabul ettirdi ve daha sonra Büveyhîler'in hâkimiyetindeki İran'ın bütününe hâkim oldu¹⁹⁶. Hem Müeyyidüddевle'nin hem de Fahrüddевle'nin veziri olan Sâhib b. Abbâd, 18 yıl boyunca İsfahan'ı bir cazibe merkezi haline getirmek için çalışmıştır. O dönemin pek çok ilim merkezinden Filistin ve Mısır gibi yerlerden pek çok âlim ve şair İsfahan'a akın etti. Her ne kadar Büveyhî hükümdarları Şîi olmalarına ve onların güçlü veziri Sâhib b. Abbâd'ın Mu'tezilî¹⁹⁷ Şîi mezhebini kabul etmesine rağmen İsfahan halkının çoğu Sünnî ve Hanbelî idi. Büveyhîler onlarla ilişkilerini güzel bir şekilde devam ettirdiler¹⁹⁸. Bu dönemde Büveyhîler tarafından İsfahan'da Tabere ya da Taberek adlı mahalle kuruldu, kalesi ise Rüküddevle ya da Müeyyiddevle tarafından inşa edildi¹⁹⁹.

¹⁸⁹ Bu saray Rüküddevle'nin 365 (975–976) yılında İsfahan'a geldiğinde ziyafet verdiği sırada kaldığı saraydır. (Heribert Busse, "Iran Under the Bûyids", **CHIr**, Vol. IV, (ed. R.N. Frye), 2.bs., Cambridge, 1993, s. 280).

¹⁹⁰ Busse, "Iran Under the Bûyids", **CHIr**, Vol.IV, s.280.

¹⁹¹ Kamaly, "Isfahan VI, Medieval Period", **EIr**, Vol. XIII, s.645.

¹⁹² Makdisî, s. 345.

¹⁹³ Makdisî, s. 345, 355.

¹⁹⁴ Bkz. İlyas Çelebi, " Sâhib b. Abbâd", **DİA**, C.XXXV, s. 512-515.

¹⁹⁵ İbnü'l- Esîr, **el-Kâmil**, C. IX, s.30.

¹⁹⁶ Merçil, " Büveyhîler", **DİA**, C.VI, s. 497.

¹⁹⁷ Bkz. İlyas Çelebi, "Mu'tezile", **DİA**, C. XXXI, s. 391-400.

¹⁹⁸ Kamaly, " Isfahan VI, Medieval Perod", **EIr**, Vol. XIII, s. 645.

¹⁹⁹ Lambton, " Isfahân", **EP**, Vol, IV, s. 100; Schindler, **a.g.e.**, s. 121.

Dönemin kaynakları²⁰⁰, İsfahan'ın zenginlik ve ticaretinden, diğer illere ipek ihracından söz eder. Ayrıca bunlar Irak ve Horasan arasında, Rey dışındaki hiçbir şehirde ticaretin bu denli fazla olmadığını kaydetmişlerdir. O dönemde Şehristan (Ceyy)²⁰¹ ve Yahûdiye'de birer Cuma Cami vardı²⁰². 385 (995-996) yılında vezir Kâfi'l-küfât, Rey'de hayatını kaybedince cenazesi İsfahan'a nakledildi²⁰³. Onun ölümünden birkaç yıl sonra da Fahrüddeve b. Büveyh (ö.387/997) Taberek Kalesi'nde öldü. O ölünce yerine oğlu dört yaşındaki Mecdüddeve Ebû Tâlib Rüstem geçti²⁰⁴. Ancak Rüstem'in genç yaşta olmasından dolayı annesi Seyyide Hatun yönetimde etkili oldu²⁰⁵. Ertesi yıl Seyyide Hatun dayısının oğlu Alâüddeve Ebû Ca'fer b. Düşmenziyâr (ö.433/1041)'ı, İsfahan'a vali olarak tayin etti; ancak valilik görevi bir ara aksadı²⁰⁶. Bu tarihten itibaren İsfahan'a iyice yerleşen Ebû Cafer b. Kâkeveyh²⁰⁷, burada yavaş yavaş Büveyhîler'in yerini almaya başladı. Alâüddeve'nin İsfahan üzerindeki hâkimiyeti birkaç kez kesintiye uğradı. Nitekim 407 (1016-17) yılında İbn Fûlad'ın Rey'e yürüyüp şehri kuşatması üzerine Mecdüddeve ve annesi, İsfahan şehrini İbn Fûlad'a verdiler. Bunun üzerine İbn Fûlad İsfahan'a gitti²⁰⁸. Ancak şehrin kısa bir süre sonra yeniden Kâkeveyhler'in eline geçtiği görülmektedir.

İbn Kâkeveyh Büveyhîler'in siyasi nüfuzunu kaybetmelerinden istifade ederek İsfahan'da müstakil bir hâkimiyet kurdu ve ardından 414 (1023-24) yılında Hemedan'ı istila etti. Aynı şekilde Hemedan'a yakın yerleri ve daha sonra da

²⁰⁰ **Hudûdü'l-âlem**, s. 89; İbn Havkal, s. 168; Makdisî, s. 345-346.

²⁰¹ Makdisî, s. 346.

²⁰² **Hudûdü'l-âlem**, s. 89; Makdisî, s. 346.

²⁰³ İbnü'l – Esîr, **el-Kâmil**, C. IX, s.94; İbn Kesîr, C.XI, s.532- 533; Hamdullah el-Müstevfî, **Târîh-i Güzide**, C.II, s. 88–89.

²⁰⁴ İbnü'l – Esîr, **el-Kâmil**, C. IX, s.110.

²⁰⁵ Lambton, “ İsfahân”, **EP**, C.IV, s.100.

²⁰⁶ İbnü'l – Esîr, **el-Kâmil**, C. IX, s.169.

²⁰⁷ Kâkeveyhler, Deylem kökenli bir hanedan olup el-Cibâl'in bir bölümüne hükmetmiş veya İran'ın batı merkezinde V.(XI.) yüzyılın ilk yarısı boyunca, neredeyse bağımsız bir hükümdarlık olarak devam etmiş ve sonra Selçuklular için vergi vermişler. Hanedanın en büyük üyesi Alâüddeve Muhammed, Büveyhîler'in hizmetinde bulunan Rüstem Düşmenziyâr'ın oğluydu. Muhammed, Büveyhîler tarafından İsfahan valisi olarak atandı. Böylece Kâkeveyhler kısa bir süre içerisinde bütün şehri ele geçirdiler ve burada Selçuklular'ın şehri ele geçirmesine kadar (443/1051) etkili oldular. (Clifford Edmund Bosworth, “Kâkûyids”, **EP**, Vol. IV, s.465).

²⁰⁸ İbnü'l – Esîr, **el-Kâmil**, C. IX, s. 211.

Dinever'i ele geçirdi²⁰⁹. 418 (1027–28) yılında Alâüddevle b. Kâkeveyh ile Taberistan hâkimi İspehbüd ve taraftarları arasında çok şiddetli bir savaş meydana geldi. Alâüddevle'den korkan Ali b. İmran, İspehbüd'den yardım istedi. İspehbüd ise Alâüddevle'ye düşmandı. İspehbüd, Velkin b. Venderin ile birlikte el-Cibâl bölgesini ele geçirdi ve Alâüddevle'nin valilerini buradan uzaklaştırdı. Ordusuna katılan Ali b. İmran'ın birlikleriyle birlikte İsfahan'a gittiler. Alâüddevle şehre kapandı. Müttefikler şehri kuşattılar fakat galip gelen Alâüddevle Kâkeveyh oldu. İspehbüd esir edildi. Ali b. İmran ise Kinkever Kalesi'ne sığındı²¹⁰.

420 (1029) yılında Gaznelilerden kaçan binlerce Türkmen atlısının İsfahan'a gelmeden önce Horasan'a geldikleri görülmektedir. Yeminüddevle onları Horasan'dan uzaklaştırdı. Bunun üzerine bunlardan yaklaşık iki bin çadır halkı İsfahan'a gitti. Bu istenmeyen misafirlerden kurtulmak isteyen Alâüddevle ise başkanları onuruna bir ziyafet verdi. Aslında Yemînüddevle Sultan Mahmûd (388–421 /998–1030), Alâüddevle'ye haber göndererek Oğuzlar'ın kendilerini ya da kafalarını göndermesini söylemişti. Daha sonra Alâüddevle tarafından kararlaştırıldığı gibi bu Türkmenler pusuya düşürüldü²¹¹. Ardından Sultan Mahmûd, Büveyhîler'den Mecdüddevle ile oğlu Dülef'i esir alınca Alâüddevle de İsfahan'da hutbeyi Sultan Mahmûd'un adına okutmak zorunda kaldı. Bir süre sonra da Sultan Mahmûd b. Sebüktegin, İsfahan üzerine yürüdü. Şehri Alâüddevle'den alarak buraya adamlarından birini vekil olarak bırakıp ayrıldı. Ancak şehir halkı isyan edip Sultan'ın adamlarını öldürdüler. Sultan bunun üzerine geri döndü ve yaklaşık 5.000 kişiyi öldürdü, buradan Rey'e gitti ve orada ikamet etti²¹². 421 (1030) yılında Mes'ûd b. Mahmûd'un (421-432/1030-1041), Hemedân'ı ele geçirerek İsfahan üzerine yürümesinin ardından Alâüddevle, Büveyhîler'den Ebû Kâlicâr ile Celâlüddevle'den yardım alıp ülkesini kurtarmak için Tüster'e gitti. Kısa bir süre sonra Sultan

²⁰⁹ İbnü'l –Esîr, **el-Kâmil**, C.IX, s.256; Bosworth, “The Political and Dynastic History of the Iranian World (A.D.1000- 1217)”, **CHIr**, Vol.V, (ed. J.A. Boyle), Cambridge, 1968, s. 37.

²¹⁰ İbnü'l – Esîr, **el-Kâmil**, C. IX, s.277-278; Lambton, “ İsfahân”, **EİP**, IV, 100.

²¹¹ İbnü'l – Esîr, **el-Kâmil**, C. IX, s.292; Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, Ankara, TTK, 1989, s. 38.

²¹² İbnü'l – Esîr, **el-Kâmil**, C. IX, s.287-288; Lambton, “ İsfahân”, **EİP**, Vol. IV, s.100; Kamaly, “İsfahan VI, Medieval Period”, **Eİr**, Vol. XIII, s. 646.

Mahmûd'un ölümü üzerine Mes'ûd b. Mahmûd şehirden ayrılmak zorunda kaldı ve Alâüddevle İsfahan'a yürüyüp şehri tekrar ele geçirdi²¹³.

Büveyhîler ve Kâkeveyhler döneminde İsfahan, büyük bir ilmi ve kültürel gelişme yaşamıştır. Büveyhîler döneminde şehir, Şiraz şehrinden daha üstün bir konumdaydı²¹⁴. Bilhassa Alâüddevle döneminde burası tam bir ilim merkezi haline gelmiştir. Nitekim ünlü tabib ve filozof İbn Sînâ (ö.428/1037), **Dâniş-nâme-yi 'Alâ'î ve el-İşârât ve't-tenbîhât** gibi önemli eserini İsfahan'da Alâüddevle'nin döneminde ve onun himayesinde yazdı²¹⁵. Ayrıca aynı hükümdarın emriyle İsfahan rasathanesini kurdu²¹⁶. Bunun dışında 429 (1037-38) yılında Alâüddevle, şehir etrafını surlarla çevirdi²¹⁷ ve 429 (1037-38) yılından başlayarak şehri yeniden imar ettirdi²¹⁸.

1.5. GAZNELİLER DÖNEMİNDE İSFAHAN

Gazneli Sultanı Mahmûd b. Sebüktegin'in 421(1030) yılında öldüğü sırada²¹⁹ İsfahan'da bulunan oğlu Mes'ûd b. Mahmûd, babasının ölüm haberi üzerine yerine naib bırakarak Horasan'a gitti. Fakat o, şehirden ayrılır ayrılmaz ahali, bu valiye isyan edip onu öldürdüler, yanındaki askerleri de katlettiler. Bunu haber alan Mes'ûd, dönüp İsfahan'ı kuşattı ve silah zoruyla içeri girerek pek çok kişiyi öldürüp mallarını yağmaladı²²⁰. Bu katliamda camiye sığınıp af dileyenler de öldürülmekten kurtulamadı²²¹. Ardından Sultan Mes'ûd şehirde kabiliyetli birini naib olarak bırakıp kardeşi Muhammed'e mektup yazarak babasının Muhammed'e vasiyet ettiği yerlerde gözünün olmadığını, Taberistan'da fethettiği şehirlerin, el-Cibâl diyarının, İsfahan ve diğer bazı şehirlerin kendisine yeterli olduğunu söyledi. Ondan söz konusu yerler

²¹³ İbnü'l – Esîr, **el-Kâmil**, C. IX, s. 305, 307- 308.

²¹⁴ Kisâî, **a.g.m.**, s. 179- 180.

²¹⁵ Özgüdenli, **a.g.e.**, s. 459- 460; Ömer Mahir Alper, “ İbn Sînâ”, **DİA**, C. XX, s.321.

²¹⁶ Özgüdenli, **a.g.e.**, s. 460.

²¹⁷ Lambton, “ İsfahân”, **EP**, Vol. IV, s. 100; Bosworth, “Kâkûyids”, **EP**, Vol. IV, s. 465.

²¹⁸ A. Engin Beksaç, “ İsfahan, Mimari”, **DİA**, C. XXII, s.502.

²¹⁹ Beyhakî, C.I, s.11; İbnü'l – Esîr, **el-Kâmil**, C. IX, s. 307; İbn Kesîr, C. XII, s. 106; Reşîdüddin Fazlullah, s. 82.

²²⁰ İbnü'l – Esîr, **el-Kâmil**, C. IX, s.308.

²²¹ Kisâî, **a.g.m.**, s. 186- 187.

için muvafakat etmesini ve hutbede adını kendi adından önce zikretmesini istedi²²². Aslında daha Sultan Mahmûd'un ölüm haberi İsfahan'a ulaştığında Emir Mes'ûd, Hoca Tahir Debir'i çağırdı ve ona babası Sultan Mahmûd'un kendisine gönderdiği mektubu okuttu²²³. Nitekim Emir Mes'ûd, babasının ölümünden sonra İsfahan'dayken halifeye buradan bir mektup göndermişti. Halife bu mektuba yazdığı cevapta, İsfahan, Rey ve el-Cibâl bölgelerinin Mes'ûd'a verildiğini söylüyordu. Bu mektuba çok sevinen Mes'ûd, halifenin naibi ve babasının veliahdi olduğunu bilmeleri için nüshasını çıkarıp İsfahan ve el-Cibâl gibi yerlere gönderdi²²⁴. Aslında Sultan Mahmûd ölmeden önce topraklarını beş erkek çocuğundan büyük olan ikisi arasında paylaştırmıştı. Bu paylaşım göre de İsfahan büyük oğlu Mesû'd'un hissesine düşmüştü²²⁵.

Sultan Mes'ûd kardeşi Muhammed ile yapacağı taht mücadelesi sırasında batıda kendisine bağlı birisini bırakmayı düşünmüş ve sabık İsfahan hâkimi Alâüddevle Muhammed b. Düşmenziyar'ı İsfahan'da vekil bırakarak Rey'e gitmişti²²⁶. Bu konu ile ilgili zaten Sultan Mes'ûd'a şefaath-namede : "İsfahan tekrar Alâüddevle Kâkeveyh'ye verilsin, o bizim naibimiz olsun, istenilen tazminatı versin fermanı elinde kalsın." denilmekteydi; fakat Sultan Mes'ûd buna cevap vermemişti. Şimdi ise bunu fırsat bildi ve bir elçiyle haber gönderdi. Sultan'ın gönderdiği mektupta İsfahan'dan daha önemli işlerinin olduğu, Alâüddevle'den daha iyi bir naib bulunmadığını fakat kendisinin (Alâüddevle'nin) kendisine elçi gönderip herhangi bir anlaşma yapmadığını, buna rağmen bu bölgelerde iyi bir naibin bulunması gerektiği yazıyordu. Elçi bu habeleri alıp Kâkeveyh'ye götürdü. Nihayet kendisinin İsfahan'da emirin olmadığı zamanda naibi olmasına karar verildi. Her yıl Nevruz ve Mihrican hediyeleri olmak üzere takdim edeceği Arap atları takımlı develer ve sefer aletleri vesaireden başka para ve elbise vermeyi kabul etti. Bunun üzerine emir onun özrünü kabul ile Kâkeveyh adına bir menşur yazılmasını emretti ve bununla beraber İsfahan ve civarında lazım gelenlere verilmek üzere mükemmel hilatler gönderildi.

²²² İbnü'l – Esîr, **el-Kâmil**, C.IX, s. 308.

²²³ Beyhakî, C.I, s.12.

²²⁴ Beyhakî, C.I, s.17.

²²⁵ Merçil, **Gazneliler**, s. 51; **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, (redaktör H. D. Yıldız), İstanbul, 1987, C. VI, s. 258.

²²⁶ Merçil, **Gazneliler**, s. 52; Bosworth, "The Early Ghaznavids", **CHIr**, Vol. IV, (ed. R. N. Frye), 2. bs.,Cambridge 1993, s. 177; **Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi**, C. VI, s. 259.

Bu elçinin hareketinden sonra Sultan da İsfahan'dan çıkıp Rey'e gitti²²⁷. Sultan Mes'ûd b. Mahmûd, 8 Cemaziyelahir 422 (2 Haziran 1031) yılında Gazne'ye vardı. Gazne'ye gidip orada hükümdarlık makamına geçti. Horasan, Gazne, Hindistan, Sind, Sicistan, İsfahan, el-Cibâl gibi yerler artık onun hâkimiyeti altındaydı²²⁸.

423 (1031–32) yılında Alâüddevle b. Kâkeveyh, Mes'ûd b. Mahmûd b. Sebüktegin'in ordusu karşısında yenildi. Alâüddevle, 421(1029–1030) yılında Rey'de mağlup olup oradan ayrılmıştı. Ferhad b. Merdâvic ile Alâüddevle Berûcird'de bir araya geldiler. Hemedan üzerine yürümeye karar verdiler. Horasan ordusu başkumandanı Taş Ferrâş, Ali b. İmrân kumandasındaki bir orduyu Alâüddevle'nin üzerine sevk etti. Alâüddevle, İsfahan'daki yeğenini yardıma çağırdı. Fakat haberi alan Ali b. İmran, Alâüddevle'nin yeğeninin üzerine yürüdü ve onu yakaladı. Bu olaydan sonra Ali b. İmran İsfahan'a gitti. Burayı istila etmek ve Alâüddevle'nin malını ve ailesini ele geçirmek istiyordu. Fakat buna imkân bulamadı, şehir halkı ve oradaki askerler ona mani oldular. O da geri döndü²²⁹. Aynı yıl el-Cibâl, Irak gibi yerlerde şiddetli bir kuraklık yaşandı ve İsfahan'da vebadan ve kuraklıktan dolayı 40.000 kişi öldü²³⁰.

424 (1032–33) yılında Sultan Mes'ûd hükümdarlığını sağlam temeller üzerine oturtuktan sonra Irak'ı istila etmek için Horasan'a hareket etti. Mes'ûd'un bölgeden uzaklaştığını gören Ahmed Yinaltekin, Hindistan'da isyan etti. Bu yüzden Mes'ûd geri dönmek zorunda kaldı ve Alâüddevle b. Kâkeveyh'e haber gönderip her yıl belirli bir miktar haraç ödemesi şartıyla onu İsfahan'a emir tayin etti. Zaten Alâüddevle daha önceden Sultan'a haber gönderip böyle bir talepte bulunmuştu. Sultan Mes'ûd da bu teklifi kabul etti²³¹. 425 (1033–34) yılında tekrar harekete geçen Alâüddevle b. Kâkeveyh, bu sefer Ferhad b. Merdâvic ile anlaşarak Mes'ûd b. Mahmûd'un askerleriyle savaşmaya karar verdi. Bu olay üzerine Horasan askerleri, vezir Ebû Sehl el-Hamdûnî ile beraber Horosân'a hareket etti. Alâüddevle'nin ordusu ile Ebû Sehl'in ordusu karşı karşıya gelip çetin bir şekilde

²²⁷ Beyhakî, C.I, s.15- 16.

²²⁸ İbnü'l – Esîr, **el-Kâmil**, C.IX, s.309.

²²⁹ İbnü'l – Esîr, **el-Kâmil**, C.IX, s.325.

²³⁰ İbnü'l – Esîr, **el-Kâmil**, C.IX, s.326.

²³¹ İbnü'l – Esîr, **el-Kâmil**, C.IX, s.328; Lambton, “ İsfahân”, **EP**, Vol. IV, s.100; Merçil, **Gazneliler**, s. 59.

savaştlar. Sonunda Alâüddeve mağlup oldu²³². Bu savaşta Alâüddeve'nin askeri perişan oldu. Kendisi birkaç kimseyle kaçıp kurtuldu. Ebû Sehl, İsfahan'ı zapt etti. Alâüddeve'nin evini tahrip ettiler²³³. Ebû Sehl, İsfahan'a hâkim olunca Alâüddeve'nin hazinesini yağmaladı. Bu sırada İbn Sînâ, Alâüddeve'nin yanında çalışıyordu²³⁴. Bu olay sırasında onun kitapları da alınıp Gazne'ye götürüldü ve orada kütüphaneye konuldu²³⁵. Şeyhü'r-reis İbn-î Sînâ, ders de vermekteydi. Ders verdiği okul bugün Derdeşt'te olup onun adını taşımaktadır²³⁶.

Bir süre sonra İsfahan'da Ebû Sehl el-Hamdûnî'nin maiyetinde bulunan Horasanlı askerlerden bir grup yiyecek aramaya çıktı. Bunu bilen Alâüddeve onları kendine yakın bir yere çekip saldırdı. Alâüddeve bu olaydan cesaret alıp Deylemliler ve diğer kavimlerden oluşmuş bir ordu toplayarak İsfahan üzerine yürüdü. Ebû Sehl, Mes'ûd'un askerleriyle birlikte İsfahan'da bulunuyordu. Alâüddeve, Ebû Sehl karşısında yenildi ve Berûcird'e oradan da Tiram'a geçti²³⁷.

Ebû Sehl Gazneliler'e gönderdiği notta Alâüddeve İbn Kâkeveyh'nin meydana getirdiği büyük ordu için büyük kaynaklar kullanmış olduğunu, bunların büyük bir çoğunluğunun da el-Cibâl bölgesindeki Türkmenlerden oluştuğunu bildirmişti²³⁸. Bu da Alâüddeve'nin sürekli bir faaliyet içerisinde olduğunu göstermektedir. Nitekim Mâferruhî, Alâüddeve'nin düşmanları karşısında nasıl bir politika takip ettiğini şu sözlerle anlatır:

“İsfahan şehrinin övülmeye değer güzelliklerinden birisi Alâüddeve Ebû Ca'fer b. Muhammed b. Düşmenziyâr'ın bu şehrin tanziminde, mukaddesatını korumada ve orayı düşman istilasına karşı müdafaa etmesi konusunda şahit olduğumuz kararlılığı ve itinasıdır. Zira kendisi bu şehri kırk üç yıl kadar yönetmişti. Yönetimi boyunca düşmanların haberlerini araştırmak, sırlarını ve hallerini gizliden gizliye öğrenmek, hazırlıklarını iyice bilmek

²³² İbnü'l – Esîr, **el-Kâmil**, C. IX, s.334.

²³³ Hüseyinî, s. 5; Ahmed b. Mahmûd, **Selçuk-nâme**, (haz. Erdoğan Merçil), İstanbul, 1977, C. I, s.15.

²³⁴ Hüseyinî(s. 5), İbn Sînâ'nın Alâüddeve'nin veziri olduğunu yazar. İbnü'l – Esîr, **el-Kâmil**, C.IX, s. 334.

²³⁵ İbnü'l – Esîr, **el-Kâmil**, C.IX, s.333- 334; Ahmed b. Mahmûd, C. I, s.15; Merçil, **Gazneliler**, s. 65.

²³⁶ Hunerfer, **Historical Monuments**, s. 12.

²³⁷ İbnü'l – Esîr, **el-Kâmil**, C.IX, s.341.

²³⁸ David Durand-Guédy, **a.g.e.**, s. 56.

ordularının sayılarını ve durumlarını, güzergâhlarını ve hedeflerini, konak yerlerini ve yollarını anlamak maksadıyla değişik ülkelerde düşmanlar arasında onların sırdaşlarından ve yakınlarından olan casuslarının olması Alâüddeve'nin âdetiydi. Öyle ki onlardan birinin İsfahan'a doğru yürüdüğünü haber aldığı anda, şayet direnilebilecek bir kuvvet ise düşmanı oraya ayak basmaya fırsat vermeden sabırla ve kararlar konusunda adamlarıyla danışarak orayı korurdu. Eğer düşman karşı konulamayacak bir güce ve kuvvete sahip ise onları oyalar; İsfahan'dan hemen çıkarak uzak bir tarafa çekilirdi ki şehir bu şekilde oyalama ve anlaşma yoluyla baskınlardan korunurdu. Sonra çekildiği yerde düşmanı hileyle ya da zorla çıkarma çarelerini düşünürdü.”²³⁹.

Türkmen nüfuzu karşısında el-Cibâl bölgesini bir savaş durumu içerisinde bırakmak istemeyen Sultan Mes'ûd 428 (1036-1037) yılında İsfahan'ı, Alâüddeve'ye iktâ etti²⁴⁰. Sultan Mes'ûd'un İsfahan'ı aldığı dönemden Tuğrul Bey'in şehri almasına kadar geçen süre içerisinde İsfahan kötü günler geçirdi. Doğu ülkelerinden, Hindistan, Sind ve Maverâünnehir'den başlayıp Horasan ve el-Cibâl'e oradan da İsfahan ve Irak'a kadar giden kıtlık ve peşinden çıkan veba hastalığı İsfahan'da yaklaşık 40.000 kişiyi öldürdü. Ekonomik ve toplumsal karışıklıklar siyasette de kendisini gösteriyordu. Nitekim Alâüddeve'nin yerine geçenler İsfahan'ın savaş meydanına dönüştürmüşlerdi. İsfahan'da huzur ve güvenden iz kalmamıştı²⁴¹. Nitekim Alâüddeve Ebû Ca'fer b. Düşmenziyâr'ın 433 yılı Muharrem (Eylül 1041) ayında vefat etmesi üzerine İsfahan'da onun yerine en büyük oğlu Zahîrüddin Ebû Mansûr Ferâmurz geçti. İsfahan'daki ordu da ona itaat arz etti. Ebû Mansûr, kardeşi Ebû Harb ile birleşerek Natanz Kalesi'ni almak için hareket etmişse de Ebû Harb, Natanz Kalesi'ndeki isyana katıldı. Bunun üzerine Ebû Mansûr İsfahan'a döndü, Ebû Harb de Rey'deki Oğuzlar'dan yardım istedi. Ağabeyi Ebû Mansûr'un harekete geçtiğini duyan Ebû Harb de İsfahan'ı ele geçirmeye çalıştı; fakat Ebû Harb'in ordusu Mansûr'un ordusu karşısında tutunamayıp bozuldu. Muhasara altında bulunan Ebû Harb, Fars ve Irak hükümdarı Melik Ebû Kâlicâr'dan yardım isteyerek onu İsfahan üzerine yürütmesi için teşvik etti. Bunun üzerine Ebû Kâlicâr İsfahan'a gidip burayı muhasara etti. Bu sırada Ebû Mansûr İsfahan'da

²³⁹ Mâferruhî, s. 100-101.

²⁴⁰ Merçil, **Gazneliler**, s. 65.

²⁴¹ Kisâi, **a.g.m.**, s. 186- 187.

bulunuyordu. Teslim olmayı reddetti. İki arasında yaşanan birkaç çarpışmadan sonra Ebû Mansûr'un İsfahan'da kalması ve bir miktar haraç vermesi şartıyla anlaşma sağlandı ve Ebû Harb, Natanz Kalesi'ne döndü. Ebû Mansûr daha sonra diğer kardeşi Gerşasf ile anlaşarak İsfahan'ı Gerşasf'a iktâ etti. Buna karşılık Gerşasf da hâkim olduğu yerlerde Ebû Mansûr adına hutbe okuttu²⁴².

Bu dönemden itibaren Gazneli otoritesi çökerken batıda ve Horasan'da Alâüddeve Muhammed'in yerine geçen en büyük oğlu Zahîrüddin Şemsü'l-mülûk Ebû Mansûr Ferâmurz olayların gidişatının fakındaydı. Bu yüzden Dandanakan Savaşı (431/1040)'nda Tuğrul Bey'in (ö.1040–1063)²⁴³ yanında hazır bulundu ve savaş sonunda galip gelen Selçuklular İsfahan ve Rey'in idaresini ona verdi²⁴⁴. Bu tarihten itibaren Selçukluların el-Cibâl bölgesinde boy göstermeye başladığı görülmektedir. Nitekim 434 (1042–43) yılında Tuğrul Bey, İsfahan'a askeri bir birlik sevk etti. Bu sırada Ebû Mansûr Ferâmurz b. Alâüddeve İsfahan'da bulunuyordu. Bu askeri birlikler İsfahan'a bağlı köy ve kasabaları yağmalayıp kayıp vermeden döndü. Tuğrul Bey İsfahan'a gitmek üzere Rey'den çıktı. Bunun üzerine Ferâmurz

²⁴² İbnü'l – Esîr, **el-Kâmil**, C. IX, s.378- 379.

²⁴³ Büveyhîler'den emîr Ebû'l Fevâris Bahaüddeve (Adudu'ddevle İbn Büveyhî'nin oğlu) Kirman bölgesine hükmeden kişi, Selçuklular'ın buraya gelip yerleşmesine izin vermiştir ve hatta onları hizmetine almıştır. Fakat onun ölümü üzerine Deylemliler'den Alâüddeve Ebû Ca'fer İbn Kâkeveyh başa geçmiştir. O, Selçuklular'ı bu bölgelerden uzaklaştırarak şehir dışına çıkarmıştır. İbn Kâkeveyh onları kendi hizmetinde çalıştırmak istiyordu; fakat Sultan Mahmûd onların üzerine yürüdü. Onların üzerine bir ordu gönderdi. Onları dağıtana kadar üzerlerine çeşitli zamanlarda seferler düzenledi. Sultan Mahmûd'un ölümüyle onun yerine geçen oğlu Sultan Mes'ûd, Azerbaycan'da bulunan Selçuklular'a haber göndererek onları askeri yardıma çağırdı. Selçuklular'dan 1000 atlı Sultan Mes'ûd'a katıldı ve Sultan onlara paylarını vererek Horasan'a gönderdi. Sultan Mes'ûd, Selçuklular'ın kendisine itaat etmesi üzerine onlara imtiyazlar verdi. Sultan bundan sonra Hindistan seferine çıktı ve bu sırada Tuğrul Bey ve kardeşi Çağrı Bey Maverâ'ün-nehir bölgesindeydiler, Buhara hâkimi Melikşah ile savaştılar. Bu karşılaşmada mağlup oldular. Bu yenilgi üzerine Sultan Mes'ûd'a mektup yazarak onun hizmetinde çalışmak istediklerini bildirdiler. Bu haber üzerine Sultan Mes'ûd, onların elçilerini hapsederek Selçuklular üzerine Horasan'a bir ordu gönderdi. Ardından onları sakinleştirmek için Maverâ'ü'n-nehir'e elçiler gönderdi. Onlar da Sultan Mes'ûd tarafından yakalanan başkanlarının serbest bırakılmasını istediler. Sultan Mes'ûd, başkanlarıyla uzun bir süre yazıştıktan sonra Tuğrul Bey ve Çağrı Bey büyük bir orduyla Horasan'da birleşmiştir. Selçuklular, Sultan Mes'ûd karşısında büyük bir zafer kazandılar ve ilk olarak Rey(ya da Tus) şehrini 429 (1037–38) yılında ele geçirdikten sonra aynı sene Nişabur şehrini de ele geçirdiler(Haziran-Temmuz 1038). Tuğrul Bey bunların başkanıydı ve kardeşi Çağrı Bey de Belh bölgesinin fethini gerçekleştirdi. (İbn Hallikân, C. III, s. 225-229.).

²⁴⁴ Bosworth, “Kâkûyids”, **EP**, IV, 465.

onunla haberleşerek kendisine para verip gönlünü aldı. Tuğrul Bey de İsfahan üzerine gitmekten vazgeçti ve Hemedan'a yürüdü²⁴⁵.

437 yılı Muharrem (Temmuz-Ağustos 1045–1046) ayında İsfahan ve ona bağlı kasabalarda hutbe bu sefer Büveyhî Meliki Ebû Kâlicâr adına okundu. Emir Ebû Mansûr Ferâmurz b. Alâüddevle tekrar ona itaat arz etmek zorunda kaldı. Ertesi yıl İsfahan Tuğrul Bey tarafından kuşatıldı. Ancak muhasaradan bir şey elde edilemeyince sonunda emir Ferâmurz'un Tuğrul Bey'e bir miktar mal gönderip İsfahan ve çevresinde onun adına hutbe okutması şartıyla anlaşma yapıldı²⁴⁶. 441 (1049)'de Gazneli hükümdarı Mevdûd b. Mes'ûd Gazne'de öldü. Ancak ölmeden önce, Çağrı Bey'in Hârizm'e yürüyüp etrafı ve orayı ele geçirmesi üzerine çevre vilayetlerdeki hükümdar ve emirlere haberler göndererek onları kendine askeri yardımda bulunmaya çağırdı. Bunun karşılığında onlara büyük çapta mal vaat etti. Ayrıca Horasan'a bağlı şehir ve kasabaları mertebelerine göre onlara bırakacağına söz verdi. Fakat Sultan Mevdûd Gazne'den hareketle yola çıktıysa da öldü. Bu sırada İsfahan hâkimi olan Ebû Kâlicâr da Mevdûd'un teklifini kabul edenler arasındaydı. Bütün askerleri çölde helak oldular. Kendisi de hastalanarak tekrar İsfahan'a dönmek zorunda kaldı²⁴⁷.

²⁴⁵ İbnü'l – Esîr, **el-Kâmil**, C.IX, s.388- 389.

²⁴⁶ İbnü'l – Esîr, **el-Kâmil**, C.IX, s.403, 407.

²⁴⁷ Hüseyinî, s. 19; İbnü'l – Esîr, **el-Kâmil**, C. IX, s. 424.

2. BÖLÜM

SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE İSFAHAN

2.1.Sultan Tuğrul Bey Dönemi (431- 455/1040–1063)

Selçuklu Devleti'nin kuruluşunu sağlayan Dandanakan Savaşı (431/1040)'ndan sonra kısa bir süre içerisinde İran'ın önemli merkezlerini ele geçirip daha 438 (1046-47) yılında İsfahan'ı kuşatan Tuğrul Bey, bu dönemde İsfahan hâkimi olan Ebû Mansûr Ferâmûrz'un, kendi adına hutbe okutması ve ona bir miktar mal göndermesi şartıyla kuşatmayı kaldırmıştır¹. Aslında bundan birkaç sene öncesinde (434 /1042–43) Tuğrul Bey, İsfahan üzerine askeri bir birlik sevk ettikten sonra buraya yürümüştü; ancak Ferâmûrz, onunla haberleşerek kendisine para vermesi üzerine Tuğrul Bey İsfahan'a gitmekten vazgeçmişti². Nitekim bu tarihten itibaren İsfahan'da basılan paralarda Tuğrul Bey'in adı yer almaya başladı³. 438 (1046–47)'de şehrin ele geçirilmesinden sonra Ferâmûrz, Tuğrul Bey şehirden gider gitmez anlaşmayı fesh etti⁴. Tuğrul Bey'in İsfahan'a yönelik ikinci askeri harekâtına kadar geçen süre içerisinde Ferâmûrz'un İsfahan üzerindeki hâkimiyeti birer sene farkla değişmekteydi⁵. Nitekim 442 (1050–1051) senesinde Tuğrul Bey İsfahan üzerine

¹ İbnü'l – Esîr, **el-Kâmil**, C.IX, s.407; İbn Kesîr, C.XII, s.149.

² İbnü'l – Esîr, **el-Kâmil**, C.IX, s. 389; Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, **Camii'd-düvel, Selçuklular Tarihi 1, Horosan –Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları**, (çev. ve yay. Ali Öngül), İzmir 2000, C.I, s.16.

³ Kâkeveyh Hanedanı'ndan İsfahan'ın hâkimi Ferâmûrz b. Muhammed b. Düşmanziyar'ın 430(1039) ve 440 (1049)'lı yıllarda İsfahan'da bastırdığı paralarda Tuğrul Bey'in ismi **el-sultân el-Mu'azzam Tuğrul Beg** olarak geçmiş ve parada ok ve yay tasvirleri kullanılmıştır. Vasal ise kendi adını **el-Emir Ferâmûrz** veya bir parada da sadece **Ferâmûrz** şeklinde unvanlı olarak kullanmıştır. Bu paralar Tuğrul Bey'in İsfahan'ı fethetmeden önceki bir devre ait olup vasal-metbu ilişkilerini göstermesi açısından önemlidir. Özgüdenli, “Yeni Paralar Işığında Kuruluş Devri Selçuklularında Hâkimiyet Münasebetleri Hakkında Bazı Düşünceler”, **Belleten**, LXV/243, (Ankara 2001), s.559; Richard D. Bulliet, “Numismatic Evidence for the Relationship between Tughril Beg and Chaghri Beg”, **Near Eastern Numismatic, Iconography, Epigraphy and History, Studies in Honor of George C. Miles**, (ed.by Dickran K.Kouymjian), Beyrut, 1974, s. 290.

⁴ Lambton, “İsfahân”, **EP**, Vol. IV, s.101.

⁵ 433(1041-2)'ten 434(1042-3)'e kadar bağımsız; 434(1042-43)'ten 437(Temmuz 1045)'ye kadar Selçuklular'a bağımlı; Muharrem 437(Temmuz 1045)'den 438(1046-47)'e kadar Büveyhîler'e bağımlı ve Selçuklular'la mücadele halindeydiler; 438(1046-47)'den 441(1049-50)'e kadar Selçuklular'a bağlı; 441(1049-50)'den bahar 443(1051)'e kadar Büveyhîlere bağlı ve Selçuklularla

yürümüştür. Bunda Ferâmurz'un Tuğrul Bey'e karşı sabit ve istikrarlı bir siyaset takip etmemesinin de payı büyüktür⁶. Tuğrul Bey, İsfahan emiri Kâkeveyh oğlu Ferâmurz'un Bağdat'a hâkim olan Büveyhî el- Melikü'r-Rahîm ile kendi aleyhinde münasebete girişmesi sebebiyle 442 (1050–51) yılında İsfahan'ı kuşattı⁷. Tuğrul Bey İsfahan'ı Ebû Mansûr'dan almak üzere harekete geçti. Bunu duyan Ebû Mansûr şehrine kapanıp surların himayesine sığındı. Tuğrul Bey Muharrem ayında (Mayıs-Haziran 1050) İsfahan önlerine gelip yaklaşık bir yıl boyunca şehri muhasara etti. Aralarında pek çok savaş meydana geldi. Bu süreç içerisinde Tuğrul Bey İsfahan'a bağlı köy ve kasabaları ele geçirdi. Bir askeri birliği de Fars tarafına sevk etti. İsfahan kuşatması uzun sürüp oraya bağlı kasaba ve köyler tahrip edilince şehrin hâkimi ve ahalisi zor durumda kaldı ve Tuğrul Bey'e haber gönderip itaat arz etmek ve mal vermek istediklerini bildirdiler⁸.

Bar Hebraeus⁹ Tuğrul Bey'in İsfahan kuşatması hakkında önemli bilgi verir. Buna göre İsfahan ahalisi, Tuğrul Bey'in dokuz ay süren kuşatması yüzünden son derece zor durumda kaldıkları için halifeye haber göndererek Tuğrul Bey nezdinde şefaatte bulunmasını istediler. Ancak daha önceden Tuğrul Bey halifeden kendi mevkiini yükseltecek ve hükümdarlığına uyacak unvanlar istemekte olduğundan halife bu ricayı kabul etmedi. Fakat nihayet şefaatte bulunmayı kabul ederek Tuğrul Bey'e **Rüknü'd-Dîn Sultan Tuğrul Bey** diye hitap ederek mektup yazdı ve İsfahan ahalisi lehinde ricalarda bulundu. Tuğrul Bey bunu beklemekte olduğundan halifenin ricasını kabul ederek bilmukabele halife el-Kaim'in hazinesine 20.000 dinar, devletin başında bulunanlara da 2.000 dinar gönderdi¹⁰. Şehir halkı erzakları tükeninceye kadar dayandılar. Sonunda sabırları tükendi, erzak ve ikmal maddeleri tükenince camiye yıkılmak zorunda kaldılar. Oduna ihtiyaç duydukları için caminin ahşap kısımlarını aldılar. Ancak bu hale geldikten sonradır ki Tuğrul Bey'e boyun eğip itaat

mücadele halinde; Tuğrul Bey bahar 443(1051)'te İsfahan'ı fetheder.(David Durand-Guédy, **a.g.e.**, s. 55).

⁶ İbnü'l – Esîr, **el-Kâmil**, C.IX, s.427.

⁷ Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, 4. bs., İstanbul, 1993, s. 126; Mirjafarî, **a.g.m.**, s. 621.

⁸ İbnü'l – Esîr, **el-Kâmil**, C.IX, s.427.

⁹ Ebû'l Ferec İbnü'l-İbri (Bar Hebraeus), C. I, s.305.

¹⁰ Ebû'l Ferec İbnü'l-İbri (Bar Hebraeus), C.I, s.305.

arz etmek istediler ve şehri Tuğrul Bey’e teslim ettiler¹¹. Tuğrul Bey içeriye girip Ebû Mansûr’un askerlerini oradan çıkardı ve onlara el-Cibâl yöresindeki bazı yerleri iktâ etti¹². Hadiselerin çağdaşı olan Fahreddin Gûrgânî **Vîs u Râmîn** adlı eserinde İsfahan’ın ele geçirilmesi hakkında şunları söylemiştir:

“Şâhlar Şâhı’nın başkenti oldun İsfahan, daha ne isteyebilirsin! Allah’ın sana bahşettiği şeye sahip olmadığın için Bağdat seni kıskanır.”¹³.

Tuğrul Bey şehri ele geçirdikten sonra İsfahan hâkimi Ebû Mansûr’a Yezd ve Eberkuya şehirlerini iktâ etti ve 443 yılının Muharrem (Mayıs- Haziran 1051) ayında İsfahan’a¹⁴ girip yerleşti. Burayı çok güzel buldu. Burası hoşuna gitti ve Rey’de bulunan mal, silah ve zahiresini buraya nakledip İsfahan’ı bir müddet başkent olarak kullandı. Daha sonra şehrin surlarından bir bölümünü tahrip ederek surlara ancak zayıf ve güçsüz insanların ihtiyaç duyduğunu, kalesi, askerleri ve kılıcı olan bir insanın surlara ihtiyacı olmadığını söyledi¹⁵.

Tuğrul Bey İsfahan’ı ele geçirdikten sonra buradaki halka iyi davrandı. Nitekim Mâferruhî¹⁶ bu konuda şunları kaydeder:

“Tuğrul Bey İsfahan’ı ele geçirdiğinde ve halkı üzerinde yönetici olduğunda orada ve yönetiminde olan diğer bölgelerde daha önceden görülmemiş bir şekilde merhamet, adalet ve insafla muamelede bulunmuştur. Ayrıca burayı iki defa ziyarette bulunduktan sonra, burada iki sene konaklamakla, halkının kendisine karşı kötü tutumu ve burayı fethederken katlandığı yorgunluklar, sıkıntılar ve halkın sürekli isyan ve fitne çıkarmakla verdiği eziyetlere rağmen gönlü buraya ısındı ve burayı sevdi; İsfahan’ı on iki sene boyunca yönetiminde bulundurdu. Gerek doğuda ve batıda hiç bir yeri bu şehre tercih etmedi, öyle ki Tuğrul Bey oradan uzak kalmaya sabredemiyor, her sene veya her iki senede bir orayı kontrol ediyor ve aylar boyunca orada kalmadan edemiyordu. Burada kaldığı süre boyunca asla şehre zarar

¹¹ İbnü’l – Esîr, **el-Kâmil**, C.IX, s.427.

¹² İbnü’l – Esîr, **el-Kâmil**, C.IX, s.427.

¹³ Gûrgânî, s. 14.

¹⁴ Nâsır-ı Hüsrev, s. 259; Azimî, s. 11; İbnü’l – Esîr, **el-Kâmil**, C.IX, s.427.

¹⁵ Nâsır-ı Hüsrev, s. 259; İbnü’l – Esîr, **el-Kâmil**, C.IX, s.427- 428; İbn Kesîr, C.XII, s.159.

¹⁶ Mâferruhî, s. 101.

vermiyor, halkına eziyet etmiyordu. Ayrıca Tuğrul Bey orada köşkler, evler, mescitler imar edilmesi için 500.000 dinar bağışta bulunmuştu.”¹⁷.

Bu hadiselerle çağdaş olan İbn Hassul¹⁸ da İsfahan halkının Tuğrul Bey’e açığtan açığa isyan etmelerine ve fiilen hainliklerde bulunmuş olmalarına rağmen sultanın, şehri kılıç ile kat’i surette ele geçirmesinden sonra âlemleri hayrete düşüren ve sabık hükümdarları bile utandıran bir af ile şehir halkını affettiğini yazmıştır. Ayrıca bu afı veziri Amîdümülk el-Kündürî’nin etkisinin payının olduğunu da eklemiştir.

Vîs u Râmîn’de¹⁹ şehrin ele geçirilmesinden sonra Tuğrul Bey’in halka merhametli davrandığı bilgisi yer alır. Nitekim Fahreddin Gürgânî²⁰, Tuğrul Bey’in kalbinin merhametle dolu olduğunu, şehir halkına cömert davranarak ihsanlarda bulunduğunu yazmıştır. Tuğrul Bey şehri ele geçirdikten sonra buraya **Hâce Amîd** adında genç bir Nişâburluyu tayin etmişti²¹. Bu kişi, Gürgânî’nin, eserinde²² öve öve bitiremediği ‘Amîd Ebû’l-feth Muzaffer’dir. Nitekim Ebû’l-feth dönemin kaynaklarına göre²³ iyi huylu, güzel yazılı, hâlim, güzel yüzlü bir gençti. Fazilet erbabını seven, güzel söz söyleyen, kerem sahibi bir adamdı. Fahreddin Gürgânî’ye²⁴ göre Amîd Ebû’l-feth Muzaffer, çok güvenilir ve sadık biri idi. Tuğrul Bey, ona adaletli olup İsfahan şehrini müreffeh bir yer yapmasını söylemişti.

Dönemin çağdaş müelliflerinden biri olan Nâsır-ı Hüsrev, şehrin ele geçirilmesinden yaklaşık bir sene sonra İsfahan’a gelmiş ve burada gördükleri hakkında önemli bilgiler kaydetmiştir. Nitekim o, 8 Safer 444 (9 Haziran 1052) tarihinde İsfahan’a vardığında şehir, uzun bir muhasara devrini daha yeni geçirmişti. Tuğrul Bey’in civarını yağmaladıktan sonra 442 (1050)’de şehri muhasara etmeye başladığını söyleyen müellif, şehir ahalisinin Tuğrul Bey’e oradan çekildiği taktirde hükümlerini kabul edeceklerini söylemelerine rağmen Tuğrul Bey’in şehrin teslimini istediğini; şehir halkının açlıktan ve sefaletten teslim olmak zorunda

¹⁷ Mâferruhî, s. 101.

¹⁸ ‘Abbas ‘Azzavî, “ İbn Hassul’un Türkler Hakkında Bir Eseri”, (çev.. Şerafettin Yaltkaya), **Belleten**, IV/ 14-15, Ankara, 1940, s. 264-265.

¹⁹ Gürgânî, s. 12-13.

²⁰ Gürgânî, s. 12-13.

²¹ Nâsır-ı Hüsrev, s. 144.

²² Gürgânî, s. 14.

²³ Nâsır-ı Hüsrev, s. 144; Gürgânî, s. 14.

²⁴ Gürgânî, s. 12-13.

kaldıklarını²⁵ yazmıştır. Şehrin kuşatmadan dolayı hasatı iyi gitmemiştir. Şehir kıtlık ve yoksulluk çekmekteydi; fakat şehir halkı için iki umut vardı. Birincisi Tuğrul Bey acımasız bir kuşatma gerçekleştirmemiştir²⁶. İkincisi ise buraya atanan Ebû'l-feth, Tuğrul Bey'in emri üzerine tam 3 yıl halktan vergi almayacaktı, o da buna uydu ve hiçbir vergi almadı. Bundan dolayı İsfahan'dan gidenler, bu uygulamadan ötürü buraya geri dönmüşlerdi²⁷.

Tuğrul Bey tarafından İsfahan'ın idaresine getirilen valinin ilk görevi vergilerin düzgün bir şekilde iyileştirilmesi ve yükseltilmesi için çalışmak oldu. Arazi, vergi sisteminin temeli olmuştu. Bundan dolayı Ebû'l-feth tarımsal üretimi canlandırmak için çalıştı²⁸. Bu amaçla hareket eden Ebû'l-feth, yerlerini terk eden köylüyü çağırarak hepsine iyi davrandı, onları geri getirmek için onlara sığır ve tohum verdi²⁹. Vali, köylüler ve mali yetkililer arasında aracı oldu³⁰. Ebû'l-feth Muzaffer 456 (1063–1064) yılına kadar muhtemelen İsfahan valisi olarak kaldı. O yıl, Sultan Alparslan, Ebû'l-feth Muzaffer'i Tuğrul Bey'in ölümünden sonra Halife'nin kızı Seyyide'nin hizmetinde Bağdat'a göndermişti; ancak yolda öldü³¹.

Tuğrul Bey döneminde şehrin hiçbir yerinde darlığın olmadığını belirten Nâsır-ı Hüsrev³², şehrin bayındırlığından bahsederek İsfahan'ı övmüştür. İsfahan içinin tamamiyle mamur olduğunu, hiçbir yıkık ve harap bir yerin olmadığını, pek çok pazarlarının olduğunu, kervansaraylarının tertemiz, Kû-Tıraz adlı mahallesinde de güzel kervansarayların bulunduğunu yazmıştır³³. Bunun dışında Nâsır-ı Hüsrev³⁴, şehre gelişinden önce burada kıtlık yaşandığını, bundan dolayı şehir halkının arpa biçtiğini, bir buçuk batman buğday ekmeği ve üç batman arpa ekmeğinin bir dirhem olduğunu, şehir halkının asla bu şehirde sekiz batman ekmekten az ekmeğin bir dirheme satıldığı görülmemiştir, dediklerini söylemiştir. İran'ın pek çok şehrini

²⁵ Nâsır-ı Hüsrev, s. 259.

²⁶ David Durand-Guédy, **a.g.e.**, s. 106-107.

²⁷ Nâsır-ı Hüsrev, s. 144.

²⁸ David Durand-Guédy, **a.g.e.**, s. 107-108.

²⁹ Gürgânî, s. 15-16.

³⁰ David Durand-Guédy **a.g.e.**, s. 108.

³¹ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.48.

³² Nâsır-ı Hüsrev, s. 144.

³³ Nâsır-ı Hüsrev, s. 143.

³⁴ Nâsır-ı Hüsrev, s. 144.

gezen seyyah, İsfahan'ın, gördüğü en güzel, en kalabalık ve en bayındır şehir olduğunu da yazdıklarına eklemiştir³⁵.

Tuğrul Bey'in İsfahan'ı ele geçirdikten sonra Ebû Mansûr Ferâmurz'a Yezd ve Eberkuya şehirlerini verdiğini³⁶ daha önce zikretmiştik. Daha sonraki yıllarda bu aile ile iyi ilişkiler kurulmuş, hatta Selçuklu ailesi ve Kâkeveyh ailesi arasında evlilik yoluyla akrabalık dahi kurulmuştur. Nitekim Ebû Mansûr Ferâmurz'un oğlu Alaüddевle Adududdîn Ali, Çağrı Bey'in kızı, Sultan Melikşâh'ın halası ve ölen halife el-Kaim'in eşi Arslan Hatun ile 469 (1076–77) yılında evlendi³⁷. Selçuklular ile Kâkeveyhler arasında görülen bir diğer evlilik Sultan Melikşâh'ın kızı Sitâre Hatun ile Ali b. Ferâmurz ve Arslan Hatun'un oğlu Gerşasp arasında olmuştur³⁸. Tuğrul Bey'in kendisi de 439 (1047–48) yılında Büveyhîler'den Ebû Kâlicâr'ın kızı ile evlenirken Çağrı Bey'in kızı, Ebû Kâlicâr'ın oğlu Ebû Mansûr ile aynı tarihte evlendi³⁹. V.(XI.) yüzyılın ikinci yarısı boyunca Kâkeveyhler Selçuklu devletinde oldukça ayrıcalıklı bir konuma sahip olmuşlardı. Bağdat'taki Büveyhî emirinin tersine Kâkeveyh emiri Ebû Mansûr Ferâmurz, Tuğrul Bey'in en yakın danışmanlarından biri olmuştu. 454 (1062–63) yılında Ebû Mansûr, vezir Küdürî'nin yanında halifeye gönderildi⁴⁰. Ertesi yıl sultanın Bağdat'ı ziyareti esnasında yanındaydı. Ebû Mansûr Ferâmurz'un ölümünden sonra, oğlu Alaü'ddevle Ali ile ilişkiler aynı şekilde devam etti⁴¹.

Tuğrul Bey 443 (1051–1052) yılında İsfahan'dan Rey'e döndü⁴². 445 (1053–54) yılındaysa hasta vaziyette İsfahan'a geldi. Öldüğüne dair haberler giderek kuvvetlendi fakat iyileşti⁴³. 447 (1055–56) senesinde ise halife, Bağdat minberlerinde Tuğrul Bey adına hutbe okunmasını, sikkelere onun adının nakşedilmesini emretti. Ona **Rüknü'd-devle Ebû Tâlib Tuğrul Bey** lakabını verdi. Hutbe ve sikkede onun

³⁵ Nâsir-ı Hüsrev, s. 144.

³⁶ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.IX, s.427.

³⁷ **İbnü'l-Esîr, el-Kâmil**, C.X, s.102; Güner, “Kâkûyîler”, **DİA**, C. XXIV, s. 220.

³⁸ Ahmet Güner, “Yezd Kâkûyîleri (Kâkveyhîler) ve Selçuklular”, **I. Uluslar Arası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi, Bildiriler I**, Konya, 2001, s. 360.

³⁹ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.IX, s.408.

⁴⁰ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.36; Bündârî, s. 24.

⁴¹ Durand-Guédy, David, **a.g.e.**, s. 87.

⁴² İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.IX, s.440.

⁴³ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.IX, s.450.

adından sonra Büveyhî emiri el-Melikü'r-Rahîm Ebû Nasr b. Ebü'l- Heycâ' Sultânü'd-devle'nin adı ve elkabı bulunuyordu⁴⁴. Yaklaşık 1 hafta sonra el-Melikü'r-Rahîm bazı Türkmen beyleriyle işbirliği yapmakla suçlandı. Daha sonra yakalandı ve Tuğrul Bey'e getirildi. 450 (1058–59) yılında el-Melikü'r- Rahim Rey Kalesi'nde öldü. Tuğrul Bey onu ilk önce es-Sîrevân Kalesi'nde hapsedmiş daha sonra da Rey Kalesi'ne nakletmişti⁴⁵. Bu olay Irak'ta Büveyhî emirliğinin sonu oldu. Onların egemenliği sadece Fars bölgesinde kaldı⁴⁶.

Sultan 455 yılının Rebiülevvel ayında (Mart 1063) Bağdat'tan el-Cibâl'e doğru hareket etti. Yolda hastalandı ve 8 Ramazan (4 Eylül 1063) yılında vefat etti⁴⁷. Esasında sultan Urmiye'de hastalanmış ve hatta ağırlaşmıştı. Bu nedenle askerlerin telaşa kapılmaları üzerine sultan oturtularak askerlerin kendisini görmesi sağlandı. Bu sırada sultan, eğer ölüm vuku bulursa yerine, İsfahan'da bulunan ve annesiyle evli olduğu Çağrı Bey'in oğlu Süleyman'ı tahta geçirmelerini, hiçbir muhalefet etmeksizin vezir Kündürî'nin sözlerine uymalarını ve ondan asla ayrılmamalarını vasiyet etmişti⁴⁸. Ancak devletin başına kısa süre sonra Alparslan'ın geçtiği görülecektir⁴⁹.

2. 2. Sultan Alparslan Dönemi (455- 465/1063–1072)

Sultan Alparslan başa geçtikten sonra kardeşi Kavurd'un tehdidi karşısında 456 (1064) yılının kışında İsfahan'a geldi. Mâferruhî, bu olayı şöyle anlatmaktadır:

“Sultan, Horasan'dan kalabalık ve seçkin yiğitlerinden topladığı ordusu ile çıkıp Rey ve çevresindeki bütün asi zorbaları dağıttığında, kibirli ve zâlim hükümdarları alçalttığında kardeşi Kara Arslan'ın kendisine ihanet ettiğini öğrendi. Bunun üzerine ordusunun bir kısmını harekete geçirdi ve İsfahan'ı kuşattı. Sabrı tükenme noktasına geldi ama muhasarayı ısrarla devam ettirdi. Sonunda Kara Arslan Kavurd şehirden mağlup olarak Kirman'a

⁴⁴ Reşîdüddin Fazlullah, s. 98.

⁴⁵ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.IX, s.492.

⁴⁶ Nagel, "Buyids", **Elr**, Vol.IV, s.582.

⁴⁷ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.41.

⁴⁸ Sibt İbnü'l-Cevzî, s. 111.

⁴⁹ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.43-44; Bündârî, s. 26-28.

çekilmek zorunda kaldı. Alparslan, İsfahan'a sürur içinde girdi ve orayı ihsanlarına gark ederek orada günlerce kaldı. Sonra bu şehre olan sevgisi onu Kirman'a kadar hükümdarı takip etmek üzere bu bölgeyi müdafaa etmesini sağladı. Nihayet Vâzeşîr Kalesi'nde karargâh kurdu. Kardeşiyle aralarındaki mücadeleye ve savaşa ve çekişmeye sebep olan ancak kardeşinin İsfahan şehrine hâkim olmak istediği. Hâlbuki Alparslan bu bölgeyi sürekli kontrol maksadıyla ziyaret eder, yöneticilere göz açtırmaksızın onları daima ikaz eder, siyasetini sağlamlaştırır ve yöneticilerde ve eşrafta halka karşı en ufak bir zulüm ve büyülenme sezdiğinde onları ölüm cezası dışında her türlü ağır ceza ile cezalandırırdı. Bir defasında İsfahan halkı kendisine valileri ve eşrafı şikâyet ederek onların eziyet, haksızlık ve zulümle muamelede bulunduklarını söylemişti. Bunun üzerine Alparslan öfkelenmiş ve yöneticilerin hemen zararları karşılayıp cezalandırılmalarını emretti. Valilerini ve komutanlarını toplayarak onlara adaletli olmaları konusunda ağır bir konuşma yaptı. Onlardan halka adaletle ve güzellikle muamele konusunda teminat aldıktan sonra veliahd olan oğlu adil ve yüce hükümdar Melikşâh'ı bu şehre, Fars ve Huzistan vilayetlerine hâkim olacak, el-Cibâl ve Azerbaycan bölgelerine komşu olacak ve amcasının çekildiği Kirman bölgesine karşı Rey ve Horasan bölgelerini koruyacak şekilde vilayetleriyle beraber yönetici tayin etti ki bu bölgeler koruma altında olsun, sınırdaki bölgeler itaati altına girsin ve Melikşâh da tek başına hükümdar olmaya hazırlansın. Allah onun hâkimiyet günlerini devamlı kılsın, sancağını yükseltsin⁵⁰.”.

Bu olay Sibt İbnü'l-Cevzî⁵¹ tarafından da kısaca verilmektedir. Ona göre Sultan Alparslan, başta başkent Rey olmak üzere ölen amcası Tuğrul Bey'in ülkesine hakim olup devlet hazine ve paralarına el koyduğu sırada İsfahan'da bulunan Kavurd Bey, Kirman'a gelip önce Sultan Alparslan sonra da kendi adına Şiraz'da hutbe okutmuştu. 457 (1064–65) yılında Sultan Alparslan 14 Zilhicce Çarşamba (16 Kasım 1065) günü Hemedan'dan İsfahan'a gitti ve orada 40 gün kaldı. Fazlûye (Şebankâre emiri) (Sultan Alparslan'a bağlı idi ve Kavurd karşısında sultandan yardım istemişti), sultanın Hemedan'da bulunduğu sırada yanına gelmişti. Sultan ona yardım edeceğini söylemiş ve 5 Muharrem (17 Aralık 1064 Cuma)'da Şiraz'a gitmiştir. Daha sonra sultan buradan veziri Nizâmülmülk'ün bulunduğu İsfahan'a gitmek üzere

⁵⁰ Mâferruhî, s. 101-103.

⁵¹ Sibt İbnü'l-Cevzî, s. 136.

beraberinde hizmetinde bulunan Müslim b. Kureyş olduğu halde Şiraz'dan hareket etti (Safer başları Ocak 1065 ortaları)⁵².

Bu olaydan sonra Sultan Alparslan Azerbaycan'a yöneldi. Hükümdarlığı boyunca sadece birkaç ay İsfahan'da duran Sultan Alparslan, daha çok fetihle meşguldü. Bu kısa süre içerisinde Sultan Alparslan, Tuğrul Bey gibi İsfahan halkına merhamet ile yaklaşmıştır. Kaynaklar⁵³ Sultan Alparslan'ın ölmeden önce İsfahan'da⁵⁴ bulunan oğlu Melikşâh'ı veliaht tayin ettiğini belirtir.

2.3. Sultan Melikşâh Dönemi (465–485/1072–1092)

Sultan Alparslan'dan sonra Selçuklu tahtına çıkan Sultan Melikşâh, daha tahta geçmeden önce halifenin vezirinin oğlu Amîdüddeve Ebû Mansûr, Sultan Alparslan'ın kızını istemek için geldiğinde İsfahan'da bulunuyordu. Amîdüddeve, Melikşâh'ın yanına uğramış ve ona halifenin hilatlerini vermişti⁵⁵. Kaynaklar⁵⁶ Sultan Melikşâh'ın İsfahan'da Selçuklu tahtına çıktığını ve burayı başkenti ilan ettiğini belirtir. Kaynaklarda⁵⁷ **Dârü'l-mülk** olarak geçen İsfahan bu dönemde başkentlik görevini layıkıyla yerine getirmiştir. Nitekim Sultan Melikşâh vezir olarak Nizâmülmülk'ü (ö.485/1092) tayin etti ve büyük küçük tüm devlet işlerini Nizâmülmülk'e devretti. Onu huzuruna çağırarak bütün devlet işlerini kendisine havale ettiğini ve onu babası kabul ettiğini söyledi⁵⁸. Böylece İsfahan'da yeni bir dönem başlamış oldu. Vergiler hakkında önemli bilgiler veren Mâferruhî⁵⁹, bu

⁵² Sibt İbnü'l-Cevzî, s. 139.

⁵³ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.59, 80; Sibt İbnü'l-Cevzî, s. 184; İbn Hallikân, C.III, s.440.

⁵⁴ Sibt İbnü'l-Cevzî, s. 185.

⁵⁵ Bündârî, s. 43-44.

⁵⁶ Zahîrî'd-dîn Nişâbûrî, **Selçuknâme**, (translated by Kenneth Alin Luther, edited by C. Edmund Bosworth; The History of the Seljuq Turks –from the Jamî'al-tawarikh an Ilkhanid Adaption of the Saljuq-nama), UK, 2001, s. 61; Râvendî, C.I, s.129; Kafesoğlu, **Sultan Melikşâh**, s. 8.

⁵⁷ Reşîdüddin Fazlullah, s. 133.

⁵⁸ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.81, 83.

⁵⁹“Vezîr Nizâmülmülk, İsfahan'ı ve halkını güzel idaresi ile güzelleştirmektedir ve oranın üstünlüklerini en güzel şekilde izhar etmekteydi. Öyle ki Allah lütfetti ve hükümdar hazretlerine oraya olan lütuflarını ve ihsanlarını artırmasını ilham etti ve Nizâmülmülk, hükümdarımız efendimize talep meclisinde bu isteği en güzel şekilde işaret etti. Nizâmülmülk, halkın sırtındaki yükleri hafifletti. Valilerin ve yöneticilerin adaletli olması hususunda fermanlar yazdırarak bunları camilerde, minberlerde, meclislerde, toplantılarda okuttu. İşlek yerlerde veciz sözler halinde halkın ve yabancıların okuyabileceği şekilde naksettirdi. Böylece uzak yakın herkes işitmesi, kalıcı bir eser

dönemde vezir Nizâmülmülk'ün İsfahan halkına tamamen itimat ettiğini, onların hizmetinden olan az bir şeyi çok büyük saydığını, memleketler içindeki şehirler arasında en çok oraya ihsanda bulunduğunu belirtmiştir⁶⁰.

Nizâmülmülk ile Sultan Melikşâh arasında geçen şu olay Vezir ile sultan arasındaki ilişkiyi göstermesi açısından önemlidir. Nitekim Gevherâyin ve Humartekin eş-Şarâbî adlı iki emir Basra mültezimi olan İbn Allan adlı bir Yahûdi'nin öldürülmesi için çalıştılar. İbn Allan, Nizâmülmülk'ün yakın adamlarındandı. Sultan onun suda boğulmasını emretti ve İbn Allan boğduruldu. Bunun üzerine Nizâmülmülk üç gün dışarı çıkmadı ve kapısını kapattı ancak daha sonra bu davranışından vazgeçip huzura çıkması tavsiye edildi, o da kabul etti. Nizâmülmülk sultan için büyük bir ziyafet düzenledi. Nizâmülmülk sultandan özür diledi. Yahûdi'nin pek çok malı vardı. Sultan bu maldan 100 bin dinar aldı. Sultan Basra'yı 100 bin dinar ve 100 at vermesi şartıyla Humartekin'e iltizama verdi ve buradan İsfahan'a döndü⁶¹.

Sultan, vezirine her türlü sorumluluğu vermişti. Nitekim Mâferruhî eserinde Nizâmülmülk'ün desteklediği İsfahan valisi Ebû Abdullah Kasım b. Fazl b. Muhammed'in faziletlerini övmektedir⁶². Bunun dışında Vezir Nizâmülmülk İsfahan'da önemli bir askeri gücü kontrol etmekteydi. Nitekim onun ölümünden sonra Hânlincân Kalesi'nin kontrolü oğullarından Müeyyidü'l-mülk b. Nizâmülmülk'ün elindeydi⁶³. Bunun dışında Nizâmülmülk bölgenin vergi geliri yönetimi üzerinde de tam kontrol sahibiydi. Nitekim vezir, gelirleri arttırmak için toprakları yüksek rütbeli askerlere iktâ olarak vermiştir. Bu bölgede askeri emirler yetkili kişi olacaklardı. Nizâmülmülk illerden para sağlamak için bu sistemi kullandı

olması, şerhleri zulümden vaz geçirmesi, halkın dualarını celbetmesi bakımından daha münasip oldu. Yine melikimiz, yüksek himmet sahibi Nizâmülmülk'ün saydığımız cömertliğine ek olarak halka bağışlarda bulundu ve bunu kalıcı bir adet haline getirdi.”(Mâferruhî, s. 103–105).

⁶⁰ Mâferruhî, s. 103-105.

⁶¹ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.111.

⁶² “ Bu şehir için övülmeye layık şeylerden birisi de Allah'ın tevfiğiyle oranın valiliğine, deha siyaset sahibi, haşmetli vali Ebû Abdullah Kasım b. Fazl b. Muhammed'in gelmesidir. Allah, ona lütfüyle eşsiz nimetler, büyük bir makam, dürüst bir idarecilik, sarsılmaz bir heybet ve saygınlık; doğruyu yanlıştan ayıran bir görüş, yardımcıya ihtiyaç bırakmayacak şekilde azim, kararlılık ve cesaret vermiştir. Öyleki örnek yaşantısı, yaptığı büyük işler ve güzel eserlerini anlatmaktan diller aciz kalmış, kalem tutan parmaklar yazmaya yetişememiştir.”(Mâferruhî, s. 106–107).

⁶³ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.261-262.

ve bu amaçla ülkenin topraklarını bölüp askerlere paylaştırdı. Böylece bu topraklardan gelir elde edebildi. Bu sistem ile kısa bir süre içinde ülkenin refahı arttı⁶⁴. Bu sistem içersinde iktâ sahipleri özel kişilere vergi toplamak için yetki verilmiştir. Nizâmülmülk İsfahan'daki bu çiftlikleri bizzat kontrol etmekteydi⁶⁵, hatta Nizâmülmülk'e karşı olanlar sultana, Nizâmülmülk'ün bu çiftlikleri kendi çıkarları doğrultusunda kullandığını söylemişlerdir⁶⁶.

Mâferruhî⁶⁷ Nizâmülmülk'ün bu konuda aldığı önlemleri vermektedir. Ayrıca vezir, bu çiftçilere yapılan haksızlıkları önlemek için bir takım emirler de çıkarmıştır. Bunların yanında Nizâmülmülk'ün İsfahan'da hatırı sayılır bir gücü vardı, buna örnek olarak bizzat kendisine tahsis edilen memluktan oluşan bir ordunun mevcudiyeti gösterilebilir. Bu, ona büyük bir güç sağladı. Nizâmülmülk, 476 (1084)'da sultan için büyük bir ziyafet verdiği sırada memluklarını konuşlandırmış ve bunların karşısına da atlarını ve silahlarını yerleştirmişti⁶⁸. Bu ordunun komutanı ise Nizâmülmülk ile daimi bir bağlantısı olan Erkuş en-Nizâmî idi⁶⁹.

⁶⁴ Bündârî, s. 59.

⁶⁵ David Durand-Guédy, **a.g.e.**, s. 118.

⁶⁶ Recep (Eylül-Ekim 1081) ayında Bağdat'tan şu haberler geldi, İbn Behmenyar eş-Şarabi (Amidü'ddevle) Sultan'la buluşup Nizâmülmülk hakkında şunları söyledi: "Nizâmülmülk her yıl hazine parasından 700 bin altın dağıtıyor, kendi adamlarını bir çok yere tayin ediyor. İsfahan mültezimliğini 70 bin altından biraz fazlasına onlara veriyor.". Ancak sözleri Sultan tarafından pek önemsenmedi. (Sıbt İbnü'l-Cevzî, s. 238). Nizâmülmülk sadece İbn Behmenyar tarafından değil devrin önde gelen diğer isimleri tarafından da kışkırtılıyor ve hakkında Sultan'a sözler söyleniyordu. Bunlardan biri de Seyyid'r-rüesâ Ebû'l-mehâsin b. Kemâlülmülk Ebû'r-Rıza idi. Bu zat Sultan'ın katında büyük bir yakınlığa mazhar olmuştu. Babası tuğrakeş idi. Ebû'l-mehâsin, Sultan'a Nizâmülmülk'ün ve adamlarının devlet malını yediklerini, bazı şehir ve köyleri kendilerine tahsis ettiklerini söyleyerek şayet onları kendisine teslim ederse o, Nizâmülmülk'ten bir milyon dinarı alıp Sultan'a vereceğini söylemişti. Bunu duyan vezir ise büyük bir ziyafet tertip edip Sultan'a: "Bana ulaşan haberlere göre malının onda birini aldığım söyleniyor. Malını aldığım doğrudur; ancak aldığım bu malları senin için toğladığım işte bu kölelere, aynı şekilde sadakalara, bağışlara ve vakıflara harcıyorum ki senin için bunlardan daha muazzam bir hatıra, daha büyük bir şükür ve sevap olamaz." dedi. Bunun üzerine Sultan, Ebû'l-mehâsin'in gözlerine mil çekilmesini emretti ve onu Sâve Kalesi'ne sürgün etti. Babası da tuğracılıktan azledilip yerine Müeyyidü'lmülk b. Nizâmülmülk tayin edildi. (İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.123).

⁶⁷ "Vezir, hükümdar hazretlerine oraya olan lütuflarını ve ihsanlarını arttırmasını ilham etti ve Nizâmülmülk, hükümdarımız efendimize talep meclisinde bu isteği en güzel şekilde işaret etti. Hükümdar efendimiz de bu isteğe derhal icabet etmekle lütfetti ve artık beytül- malden olan hisselerini artırdı, vergilerini düşürdü ve valilerin ve memurların keyfi vergi almalarına engel olarak devlete zulüm isnâdı getirebilecek her türlü sebebi kaldırarak suçluları şahitlerin şehadetiyle cezalandırarak halka herhangi bir şekilde zarar vermelerini engelledi." (Mâferruhî, s. 103-105).

⁶⁸ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.123; David Durand-Guédy, **a.g.e.**, s. 121.

⁶⁹ David Durand-Guédy, **a.g.e.**, s. 122.

Dönemin hemen hemen tüm kaynakları İsfahan'da Sultan Melikşâh tarafından pek çok bina inşa edildiğini yazar. Bunlardan Râvendî⁷⁰ sultanın burada köşkler ve Bâğ-ı Kârân, Bâğ-ı Beytü'l-mal, Bâğ-ı Ahmed Siyah, Bâğ-ı Deşt-i Gûr adlı bağ ve binaları yaptırdığını yazmıştır. Bu bilgiler diğer kaynaklarca⁷¹ da doğrulanır. Bu bağlardan Bâğ-ı Ahmed Siyah, Terken Hatun'un ikamet ettiği yer, Zâyende-rûd Nehri'nin batı kısmındaydı; Bâğ-ı Kârân, bağların en mühimi olup içinde iki saray yaptırılmıştı. Melikşâh ve Nizâmülmülk burada gömülmüşlerdir. Bunun dışında Bâğ-ı Felâsan, Melikşâh'ın yaptırdığı bir bağdı. Bâğ-ı Aden ise Melikşâh'ın yaptırdığı saraydı. Çahar Bâğ-i Selçukî de bu dönemde İsfahan'ın kuzeydoğusundaki bir bağdı⁷². Bâğ-ı Bîkr de yaptırılan bir diğer bağdı⁷³. Bu bağların dışında Kasr-ı Ferhad, Kasr-ı Hârûn ve Kasr-ı Kuhân⁷⁴ gibi kasırlar, bu dönemin önemli yapıları arasında yer almaktaydı. Bu dönemde şehir etrafındaki yeşil bahçelere Bâğ-i İmâdi'nin de eklendiği bilgisinin yanında dönemin şairleri⁷⁵ İsfahan'ın bu bahçeler sayesinde bir çiçek bahçesi gibi olduğunu belirtirler. Bunların yanında diğer önemli bir yapı da sultanın hazinesinin saklandığı Dîz-kûh ya da diğer adıyla Şâhdîz Kalesi'ydî⁷⁶. Bu kale bilhassa ileriki dönemlerde İsfahan tarihinde önemli bir rol üstelenecektir⁷⁷.

⁷⁰ Râvendî, C.I, s.129.

⁷¹ Nişâbü'rî, s. 61; Reşîdüddin Fazlullah, s. 133.

⁷² Mirjafarî, **a.g.m.**, s. 622-623.

⁷³ Kafesoğlu, **Sultan Melikşâh**, s. 167.

⁷⁴ Kamaly, "İsfahan VI, Medieval Period", **Eİr**, Vol. XIII, s.646.

⁷⁵ David Durand-Guédy, **a.g.e.**, s. 98.

⁷⁶ Râvendî, C.I, s.129; Nişâbü'rî, s. 61; Reşîdüddin Fazlullah, s. 133; Kafesoğlu, **Sultan Melikşâh**, s.167. Bu kale hakkında bilgi veren İbnü'l-Esîr (**el-Kâmil**, C.X, s.260), kalenin yapılma nedenini şu şekilde açıklamaktadır: "İsfahan kalesinin yapılmasının sebebi ise şudur: Rumlar'ın ileri gelenlerinden biri Sultan Melikşâh'ın yanına gelmiş ve Müslüman olmuştur. Sultan bir gün bu kişiyle birlikte ava çıkmıştır. Av sırasında iyi cins bir köpek bu kalenin bulunduğu dağa doğru gitmiştir. Rum asıllı şahıs da bu köpeği takip ederek köpeğin bulunduğu dağa çıkmışlardır ve kalenin bulunduğu yere gelmişlerdir. Rum asıllı şahıs, Sultan Melikşâh'a, eğer bizim yanımızda böyle bir dağ olsaydı üzerine istifade edeceğimiz bir kale inşa ederdik, demesi üzerine her ne kadar Nizâmülmülk karşı çıksa da Sultan Melikşâh, burada bir kale inşa edilmesine karar verdi ve buraya bir de dizdar tayin etti. Nitekim Bûndârî (s. 93) de bu kalenin İsfahan dağında tepesi simâk yıldızına kavuşmuş ve eflake karışmış sağlam bir kurgan olduğunu belirtmiştir. Bu kale Sultan Melikşâh'ın lakabı olan el-Hisnû'l-Celâlî (David Durand-Guédy, **a.g.e.**, s. 91) adıyla da biliniyordu ve İsfahan'ın yaklaşık 30 km güney batısında yer almaktaydı. (Kamaly, "İsfahan VI, Medieval Period", **Eİr**, Vol. XIII, s.646). Kale sadece Sultan'ın hazinesinin bulunduğu bir yer olmayıp aynı zamanda saraya mensup kadınların kaldığı bir yerdi ve silah deposu olarak da kullanılmaktaydı. (Kafesoğlu, **Sultan Melikşâh**, s. 167).

⁷⁷ Sultan Melikşâh öldükten sonra Terken Hatun, Sultan Melikşâh'ın tayin ettiği dizdarı kaleden uzaklaştırıp yerine başka birini tayin etti. Bu dizdar, Ziyar adında bir Deylemli idi. Onun ölümü üzerine Huzistanlı biri kalede görev aldı. Ahmed b. Attaş onunla irtibat kurdu. Bâtînîler Ahmed b.

İsfahan Sultan Melikşâh döneminde tam bir ilim merkezi olmuştur. Sultan Melikşâh'ın emriyle İsfahan'da bir rasathane inşa edildi. 467 (1074-75) yılında Sultan Melikşâh adına yapılan bu rasathane, dönemin ünlü âlimlerinin, önde gelen astronomlarının çalıştığı bir yer olmuştur⁷⁸. Nitekim Ömer Hayyâm, Meymun b. Necib el-Vâsıtî gibi âlimler, bu önemli kişiler arasında zikredilir. Bu âlimler aynı zamanda Celâlî Takvimi'ni ve Zîc-i Melikşâhî'yi hazırlayan isimlerdi. Bunların yanında Ebû Hâtim el-Muzaffer b. İsmail el- İsfizârî, Muhammed b. Ahmed el-Ma'mûrî el-Beyhakî gibi âlimler de bu rasathanede çalışmışlardı⁷⁹. Bu rasathane Sultan Melikşâh'ın 485 (1092) yılında vefatına kadar faaliyetini devam ettirdi. Onun ölümünden sonra çalışmadı⁸⁰. Bu önemli âlim ve bilim adamlarının İsfahan'a gelmesi ve burada bulunmaları İsfahan'ın gelişimine katkı sağlamıştır. Nitekim Mâferruhî⁸¹ bu dönemde bilhassa vezir Nizâmülmülk'ün İsfahan'da hiçbir âlimi, talebeyi, hadis rivayetçisini ve kâtibi bağışlarından mahrum bırakmadığını, onların geçimlerini temin ettiğini ve onlara hazineden araziler tahsis ettiğini söyler. Sultan da İsfahan'a çok önem vermektedir. **Keşfü'l-akabe**'nin yazarı İbnü'l-Kemal İlyas b. Ahmed⁸², ilmin İsfahan'dan diğer şehirlere hatta Anadolu'ya dahi yayıldığını, ayrıca kendisinin İsfahan'dan geldiğini ve ilmi oradan aldığını söylemesi şehrin bu dönemde önemli bir ilim merkezi olduğunu göstermesi açısından çok önemlidir.

Sultan Melikşâh 466 senesinin Ramazan ayını (Nisan-Mayıs 1074) İsfahan'da geçirerek fakirlere, salih kişilere bir çok mal dağıttı ve hapiste olanları da serbest bıraktı⁸³. Bunun yanında İsfahan bu dönemde bir başkent olarak önemli devlet adamlarını da ağırlamıştı. Bunlardan biri Karahanlılardan Semerkand hükümdarı Ahmed Han olup Sultan Melikşâh Semerkand'ı kuşatıp ele geçirdiğinde onu Sultan'ın atının önüne yaya olarak getirdiler. O, sultan karşısında yer öptü. Sultan

Ataş'a tac giydirmişlerdi. Ahmed b. Attaş, dizdarla anlaşıp onun yanında kaldı ancak dizdar ölünce kaleyi istila etti. Bâtînîler, Müslümanlar'ın mallarını aldılar. Müslümanlar sürekli bir korku ve endişe içinde yaşadılar. Onlar, bir köpeğin yol gösterdiği ve bir kâfirin tavsiye ettiği bu kaleden sonunda elbette fenalık gelecektir, diyorlardı. (İbnü'l- Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s. 260).

⁷⁸ İbnü'l- Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s. 97.

⁷⁹ Ramazan Şeşen, "Sultan Sencer'in Muhitinde Yaşayan Felsefeciler, Matematikçiler, Tabipler", **XIV . Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler**, Ankara 9-13 Eylül 2002; C.I, Ankara, TTK, 2005, s. 442, 443, 448.

⁸⁰ İbnü'l- Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s. 97.

⁸¹ Mâferruhî, s. 103-105.

⁸² İbnü'l-Kemal İlyas b. Ahmed, **Keşfü'l-akabe**, (nşr. Mikail Bayram), Konya 1981, (giriş) s. 13.

⁸³ Hüseyinî, s. 40.

Melikşâh da canını bağışladı ve onu esir alarak İsfahan'a gönderdi⁸⁴. Bunun dışında Sultan Melikşâh Musul'da bulunduğu sırada kardeşi Tekiş'in isyan haberini alır almaz Nişabur'a yöneldi. Çok geçmeden iki tarafın kuvvetleri savaşa tutuştular ve Tekiş, kalesine çekildi. Sultan, ele geçirilen tutsakları İsfahan'a gönderdi ve kendisi de onların arkasından İsfahan'a gitti. Tekiş'i Gazne hâkimi İbrahim b. Mesûd kışkırtmıştı⁸⁵.

Bu dönemde İsfahan'da bulunan bir diğer önemli isim de Hasan Sabbâh⁸⁶tu. Hasan Sabbâh, 473 (1081) yılında İsfahan'a geldi ancak Nizâmülmülk'ten korktuğu için burada reis Ebû'l-fazl'ın evinde saklandı⁸⁷. Melikşâh'ın ölümünden sonra İsfahan'da ortaya çıkacak olan Bâtînî faaliyetlerinde karşımıza çıkan Hasan, İsfahan'da bir süre gizlendikten sonra buradan ayrılmıştır.

Önemli ziyaretçiler de bu dönemde İsfahan'da bulunmuşlardır. Mesela Sultan Melikşâh Kafkasya seferine çıkıp Gürcüler'in elinde bulunan pek çok yeri ele geçirince Gürcü kralı II.Giorgi İsfahan'a giderek Sultan Melikşâh'a bağlılığını bildirdi⁸⁸. Buna benzer olarak toprakları Fahrüddeve ve yanındaki emirler tarafından kuşatılan Mervânî emiri Nasıruddevle Mansûr'un⁸⁹ yanında şehrin önde gelenlerinden bir takım kimselerle birlikte Sultan Melikşâh'ın huzuruna çıkabilmek için İsfahan'a gitmesi de örnek olarak verilebilir. Mervânoğlu, sultan tarafından huzuruna kabul edilmemişti. Sultan Melikşâh tarafından toprakları kuşatılan Mervânoğlu, Terken Hatun sayesinde sultan ile görüşebilmiş ve sultan ona, onun yalnız Meyyafârikin ile iktifaya rıza gösterdiği takdirde harekâtı durdurmak için emir

⁸⁴ Râvendî, C.I, s.125; Reşîdüddin Fazlullah, s. 128.

⁸⁵ Sibt İbnü'l-Cevzî, s. 263.

⁸⁶ Hasan Sabbâh, İsfahan Kalesi'ni ele geçiren İbn Attaş'ın talebelerindendi. Çeşitli şehirlerde dolaşarak Mısır'da Fatımî halifesinin huzuruna çıkmış, ardından Suriye'ye gitmiş, oradan da Horasan'a dönmüştür. (İbnü'l- Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.261). Bâtûnîler'in ele geçirdikleri ilk kale 483 (1090-1091) yılında Hasan Sabbâh tarafından ele geçirilmişti. Hasan bazı hile, göz boyama vb. göstermelik hareketlerde bulunuyordu. Sultan Melikşâh ona mektup göndererek onu bu hareketlerinden men edip tehdit etti. Âlimlerin fetvalarını ona gönderdi; fakat Sultan Melikşâh daha sonra onunla mektuplaşmadı; çünkü Sultan'ın elçisi önünde Hasan Sabbâh emrindekilere sizlerden birini mevlasına elçi olarak göndermek istiyorum, dedi ve bir gence kendini öldür, dedi. O genç kendini öldürdü. Bir başkasına da kendini şuradan at, dedi, o da onun sözünü dinledi. Hasan da Sultan Melikşâh'ın elçisine cevabım işte budur, dedi. Bunun üzerine Sultan Melikşâh bir daha ona mektup göndermedi. (İbn Kesîr, C.XII, s.310).

⁸⁷ Hamdullah el-Müstevfî, **Târîh-i Güzide**, C. II, s.127; Kafesoğlu, **Sultan Melikşâh**, s. 130.

⁸⁸ Özeydin, "Melikşâh", **DİA**, C.XXIX, s.56.

⁸⁹ Mervânîler 983- 1085 yılları arasında Meyyafarikin merkez olmak üzere Diyarbakır ve çevresinde hüküm sürmüşlerdir.(Abdürrahim Tufantoz, " Mervânîler", **DİA**, C.XXIX, s.230).

vereceğini söylemiştir⁹⁰. Fahrüddeve b. Cehîr, Meyyafârikin'i aldiktân sonra Mervânoğlu'nun bütün hazinesini ve kıymetli eşyasını oğlu Zeynüddeve Ebû'l-Kasım ile birlikte İsfahan'a gönderdi. Bir milyon dinar kıymetinde olan ganimeti Şevval (Ocak 1086) ayında Melikşâh'a sundu⁹¹. Yine Fahrüddeve b. Cehîr devrin sayılı devlet adamlarından biri olup onun oğlu Amidüddeve, yeni Halife Muktedi-Biemrillah tarafından sultandan biat almak üzere, Melikşâh hakkındaki saltanat ahdini hamil olarak bir çok hediyeyle İsfahan'a gönderilmişti⁹².

Sultan Melikşâh'ın 478 (1086) sonlarında büyük bir ordu ile Kafkaslar'a tekrar sefer düzenlemesi ve bu sefer sonunda pek çok yeri ele geçirmesi üzerine buralardan alınan ağır vergilerin kısmen hafifletilmesi ve kilisenin menfatini korumak amacıyla Ani'deki Ermeni patriği Barsegh (ya da Basil) Sultan Melikşâh'a istirahatda bulunmak üzere dini bir heyet başında İsfahan'a geldi. Sultan Melikşâh ise onu kabul ederek kilisenin serbest bırakılmasını ve Hristiyan halkın mükellefiyetlerinin önemli ölçüde azaltılmasını bir fermanla onayladı⁹³. 482 (1089-1090) yılında Sultan Melikşâh henüz İsfahan'da iken Bizans'ın elçisi gelmiş ve ona, Bizans imparatorunun ödemekle yükümlü olduğu yıllık haracı getirmiştir⁹⁴. Tüm bunlar İsfahan'ın prestijini arttıran olaylardı.

Dönemin genel olaylarına bakıldığında 473 (1080-81) yılında Sultan Melikşâh, Sultanaşah b. Kavurd ile savaşmak üzere Kirman'a gitmiş, oraya gittiğinde ise Sultanaşah'ın kendisine itaat ettiğini görmüştür. Bunun üzerine kızını Sultanaşah ile evlendirmiş ve İsfahan'a dönmüştür⁹⁵. 474 (1081-82) yılında halife, veziri Fahrüddeve b. Cehîr'i sultana gönderip kızını kendisine istedi. Bunun üzerine Fahrüddeve dünür olarak İsfahan'a Sultan Melikşâh'ın yanına gitti. Nizâmülmülk, Fahrüddeve'ye kendisiyle birlikte Sultan Melikşâh'ın eşi Terken Hatun'un yanına gitmesini söyledi. İkiisi gidip Terken Hatun'dan kızını istediler. Terken Hatun, 400.000 dinar istedi. Fakat Arslan Hatun, kendisi Halife el-Kaim-Biemrillah'ın karısıydı, Terken Hatun'a: "Halife ile evlenmesi kızınız için bir şeref ve iftihar

⁹⁰ Kafesoğlu, **Sultan Melikşâh**, s. 52.

⁹¹ Kafesoğlu, **Sultan Melikşâh**, s. 54.

⁹² Kafesoğlu, **Sultan Melikşâh**, s. 46.

⁹³ Kafesoğlu, **Sultan Melikşâh**, s. 116-117.

⁹⁴ Hüseyinî, s. 44-45; İbnü'l- Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.154.

⁹⁵ Sibt İbnü'l-Cevzî, s. 235.

vesilesi olacaktır. Sultan ve hükümdarlar halifenin kulu ve hizmetçileridir. Üstelik halifeden para istenmez.” deyince Sultan Melikşâh’ın eşi teklifi kabul ederek mihr-i muaccelin 50.000 dinar olması belirlendi. Bunun üzerine Fahrüddevle de Bağdat’a döndü⁹⁶. Nitekim bu olaylar yaşanırken sultanın oğlu Davud 11 Zilhicce (12 Mayıs 1082) İsfahan’da öldü⁹⁷.

Sultan Melikşâh Bağdat’ta iken kızın Dârü’l-hilafe’ye getirilmesi ve düğün günü kararlaştırıldı. Sultan, Mehmelek’i getirecek olan Terken Hatun’a refakat etmeleri için Sadü’ddevle Gevherâyin ile Emir Bozan’ı İsfahan’a gönderdi. Yapılan düğünden sonra safer ayına kadar Bağdat’ta kalan Sultan Melikşâh İsfahan’a döndü⁹⁸. Bu olayın dışında 471(1078-79) yılında Şâfiî-Hanbelî anlaşmazlığının bir sonucu olarak vezir Fahrüddevle b. Cehîr’in vezaretten azli hususunda Sadü’ddevle Gevherâyin’in Bağdat’a gönderilmesi olayı yaşanmıştı. Sadü’ddevle 10 Muharrem (23 Temmuz 1078)’de İsfahan’dan Bağdat’a gönderilmişti. Gevherâyin, Babü’l-Firdevs’e gidip sultandan halifeye verilmek üzere beraberinde getirdiği mektubu götürdü. Bu kağıtta söz konusu vezirin görevinden uzaklaştırılması yer alıyordu ve Gevherâyin halife ile görüşükten sonra kendisine ret cevabı verildi. Ancak Fahrüddevle kendi isteğiyle görevinden ayrıldı. Sonunda Fahrüddevle’nin oğlu Amidüdddevle b. Fahrüddevle b. Cehîr, 10 Muharrem Pazartesi (23 Haziran 1078) günü İsfahan’a ulaştı ve vezir Nizâmülmülk’ü kendine karşı şiddetli bir sinirlilik içinde buldu; ancak daha sonra araları düzeldi⁹⁹. Bu önemli aile 476 Safer (Haziran 1083)’inde görevlerinden azledildiklerinde Nizâmülmülk’ün tavassutu ile sultan tarafından dergâha çağrıldılar¹⁰⁰. Nitekim Amidüdddevle görevinden azledildikten sonra halifeye hiçbir haber vermeden sultandan gelen mektubun üzerine (sultan, kendisini İsfahan’a davet ediyordu) dârü’l-memlekeye (Selçuklu hükümdarlık sarayına) gittiler. Burada yakınlarıyla birlikte ikamete başladılar¹⁰¹.

⁹⁶ İbnü’l- Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.115; Sibt İbnü’l-Cevzî, s. 240–241; Münecimbaşı, C.I, s.52; Kafesoğlu, **Sultan Melikşâh**, s. 96-98.

⁹⁷ Sibt İbnü’l-Cevzî, s. 242.

⁹⁸ Kafesoğlu, **Sultan Melikşâh**, s. 96-98.

⁹⁹ Sibt İbnü’l-Cevzî, s. 224-225.

¹⁰⁰ Kafesoğlu, **Sultan Melikşâh**, s. 48.

¹⁰¹ Sibt İbnü’l-Cevzî, s. 251. Amidüdddevle’nin ailesiyle birlikte Bağdat’tan ayrılmak zorunda bırakılmaları Nizâmülmülk’ün çok zoruna gitmişti çünkü Nizâmülmülk’ün kızı Amidüdddevle’nin karısıydı, bundan dolayı İsfahan’dan Bağdat’a şu mektup gitti: “Benî Cehîr ailesi İsfahan’a geldiği

475 (1082-83) yılında Nizâmülmülk'ün oğlu Cemâlü'l-mülk b. Nizâmülmülk, İsfahan'a gelerek babasının taklidini yapan Ca'ferek adlı maskarayı öldürdü. O İsfahan'a geldiğinde sultan ve Nizâmülmülk de İsfahan'daydılar¹⁰². Cemâlü'l-mülk, Belh mütevellisi idi. O, sultanın maskarası olan Ca'ferek'in İsfahan'da babası Nizâmülmülk hakkında söylendiğini duydu. Bunun üzerine Belh'ten harekete geçerek İsfahan'a geldi. Ca'ferek'i yakalatıp öldürdü. Ancak Melikşâh'ın emriyle o da Horasan amîdi tarafından öldürüldü¹⁰³.

Tutuş, Haleb'i kuşatıp 479 (12 Temmuz 1086) yılında şehre girdiği sırada İbnü'l Huteytî, Sultan Melikşâh'a haber göndererek ondan yardım istemişti. Sultan Melikşâh ise yanında hassa kumandanlarından Porsuk ile Bozan ve Kasımü'ddevle Aksungur olduğu halde İsfahan'dan hareket etti¹⁰⁴.

480 (1087-88) yılında Sultan Melikşâh, oğlu Ebû Şuca Ahmed'i veliaht tayin etti ve ona **Melikü'l-mülûk, Adudu'd-devle, Tâcü'l-mille ve Uddetu emîri'l mü'mînîn** lakaplarını verdi. Şaban (Kasım 1087) ayında veliaht Ahmed adına hutbe okundu. Ancak bundan bir sene sonra Sultan Melikşâh'ın veliaht olarak belirlediği Melik Ahmed Merv'de öldü. Öldüğünde on bir yaşındaydı¹⁰⁵. 482 (1090) yılında halife ile evli olan sultanın kızı, babasına haber gönderip halifeyle anlaşamadıklarını bu yüzden İsfahan'a dönmek istediğini bildirmesi üzerine Mehmelek Hatun İsfahan'a gelmiş ve bir süre sonra (482/1089-1090) burada ölmüştür¹⁰⁶.

Vezir Nizâmülmülk 10 Ramazan (14 Ekim 1092) yılında Nihavend yakınlarında öldürülmüştür. Nizâmülmülk ile sultan, İsfahan'daydılar ve Bağdat'a gidiyorlardı. Vezir Nizâmülmülk, Nihavend yakınlarında çadırına girerken Bâtınîler'den Deylemli biri yardım ister şekilde ona yaklaştı ve yanındaki hançeriyle onu öldürdü¹⁰⁷. Naaşı ise İsfahan'daki Kerrân mahallesinde büyük çayın kenarında bulunan Türbe-i

zaman Nizâmülmülk gece, kızına iki ev tahsis etti. Bunların birisinde Amidü'ddevle'nin başka eşinden olan kızları ötekinde de kendi kızından olan kızları oturacaktı. Ayrıca onlara hizmetkarlar, köleler görevlendirdi. Durumlarının iyileştirildiği haberi halifenin çok zoruna gitti. (Sibt İbnü'l-Cevzî, s. 254-255).

¹⁰² İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.118.

¹⁰³ Bündârî, s. 73-74.

¹⁰⁴ Kafesoğlu, **Sultan Melikşâh**, s. 91.

¹⁰⁵ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.146, 152.

¹⁰⁶ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.157.

¹⁰⁷ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.176-177; Reşîdüddin Fazlullah, s. 134; Münecimbaşı, C.I, s.61.

Nizâm'a defnedildi¹⁰⁸. Nizâmülmülk, İsfahan'da kendisine özel bir ev inşa ettirip ailesini de buraya taşımıştı. Vezir, hüküm sürdüğü dönemde İsfahan'da her hafta ve her ayda bir, bir mahalle veya sokak, pazar, türbe veya imarethaneyi yaptırıp sahibine iade ediyordu¹⁰⁹. Ayrıca vezir, İsfahan'da ârif ve sûfiler için büyük bir hankâh kurdurdu. Her yıl dünyanın çeşitli yerlerinden âlimler ve sûfiler orada toplanırlardı¹¹⁰.

Nizâmülmülk'ün ölümünden kısa bir süre sonra 15 Şevval 485 (19 Kasım 1092) tarihinde sultan da Bağdat'ta vefat etti¹¹¹. Hüseyin¹¹² sultanın naaşının Merv'de babasının yanına defnedildiğini yazarken diğer kaynaklar¹¹³ naaşın İsfahan'a götürülerek burada sultanın Şâfiî ve Hanefîler için yaptırdığı medresenin haziresinde defnedildiğini¹¹⁴ kaydeder.

Sultan Melikşâh avlanmayı çok severdi. Pek çok yerde olduğu gibi İsfahan ve civarında nerede bir av yeri varsa aynı şekilde eserler bırakmış olup bunlar son zamanlara kadar baki kalmıştır¹¹⁵. Sultan İsfahan'da terbiye görmüş ve yetişmişti¹¹⁶. Mâferruhî¹¹⁷, sultanın İsfahan'ı büyük küçük her yönüyle tanıdığını, güzelliklerine şahit olduğunu, oraya bütün kalbiyle bağlandığını belirtir. Sultan Melikşâh döneminde başkent olan İsfahan şehrinin hinterlandı çok gelişmiştir. Bunun dışında bu dönemde İsfahan'ın nüfusu 100.000 ila 200.000 arasında idi¹¹⁸. Onun zamanında

¹⁰⁸ Aydın Taneri, "Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, (Ankara 1967), V/8-9, s. 175; Mirjafarî, **a.g.m.**, s. 624. Ayrıca bkz. Özaydın, "Nizâmülmülk", **DİA**, C. XXXIII, s.194-196.

¹⁰⁹ Nûrullah Kisâî, **Medâris-i Nizâmiyye ve Te'sirât-ı İlmi ve İctimâî-yi ân**, Tahran, 1374, s. 220.

¹¹⁰ Kisâî, **a.g.e.**, s. 221.

¹¹¹ Hüseyin, s. 49; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.181; Münecimbaşı, C.I, s. 65-66.

¹¹² Hüseyin, s. 49.

¹¹³ İbn Hallikân, C.III, s. 445; Münecimbaşı, C. I, s. 65-66.

¹¹⁴ Özaydın, "Melikşâh", **DİA**, C.XXIX, s.57; Kisâî, **a.g.e.**, s. 220; Mirjafarî, **a.g.m.**, s. 624; İsmail Aka, "Selçuklu Sultanlarının Ölümleri ve Gömüldükleri Yerler, I. Büyük Selçuklular", **Türk Kültürü**, XXVII/310, (Ankara, Şubat 1989), s. 106. Nitekim Sultan Melikşâh İsfahan'ın Kerrân mahallesinde Hanefîler'e özel bir medrese kurdurmuştu; ancak vezir Nizâmülmülk'ün taraf tutmasıyla medresenin üzerine **Ebû Hanife** adı yazılmayıp daha sonra Nizâmülmülk'ün ikna olmasıyla bu medrese Hanefî ve Şâfiîler'e ihtisas olundu. Bu medrese daha sonra **Melikşâh Medresesi** olarak adlandırıldı ve Sultan'ın ölümü üzerine cesedi Bağdat'tan İsfahan'a getirilerek bu medresede gömüldü. (Kisâî, **a.g.e.**, s. 220; Mirjafarî, **a.g.m.**, s. 624; Aka, **a.g.m.**, s. 106).

¹¹⁵ Râvendî, C.I, s.133.

¹¹⁶ Mâferruhî, s. 105-106.

¹¹⁷ Mâferruhî, s. 105-106.

¹¹⁸ Kamaly, "Isfahan VI, Medieval Period", **Eİr**, Vol. XIII, s. 646.

bütün yolların güvenliği sağlanmıştı ve tehlikeli yerler terörden temizlenmişti. Ceyhun'dan Suriye'ye kadar kervanlar koruma olmadan yollara çıkabiliyorlardı¹¹⁹.

Bu dönemde İsfahan'daki soylu aileler özellikle Mende, Hafs ve Mûşkân aileleri gibi İsfahan'ın eski köklü aileleri Selçuklular'ın hâkimiyeti altında önemlerini kaybettiler ve sonunda sahneden çekildiler. Bu ailelerin yerine özellikle Hucendîler ve Sa'idîler gibi yeni aileler Nizâmülmülk tarafından desteklendiler ve şehirde Şâfîîler ile Hanefîler'in reisleri konumuna geldiler. Bunlardan Hucendî ailesi, I.(VII.) yüzyılda Mühelleb b. Ebû Sufra'nın soyundan geldiklerini iddia ediyorlardı. Nizâmülmülk bu ailenin önde gelenlerinden Ebû Bekir Muhammed b. Tâbet b. Hasan b. 'Ali Hucendî (ö. 482/1089-1090)'yi Nizâmiye Medresesi'ne atamıştı¹²⁰.

Terken Hatun, sultan ölünce Bağdat'tan yola çıktı. Emirlerle gizlice mal dağıttı. Onun istediği oğlu Mahmûd'u tahta çıkarmaktı. Oğlu Mahmûd'u destekleyeceklerine dair emirlerden yemin aldı. Bu işleri Terken Hatun adına Tâcü'l-mülk yerine getiriyordu. Terken Hatun sultanın ölümünü gizleyip Musul emiri Kıvâmü'ddevle Kürboğa'yı sultanın mührü ile İsfahan'a gönderdi. Kürboğa geldiğinde kale muhafızının aşağı inmesini istedi ve şehri teslim aldı. Bunun sultanın emri olduğunu söyledi¹²¹. Melikşâh öldüğünde on üç yaşında olan ve babası tarafından veliaht yapılan Berkyaruk ise İsfahan'da bulunuyordu¹²². Terken Hatun halifeden, oğlu Mahmûd'a saltanat vermesini ve Bağdat'ta onun adına hutbe okutmasını istedi. Halife ise oğlunun henüz bir çocuk olduğunu ve padişahlığa uygun olmadığını söyledi¹²³.

¹¹⁹ İbn Hallikân, C.III, s.442.

¹²⁰ Kamaly, "Isfahan VI, Medieval Period", *EIr*, C.XIII, s.646- 647.

¹²¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, C.X, s.181-182.

¹²² Râvendî, C.I, s.136.

¹²³ Reşîdüddin Fazlullah, s. 139.

2.4. Sultan Berkyaruk Dönemi (485–498/1092–1104)

Sultan Melikşâh Bağdat'ta öldüğü vakitte burada Mahmûd'dan başka oğlu yoktu ve Mahmûd daha küçük bir çocuğu¹²⁴. Sultan Melikşâh öldüğünde karısı Terken Hatun ise onun ölümünü gizledi. Emirlerle gizlice haber gönderip onları kendisiyle birlikte hareket etmeye razı etti¹²⁵. Terken Hatun sultanın en büyük oğlu Berkyaruk'u tevkif etmek üzere Emir Kürboğa'yı ve Emir Kamac'ı (Kumac)¹²⁶ Bağdat'tan İsfahan'a gönderdi¹²⁷. Hüseyin¹²⁸ ise Terken Hatun'un emirleriyle birlikte İsfahan'a gittiğini yazar. Berkyaruk bu sıralarda İsfahan'da bulunuyordu. Bu emirler Berkyaruk'u tutuklayıp hapsedtiler¹²⁹. Fakat Sultan Melikşâh'ın ölüm haberi duyulunca Nizâmülmülk'ün köleleri İsfahan'da Nizâmülmülk'e ait olan silah deposuna hücum edip bütün silahları aldılar ve şehirde isyan ettiler. Berkyaruk'u da hapisten çıkartarak İsfahan'da adına hutbe okutup onu hükümdar ilan ettiler¹³⁰. Terken Hatun'a gelince o, emirleri oğlunu halef yapmaları için ikna edince onu **Nâsiru'd-dünyâ ve'd-dîn es-sultan Mahmûd** lakabı ile Şevvâl 485 (Kasım- Aralık 1092) yılında saltanat tahtına oturttular. Bu sıralarda Mahmûd 4 yıl ve birkaç aylıktı. O, sıkıntı ve karışıklık içinde iki yıl hüküm sürebildi. Mahmûd Safer 480 (Mayıs-Haziran 1087) yılında doğmuştu. Terken Hatun, oğlunun adına hutbe okunması için Halife Muktedî-Biemrillah'a elçi gönderdi. Halife onun isteğini kabul etti ve Şevval'in 22 (25 Kasım 1092)'sinde Mahmûd adına hutbe okundu¹³¹.

Bündârî¹³², Mahmûd b. Melikşâh'ın, sultan ölünce Bağdat'ta hazır bulunduğunu ve bundan dolayı devlet büyüklerinin bu çocuğa biat ettiklerini yazmıştır. Bundan

¹²⁴ Hüseyinî, s. 51-52.

¹²⁵ İbnü'l – Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.184; Müneccimbaşî, C.I, s.70.

¹²⁶ Özeydî, **Sultan Berkyaruk Devri**, s. 18.

¹²⁷ Nişâbü'rî, s. 66-69; Râvendî, C. I, s.137; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.184; Reşîdüddin Fazlullah, s. 141.

¹²⁸ Hüseyinî, s. 52.

¹²⁹ İbnü'l – Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.185; Müneccimbaşî, C.I, s.70.

¹³⁰ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s. 185; Müneccimbaşî, C. I, s.70.

¹³¹ İbnü'l – Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.184; Reşîdüddin Fazlullah, s. 141; Müneccimbaşî, C. I, s.70; Özeydî, **Sultan Berkyaruk Devri**, s. 17.

¹³² Sultan Melikşâh ölünce Bağdat'ta Sultan Melikşâh'ın oğullarından Terken Hatun'un sabi çocuğundan başkası hazır bulunmuyordu. Bundan dolayı o çocuğa biat ettiler ve İsfahan'a götürüp onu tahta çıkardılar. Eskiden birikmiş malları eski ve yeni bütün mücevharatı çıkardılar ve hatunun emriyle onları dağıttılar. Tahta ilk çıktığında Nizâmülmülk'ün kulları, Tâcü'lmülk'ü öldürdüler. Çünkü Tâcü'lmülk, Terken Hatun'un veziriydi. Terken Hatun'un ve oğlunun İsfahan'a geldiğini duyduklarında Berkyaruk ile İsfahan'dan Rey'e gittiler ve Mahmûd aleyhine asker toplamaya

sonra Terken Hatun Bağdat'tan İsfahan'a gitti. Askerler Tâcü'l-mülk'ten para istedi, o da kabul etti. Bercîn Kalesi'ne vardıklarında Tâcü'l-mülk mal indirmek için kaleye çıktı, fakat kaleye yerleşince Terken Hatun'a isyan etti ve askerlerden korkup aşağıya inmedi. Askerler de ondan ayrılıp yollarına devam ettiler. Terken Hatun İsfahan'a varınca Tâcü'l-mülk peşinden yetişti ve kale muhafızının kendini hapsettiğini ve hapishaneden kaçtığını söyleyerek özür diledi. Terken Hatun da mazeretini kabul etti¹³³. Nizâmülmülk'ün taraftarları ise Terken Hatun'un İsfahan'a geldiği haberi üzerine Berkyaruk'u geceleyin kaçırarak Atabeg Gümüştegin'in yanına götürdüler. Bu atabeg onu Rey'de tutup tahta çıkarmak istiyordu. Ayrıca Rey reisi Ebû Müslim de onun yanında yer aldı. Yaklaşık 20.000 süvari Rey yakınlarında onun etrafında toplandı. Terken Hatun oğlu Mahmûd ile Bağdat'tan İsfahan'a geldi ve şehri savunmaya başladı. Berkyaruk da yanındaki birliklerle İsfahan'a geldi¹³⁴. Bu esnada Halife Muktedî (15 Muharrem 487/1094) ölünce yerine Mustazhir- Billâh geçti ve kendisinden Berkyaruk için menşur alındı¹³⁵. Nizâmülmülk'e mensup askerler bir araya gelince Taberek Kalesi'ni kuşatıp cebren aldılar. Terken Hatun, Berkyaruk ile savaşmak gayesiyle üzerlerine askerler sevk etti. İki ordu Berûcird yakınlarında savaşa tutuştu. Terken Hatun'un emirlerinden bir kısmı Berkyaruk'un tarafına geçti. Bunların arasında emir Yelberd, Gümüştekin Candar gibi isimler vardı¹³⁶. Ebû'l Ferec¹³⁷ Berkyaruk ile beraber 10.000, Mahmûd ile beraber 20.000 kişinin bulunduğunu söyler. Zilhicce ayının son gününde (21-31 Ocak 1093) aralarında çetin savaşlar yaşandı. Sonunda Terken Hatun'un ordusu mağlup olup İsfahan'a döndü. Berkyaruk da onların izini takip ederek İsfahan'a geldi. Onları burada muhasara etti¹³⁸.

başladılar. Halife'den Mahmûd için biat aldılar. Sonra Berkyaruk İsfahan'ı muhasara etmeye geldi. (Bündârî, s. 84).

¹³³ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s. 185.

¹³⁴ Nişâbü'rî, s. 66; Hüseyinî, s. 52; Râvendî, C.I, s.137-138; Reşîdüddin Fazlullah, s. 141-142.

¹³⁵ Hüseyinî, s. 52. 14 Muharrem 487 (3 Şubat 1094) Cuma günü Rûknüddeve Ebû'l-muzaffer Sultan Berkyaruk b. Melikşâh es-Selçukî, devlet yönetimini eline aldı. Berkyaruk, adı geçen günde (14 Muharrem 487/3 Şubat 1094) Bağdat'a geldi ve adına hutbe okundu. Hilafet sarayı (Dâru'l-hilafe) tarafından kendisine **Burhanu Emiri'l-Mü'minin** lakabı verildi, saltanat hil'ati giydirildi ve el-Muktedî tarafından saltanatı onaylandı. Ancak el-Muktedî'nin aniden ölümü üzerine el-Mustazhir, onun onayını bildirdi. (Müneccimbaşı, C.I, s.74).

¹³⁶ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.185.

¹³⁷ Ebû'l Ferec (Bar Hebraeus), C.I, s. 334.

¹³⁸ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.185.

486 (1093) yılında Berkýaruk İsfahan'ı muhasara edince İzzü'l-mülk b. Nizâmülmülk diğerkardeşleriyle beraber İsfahan'dan çıkıp Berkýaruk'un yanına gitti. Berkýaruk ona izzet ve ikramda bulundu ve onu kendine vezir tayin etti¹³⁹. Bu şahıs Hârizm'de bulunuyordu. Hem Hârizm hem de oraya bağılı yerlere hâkimdi. Babasının öldürölmeden önce ona ve sultana hizmet için babasının yanına gelmişti. Babasının öldürölmesi ve sultanın da ölmesi üzerine Berkýaruk'un kuşatmasına kadar İsfahan'da kaldı. Askerlerinin büyük bir kısmı Nizâmülmülk'e mensuptu. Berkýaruk'un kuşatması üzerine o ve kardeşleri İsfahan'dan çıkıp Berkýaruk'un yanına gelmişlerdir¹⁴⁰. Terken Hatun ise adamlarını etrafında tutabilmek için hazineden onlara bolca altın veriyordu¹⁴¹. Tâcü'l-mülk Ebû'l Gânâîm ile Mecdülmülk, bu zatlar bölgenin yöneticileriydiler¹⁴². Ümeradan Üner (Onur) Beg ile Bilge Beg Sermez aracı olup Terken Hatun'un hazineden Berkýaruk'un babasının mirasından 500.000 dinar nakit vermesine ve buna karşılık Berkýaruk'un şehir kapısı önünden gitmesine karar verdiler. Her iki taraf buna razı oldu. Kararlaştırılan meblağ verilince Berkýaruk Hemedan'a gitti¹⁴³. Buna karşılık Terken Hatun ve Mahmûd, İsfahan ve Fars hâkimi olarak kalacak, diğerkşehirler de Berkýaruk'un olacaktı¹⁴⁴.

Terken Hatun hâkimiyeti Berkýaruk'a kaptırma niyetinde değildi. Nitekim Berkýaruk ile karşılaşmasından kısa bir süre sonra Terken Hatun, Berkýaruk'un dayısı Azerbaycan meliki İsmail b. Yakutî'yi İsfahan'a çağırıp Berkýaruk'u öldürmesi şartıyla kendisine oğlunun atabeyliğı ile hazineler vermeyi ayrıca kendisiyle de evlenmeyi vaat etti. Ona birçok savaş araç gereci ve hazine gönderdi¹⁴⁵. Ayrıca Terken Hatun, bastırđığı paralara oğlu Mahmûd'dan sonra İsmail'in adını koydurup hutbede adını zikretti¹⁴⁶. Buna karşılık olarak Melik İsmail

¹³⁹ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.188; Münecsimbaşı, C.I, s. 72.

¹⁴⁰ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, 188; Münecsimbaşı, C.I, s.72.

¹⁴¹ Nişâbü'rî, s. 66; Râvendî, C.I, s.138; Reşîdüddin Fazlullah, s. 142.

¹⁴² Nişâbü'rî, s. 66.

¹⁴³ Nişâbü'rî, s. 66; Reşîdüddin Fazlullah, s. 142.

¹⁴⁴ Özeydın, **Sultan Berkýaruk Devri**, s. 20.

¹⁴⁵ Nişâbü'rî, s. 66; Reşîdüddin Fazlullah, s. 142.

¹⁴⁶ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.191-192.

Berkyaruk'u yakalayıp öldürecek¹⁴⁷. Ancak İsmail 486 (1093) yılı başlarında bu amaçla Kerec civarında Berkyaruk ile giriştiği mücadelede mağlup oldu¹⁴⁸.

Tam işler düzene girmişti ki bu sefer tahtta hak iddia eden Suriye Meliki Tutuş, Berkyaruk ile mücadeleye girişti. Nitekim Berkyaruk'un amcası olan Tutuş, Sultan Melikşâh'ın ölümünden sonra taht için harekete geçip pek çok yeri ele geçirince adı bir süreliğine Bağdat'ta cuma hutbesinde okundu¹⁴⁹. O sırada Nusaybin'de bulunan Berkyaruk¹⁵⁰ buradan İsfahan'a gitti¹⁵¹. Bu sırada Terken Hatun vefat etti¹⁵². Berkyaruk, Tutuş'a karşı gelecek kuvveti olmadığından kardeşi Mahmûd'a teslim oldu¹⁵³. Şehirdekiler Berkyaruk'un içeri girmesine mani oldular. Fakat daha sonra onu hile ile yakalayıp tevkif etmek üzere İsfahan'a girişine müsaade ettiler¹⁵⁴. Mahmûd, Berkyaruk'u karşılamaya geldi ve ikisi at üstünde kucaklaştılar¹⁵⁵. Aynı gün huzurda bulunan ve Melikşâh'ın çok sevdiği için "oğlum" dediği bir zat olan, birçok gulamı bulunan Emir Bilge Beg ile Emir Üner Bey, Berkyaruk'u Köşk-i Meydân-ı İsfahan'da tevkif ettiler. Onun gözlerine mil çekmeye karar verdiler. Çünkü veliaht oydu, bundan dolayı ondan korkuyorlardı. Saltanat, Mahmûd üzerine kararlaştırıldı¹⁵⁶. Tam bu sırada Mahmûd humma ve çiçek hastalığına yakalandı. Tabib Emînü'ddevle İbnü'l Tilmiz onlara Melik Mahmûd'un hasta olduğunu ve kurtulma ümidinin olmadığını, ayrıca şehirdekilerin Tutuş'un hükümdar olmasını istemediklerini bu yüzden Berkyaruk'un gözlerine mil çekmekte acele etmemeleri gerektiğini, şayet Mahmûd ölürse Berkyaruk'u sultan yapmalarını ancak Mahmûd ölmeyip de kurtulursa Berkyaruk'un gözlerine mil çekip çekmemekte kararın onlara

¹⁴⁷ Nişâbü'rî, s. 66.

¹⁴⁸ Nişâbü'rî, s. 66; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.192; Reşîdüddin Fazlullah, s. 142-143.

¹⁴⁹ Nişâbü'rî, s. 66-67; Reşîdüddin Fazlullah, s. 143.

¹⁵⁰ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.199.

¹⁵¹ Nişâbü'rî, s. 67; Râvendî, C.I, s.139; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.199; Reşîdüddin Fazlullah, s. 143.

¹⁵² Terken Hatun da 487 senesinin Ramazan (Eylül-Ekim 1094) ayında öldü. (Azimî, s. 29; Hüseyinî, s. 52; Zahirü'd-dîn Nişâbü'rî, s. 67; Râvendî, C.I, s.139; Bündârî, s. 84; Reşîdüddin Fazlullah, s. 143). Terken Hatun, Tacü'd-devle Tutuş'a gidip ona iltihak etmek için İsfahan'dan çıkmış ve hastalanmıştı. Ardından İsfahan'a dönmüş ve ölmüştür. Emir Üner ile İsfahan şahnesi Emir Sermez'e memleketi oğlunun elinde muhafaza etmelerini vasiyet etmişti. Terken Hatun'un elinde ancak İsfahan kalmıştı ve emrinde on bin Türk süvarisi vardı. (İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s. 203).

¹⁵³ Râvendî, C.I, s.139.

¹⁵⁴ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.199; Ebû'l Ferec (Bar Hebraeus), C.I, s. 335.

¹⁵⁵ Nişâbü'rî, s. 67; Râvendî, 139; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s. 199; Reşîdüddin Fazlullah, s. 143.

¹⁵⁶ Nişâbü'rî, s. 67; Râvendî, C.I, s.139; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.199; Reşîdüddin Fazlullah, s. 144; Müneccimbaşı, C.I, s.74-75.

ait olduğunu söyledi. Mahmûd Şevval ayında (11 Kasım 1094) ölünce Berkyaruk kardeşinin taziyelerini kabul etmek için tahta oturdu¹⁵⁷. Bu arada Berkyaruk da kardeşi Mahmûd gibi çiçek hastalığına yakalanmıştı fakat kısa bir süre sonra iyileşti¹⁵⁸.

Nizâmülmülk'ün oğlu Müeyyidülmülk b. Nizâmülmülk 487 yılı Zilhicce (Aralık 1094 – Ocak 1095) ayında Horasan'dan gelip Berkyaruk'a vezir oldu¹⁵⁹. Bu durumun nedeni ise bu sırada Horasan ahvalinin karışık olmasıydı. Alparslan'ın iki oğlu Börübars ve Arslan Argun ile de çarpışmalar oluyordu. Müeyyidülmülk işte bu karışıklık sırasında İsfahan'a kaçtı ve İsfahan'dakiler onu vezirliğe layık gördüler¹⁶⁰.

Tutuş, Berkyaruk'un hastalandığını duyunca İsfahan üzerine yürüdü. Bu sırada Emir-i Âhûr ihtiyaçlarını karşılamak maksadıyla Cerbâzekân'a gitmek için izin istedi. Tutuş da izin verdi. Bunun üzerine Emir-i Âhûr İsfahan'a giderek Tutuş hakkında bilgi verdi. Tutuş bunu duyunca ilk önce Cerbâzekân'ı yağmaladı, ardından İsfahan'daki emirlere haber göndererek onları kendisine itaate davet etti. Berkyaruk bu sırada çiçek hastalığına yakalanmıştı. Emirler Tutuş'a onun tarafına geçeceklerini söylediler. Berkyaruk hastaliktân kurtulunca da Tutuş'a, aramızda kılıçtan başka bir şey yoktur, diyerek Sultan Berkyaruk ile birlikte İsfahan'dan çıktılar¹⁶¹. Tutuş, İsfahan ovasına geldiği vakit Berkyaruk ona haber gönderip kendisine yalnız İsfahan şehrini vermesi karşılığında bütün memleketin onun olacağını söylemiştir. Fakat Tâcü'ddevle Tutuş, bu ricaya kulak asmadı. Bunun üzerine iki taraf savaştı¹⁶². Çarpışma esnasında Sultan Melikşâh'ın sancağı çekilince Tutuş'un yanında bulunan askerlerin çoğu Berkyaruk'un tarafına geçtiler ve şiddetli bir savaş meydana geldi. Bu esnada Tutuş yaralandı ve yere düştü¹⁶³. Muharebe sırasında Tutuş yenildi ve

¹⁵⁷ Nişâbü'rî, s. 67; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.199; Ebû'l Ferec (Bar Hebraeus), C.I, s.335; Reşîdüddin Fazlullah, s. 144; Müneccimbaşı, C.I, s.74–75.

¹⁵⁸ Nişâbü'rî, s. 67.

¹⁵⁹ Reşîdüddin Fazlullah, s. 144; Müneccimbaşı, C.I, s.74–75.

¹⁶⁰ Bündârî, s. 86.

¹⁶¹ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.207.

¹⁶² Urfalı Mateos, s.183; Vardan Vardabet, "Cihan Tarihi", s.184-185. Azimî(s. 29), Sultan Berkyaruk ile Tâcü'ddevle Tutuş'un 488(1095) yılında İsfahan yörelerinde savaştıklarını söyler .

¹⁶³ Urfalı Mateos, s. 183.

Aksungur'un adamı tarafından öldürüldü¹⁶⁴. Bu olay 488 (1095–1096)'de Dâşîlû denilen köyde oldu¹⁶⁵.

Bu olaydan sonra Berkyaruk, annesi Zübeyde Hatun'u İsfahan'dan getirtmek üzere bir hadım gönderdi. Müeyyidülmülk bir grup emirle anlaştı ve sultana, annesini terk etmesinin uygun olacağını söylediler. Fakat Berkyaruk bunu kabul etmedi. Annesi de Müeyyidülmülk'ün yaptıklarını duyunca ona karşı tavrını değiştirdi. Zübeyde Hanım İsfahan'dan gelirken ona Mecdü'l-mülk Ebû'l-fazl el-Balasanî refakat etmişti. Sonunda Müeyyidülmülk vezaret görevinden azledilip yerine Fahrü'l-mülk getirildi¹⁶⁶. Mecdülmülk ise istîfâ divanını müstakil olarak idare etti¹⁶⁷. Bu arada Sultan Berkyaruk kardeşi Sencer kumandasında bir ordu hazırlayıp amcası Argun ile savaşmak üzere Horasan'a gönderdi. Sencer, Dâmgân'a vardığında amcasının ölüm haberini aldı. Sencer burada kaldı ve Berkyaruk'a haber gönderip durumu bildirdi. Berkyaruk bizzat kendisi gidip Sencer'le buluştu. Birlikte harekete geçip Horasan şehirlerinden Argun'un naiplerini çıkardılar. Henüz yedi yaşında bir çocuk olan Argun'un oğlu sultandan aman istedi. Sultan ona aman verdi. Sultan buradan Tirmiz'e gitti ve şehri ele geçirdi. Belh şehrinde 7 ay kaldı. Buradan Maveräu'n-nehir'e haber gönderdi. Semerkand ve diğer şehirlerde adına hutbe okundu. Sultan buradan İsfahan'a döndü. Sencer, Horasan'ın meliki olarak Belh'te kaldı¹⁶⁸.

488 yılında (1096-97) Sultan Berkyaruk sarayının dışına çıkmış ve o sırada bir kişi sultana suikastte bulunmuştur. Sultan hafif yaralanmış, yarası tedavi edilmiştir¹⁶⁹. Dönemin bir diğer önemli olayı da vezirlik görevinden azledilen ve Zübeyde Hatun tarafından sevilmeyen eski vezir Müeyyidülmülk b. Nizâmülmülk'ün Sultan Berkyaruk aleyhinde harekete geçmesidir. Nitekim o, bu amaçla sultanın Horasan'a gittiği bir sırada Emir Üner ile bir anlaşma yoluna gitti fakat Emir Üner

¹⁶⁴ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.207.

¹⁶⁵ Nişâbü'rî, s. 67; Hüseyinî, s. 53; Bündârî, s. 86; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.207.

¹⁶⁶ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.212; Bündârî, s. 87.

¹⁶⁷ Bündârî, s. 87.

¹⁶⁸ Müneccimbaşı, C.I, s. 78.

¹⁶⁹ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.212; İbn Kesîr, C.XII, s.293.

491 yılı Muharem (Kasım 1098) ayında öldürüldü¹⁷⁰. Müeyyidülmülk ise bu olaydan sonra Gence'ye Melik Muhammed Tapar'ın¹⁷¹ yanına giderek onu Irak ve Horasan'ı alması konusunda ikna etmeye çalıştı¹⁷². Bunun üzerine Muhammed Tapar, idaresi altında olan memleketlerde Berkyaruk adına hutbe okutmayı kesti. Tam bu sırada Mecdülmülk öldürüldü. Bunun üzerine askerler Sultan Berkyaruk'tan korkup endişelendiler. Ondan ayrıldılar ve Sultan Muhammed'in tarafına geçtiler. Muhammed Tapar, Rey tarafına hareket etti. Berkyaruk ise az bir kuvvetle Rey tarafında bulunuyordu¹⁷³. Kardeşi Muhammed Tapar'ın askeriyle harekete geçtiğini duyan Sultan Berkyaruk Rey'den İsfahan'a gitti; ancak İsfahan halkı Sultan Berkyaruk'a kapıları açmadı. O da Huzistan'a gitti. Müeyyidülmülk, askerleri Muhammed Tapar'a meylettirdi. Muhammed Tapar, Rey'e geldi. Burada kardeşi Berkyaruk'un annesi Zübeyde Hatun'u buldu. Müeyyidülmülk, Zübeyde Hatun'u yakaladı. Kalede hapsedti ve 5000 dinar vereceğine dair ondan bir sened aldı.

¹⁷⁰ 492 (1098-99) yılında Sultan Berkyaruk Horosân'a gidince Emir Üner'i Fars bölgesinin tamamına vali tayin etti. Emir Üner Fars'a girince Şebankareliler, Kirman hâkiminden yardım istediler. Halk toplanıp Emir Üner'e isyan edince Emir Üner halk karşısında mağlup olup İsfahan'a kaçtı. Emir Üner bir süre sonra Azerbaycan'daki iktâna gitti. Döndüğünde İsfahan'da Bâtınîlik'in yayıldığını gördü ve kendini Bâtınîler'le savaşa atadı. İsfahan dağı üzerindeki bir kaleyi muhasara etti. Bu sırada Müeyyidülmülk de Üner'e katıldı. (İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s. 234-235). Aslında onu isyana Müeyyidülmülk b. Nizâmülmülk tahrik etti. Çünkü Sultan, Müeyyidülmülk'ü vezirlikten azl etmiş ve kardeşi Fahrü'l-mülk'ü vezir yapmıştı. (Müneccimbaşı, I, 79). Daha sonra ikisi Gence'de bulunan Gıyaseddin Muhammed b. Melikşâh ile mektuplaştılar. (İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.235). Bunlar Muhammed b. Melikşâh'ı saltanata talip olması ve kardeşine karşı çıkması için kışkırttılar. Emir Üner asker toplayıp Rey'e gitti ve Sultan'a haber gönderip ondan Mecdü'l-mülk el-Balasanî'yi istedi. Yoksa savaşaacağını bildirdi. Sultan onun bu teklifi karşısında zor durumda kaldı. (Müneccimbaşı, C.I, s.79). Sonunda Emir Üner, Sultan Berkyaruk'a isyan etti. Öldürülen emir, İsfahan'daki evine götürüldü ve burada gömüldü. (İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.235). Râvendî (C I, s.141), Emir Üner'in Berkyaruk karşısında isyan etmek maksadıyla İsfahan'dan Rey üzerine yürüdüğünü söyler.

¹⁷¹ 492 (1098-1099) yılında Sultan Muhammed Tapar b. Melikşâh ortaya çıktı. Sultan Muhammed ile Sencer öz kardeş olup anneleri cariyeye idi. Sultan Melikşâh vefat ettiği sırada Muhammed onun yanında Bağdat'taydı. Sonra analığı Terken Hatun ile birlikte İsfahan'a gitti. Berkyaruk, İsfahan'ı muhasara edince gizlice çıkıp annesinin yanına gitti. Annesi, Berkyaruk'un karargâhında idi. Muhammed, doğruca Berkyaruk'un yanına gitti. Daha sonra onunla beraber 486 (1093) yılında Bağdat'a döndü. Berkyaruk, Gence ve çevresini ona iktâ etmişti. Emir Kutluğtekin'i de ona atabeg tayin etmişti. Muhammed büyüyünce atabegini öldürdü. Muhammed'in gittikçe güçlenmesi üzerine Bağdat'ta 17 Zilhicce 492(4 Kasım 1099) yılında onun adına hutbe okundu. (İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s. 237, 239). Sultan Muhammed kuvvetlenince Sa'dü'ddevle Gevherâyin Bağdat'tan onun yanına gitti. O, Berkyaruk'tan endişelenmişti. Musul hâkimi Kürboğa, Cezire-i ibn Ömer (Cizre) hâkimi Çökürmüş, Kinkiver hâkimi Sürhab b. Bedr el-Annazi ve diğer bazı emirler de Gevherâyin'in yanında toplandılar. Bunlar topluca Sultan Muhammed'e gittiler. Onu Kum şehrinde buldular. Sultan onlara ikramda bulundu. Gevherâyin'e hilat giydirdi ve onu kendi tarafından şahne olarak Bağdat'a gönderdi. Diğer emirler yanında kaldılar ve onunla beraber İsfahan'a gittiler.(Münecimbaşı, C.I, s. 81).

¹⁷² Hüseyinî, s. 53.

¹⁷³ Münecimbaşı, C.I, s.80.

Ardından Zübeyde Hatun'u boğdurdu¹⁷⁴. Daha sonra iki kardeş arasında Hemedân'da meydana gelen çarpışmada Müeyyidülmülk ele geçirilerek Berkýaruk tarafından öldürüldü¹⁷⁵. Berkýaruk onu azarladıktan sonra kendi eliyle öldürdü. Cesedi, İsfahan'a götürölüp babasının yanına defnedildi¹⁷⁶. Berkýaruk bu olaydan sonra kendisine Abdücelîl Muhammed ed-Dihistânî adlı kişiyi vezir yaptı fakat o da kısa bir süre sonra İsfahan kapısında bir Bâtınî tarafından öldürüldü¹⁷⁷. Vezir, 496 (1103) yılında İsfahan'a kapanan Sultan Muhammed Tapar'ı Sultan Berkýaruk ile beraber muhasara ediyordu¹⁷⁸.

493 (1099–1100) yılında Bağdat'ta hutbe tekrar Sultan Berkýaruk adına okundu¹⁷⁹. Geçen sene sultan Rey'den Huzistan'a gitmiş ve yanındakilerle beraber çok perişan bir şekilde şehre girmişti. Bir grup sultanı öldürmek için üzerine saldırdılar. Bunlar yakalanıp huzura götürüldüklerinde İsfahan şahnesi Emir Sermez'in sultanı öldürmek için kendilerini görevlendirdiklerini itiraf ettiler. Bunlar öldürüldü. Sultana etraftan bir grup daha asker katıldı. Berkýaruk bunlarla Bağdat'a gitti. Safer (Aralık 1099-Ocak 1100) ayında şehre girdi ve burada adına hutbe okundu¹⁸⁰. 493 yılının Ramazan (Ağustos 1100) ayında Emir Bilge Sermez İsfahan'da bulunan Sultan Muhammed Tapar'ın sarayından öldürüldü¹⁸¹.

Sultan Berkýaruk, kardeşi Muhammed Tapar ile yaptığı savaşı kaybettikten sonra diğer kardeşi Sencer karşısında da mağlup oldu. Sultan Berkýaruk mağlup olduktan sonra İsfahan halkından gelen mektuplar üzerine İsfahan'a doğru yola çıktı; fakat Muhammed Tapar bunu duyup ondan önce İsfahan'a gitti. Sultan Berkýaruk da Sümeyrem'e geri döndü¹⁸².

¹⁷⁴ Bündârî, s. 88; Müneccimbaşı, C.I, s.80.

¹⁷⁵ Hüseyinî, s. 53; Bündârî, s. 89.

¹⁷⁶ Müneccimbaşı, C.I, s.85.

¹⁷⁷ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s. 274; Bündârî, s. 90.

¹⁷⁸ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.274.

¹⁷⁹ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.242.

¹⁸⁰ Müneccimbaşı, C. I, s.82.

¹⁸¹ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.248.

¹⁸² İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s. 244–245, 246.

Sultan Berkyaruk ile Muhammed Tapar arasında saltanat için pek çok defa çarpışma vuku bulmuştur¹⁸³. Bu çarpışmaların dördüncüsünde Sultan Berkyaruk, İsfahan'a kaçan Muhammed Tapar'ı muhasara altına aldı. Nitekim Sultan Berkyaruk ile Muhammed Tapar arasında dördüncü karşılaşma Cemaziyelevvel ayında (495/Şubat–Mart 1102) meydana geldi. Aralarındaki karşılaşma Rey yakınlarında oldu. Sultanlardan her birinin yanında onar bin süvari vardı. Savaş için saf tuttuklarında Âve hâkimi Emir Sürhâb b. Keyhusrev ed-Deylemî, emir Yınal'ın üzerine saldırdı ve onu mağlup etti. Bunun üzerine Muhammed Tapar'ın askerleri yenilip dağıldılar¹⁸⁴.

Muhammed Tapar mağlubiyetten sonra yanında az bir askerle İsfahan'a gitti¹⁸⁵. Sultan Berkyaruk ise kardeşinin adamlarını takip etti ve mallarını aldı. Muhammed Tapar yanında 90 süvari ile İsfahan'a girdi¹⁸⁶. Şehir onun hâkimiyeti altındaydı ve içerde naibiyle beraber Emir Yınal ve diğer bazı emirler vardı. Rebiülevvel (Aralık 1101–1102) ayında şehre girip şehrin yıkılan kısımlarının yeniden yapılmasını emretti. Şehrin surları Tuğrul Bey'den çekinen Alâüddevle b. Kâkeveyh tarafından 429 (1037–38) yılında yaptırılmıştı. Sultan Muhammed ayrıca hendeklerin su çıkıncaya kadar kazılmasını emretti. Her kapıyı bir emire teslim etti. Yanına da 1100 süvari ile 500 piyade verdi¹⁸⁷. Sultan Berkyaruk kardeşi Muhammed'in İsfahan'a gittiğini öğrenince onu takip edip yola çıktı. Cemaziyelevvel (Şubat-Mart 1102) ayında İsfahan'a ulaştı. Çok sayıda askeri vardı¹⁸⁸. Şehri kuşattı ve kardeşi Muhammed Tapar'ı burada sıkıştırdı¹⁸⁹. Muhammed Tapar, şehrin surlarını her gece üç defa dolaşırdı. Muhasara şiddetlenince Muhammed Tapar, savaş yapmaya gücü olmayanlar, güçsüzler ve fakirleri şehrin dışına çıkardı. Kuşatma Zilhicce (25 Eylül 1102)'nin 10'una kadar uzadı¹⁹⁰. Her yer ıssız hale geldi. Yiyecek tükendi. Paralar da azaldı. Bu sebeple Muhammed Tapar şehrin ileri gelenlerinden borç para istedi ve

¹⁸³ Sultan Muhammed Tapar ile Sultan Berkyaruk arasındaki savaşlar için bkz. Özaydın, **Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)**, Ankara, TTK, 1990.

¹⁸⁴ Müneccimbaşı, C. I, s.89-91.

¹⁸⁵ Hüseyinî, s. 54; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.272.

¹⁸⁶ Müneccimbaşı, C.I, s.89-91.

¹⁸⁷ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.272-273.

¹⁸⁸ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.273.

¹⁸⁹ Müneccimbaşı, C.I, s.89–91; İbn Kesîr, C.XII, s.315.

¹⁹⁰ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.273; Müneccimbaşı, C.I, s. 89–91.

onlardan çok miktarda para aldı¹⁹¹. Muhammed Tapar halkı para cezasına çarptırıp mallarına el koyarken dışarıdan da Sultan Berkyaruk onları kuşatma altında tutuyordu. Halk açlık sıkıntısı çekmeye başladı. Malları ve yiyecekleri azaldı¹⁹². Ardından askerler tekrar ulufe istediler. Bunun üzerine Muhammed Tapar, şehir halkına başka bir vergi daha yükledi ve bu vergiyi onlardan zor kullanarak aldı. Fiyatlar sürekli artıyordu. Öyle ki on menn buğdayın fiyatı bir dinara, dört rıtl¹⁹³ et de bir dinara çıktı. Yüz rıtl saman ise dört dinar ediyordu. Talep olmadığı için emtia fiyatları düştü. Sultan Berkyaruk'un karargâhında fiyatlar ucuzdu. Muhasara 10 Zilhicce (25 Eylül 1102)'ye kadar devam etti. Muhammed Tapar, Sultan Berkyaruk'u şehirden uzaklaştıracak kudrette olmadığını görünce şehri terk edip başka bir tarafa gitmeye karar verdi. Böylece gideceği yerde adam toplayıp geri dönecekti. Bu maksatla 150 süvariyle birlikte şehirden ayrıldı. Yanında emir Yınal da vardı. Büyük emirlerden müteşekkil bir zümreyi kalan askerlerin başında İsfahan'da vekil tayin etti. Sultan Berkyaruk, kardeşinin yola çıktığını duyunca emir Ayaz'ı peşinden gönderdi¹⁹⁴. Muhammed Tapar çok zor durumda kaldı. Melik Mevdud b. İsmail, kendisiyle muharebe etti ve teslim olduğu takdirde kendisine yardım edeceğini bildirdi. Bunun üzerine Muhammed Tapar, kaleden çıktı. Errân'a gitti ancak Mevdud bu sırada öldü¹⁹⁵.

Emir Ayaz, peşinden yetişince Muhammed Tapar onu kendi tarafına çekti. Emir Ayaz geri döndü ve ona yetişemediğini söyledi. Sultan Berkyaruk buradan ayrılıp Hemedan'a gitti. Çünkü İsfahan halkı malını ve namusunu korumaya kararlıydı. Muhammed Tapar yanında emir Yınal el-Hüsâmî olduğu halde İsfahan'dan çıktığında, emir Yınal, Rey üzerine yürümek için Muhammed Tapar'dan izin istedi¹⁹⁶. Muhammed Tapar İsfahan'dan ayrılınca bozguncu ve yağmacılar İsfahan önünde toplandılar. Bunlara köylüler de dahildi. Sayıları yüz bini aşıyordu. Şehre girmek için merdivenler ve mancınıklarla hücumla geçtiler. Hendekleri samanla doldurdular ve surlara tırmandılar. Ahali, merdivenlerle yukarı çıkmak istiyordu.

¹⁹¹ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.273.

¹⁹² İbn Kesîr, C.XII, s.315.

¹⁹³ Rıtl kelimesi Arap dünyasının en yaygın ağırlık birimidir. (Cengiz Kallek , “ Rıtl”, **DİA**, C.XXXV, s. 52).

¹⁹⁴ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s. 273; İbn Kesîr, C.XII, s.315.

¹⁹⁵ Hüseyinî, s. 54; Bündârî, s. 237.

¹⁹⁶ Müneccimbaşı, C.I, s. 89-91.

Fakat şehir halkı, onlarla şeref ve namusunu, malını, mülkünü korumak için savaşımlar gibi mücadele etti. Bu sebeple yağmacılık yapmak isteyenler bir şey alamadan geri döndü. Bunun üzerine adamları, sultana oradan ayrılmasını tavsiye ettiler. O da 18 Zilhicce (3 Ekim 1102)'de İsfahan'dan ayrıldı ve Şehristan denilen eski tarihi şehre oğlu Melikşâh ve bin süvariyle birlikte Tırşek es-Savabî'yi vekil tayin ettikten sonra Hemedan'a gitti¹⁹⁷.

Bu olaylar sırasında Sultan Berkyaruk'un İsfahan'da Bâtınîlere karşı büyük çapta bir hareket başlattığı görülmektedir. Sultan 494 senesinin Şaban ayında (Haziran 1100) Bâtınîler'in öldürülmesini emretti¹⁹⁸. Nitekim bu yılda (494/1100) İsfahan ve çevresinde Bâtınîler yüzünden büyük hadiseler meydana geldi. Sultan Berkyaruk bir çok Bâtınî'yi öldürdü. Evlerini, yurtlarını, mallarını halka yağmalattı. Ele geçirebildiğiniz Bâtınîyi öldürün mallarını da alın, diye duyuru yaptı¹⁹⁹. Bâtınîler şehrin çeşitli mahallelerine dağılmış durumdaydılar. Hemen toplanarak kendilerine muhalefet edenlerden güçlerinin yettiği şahısların mallarını gasp etmeye ve öldürmeye başladılar. Halkın gözü korkmuştu ve hiç kimse tek başına dolaşamıyordu. İbnü'l Esîr²⁰⁰ bu durumu şu sözlerle ifade ediyor:

“Günün birinde bir müezzin, Bâtınî bir komşusu tarafından yakalandı. Aile fertleri kalkıp feryat etmeye başladılar. Bâtınîler de onu evin damına çıkarıp aile fertlerinin yüzüne vurarak nasıl ağlayıp feryat ettiklerini gösterdiler. Fakat müezzin Bâtınîlerden korkup konuşamıyordu. Bu musibet, İsfahan'daki herkese yayılınca Allah, onların perdelerinin yırtılmasına ve onlardan intikam alınmasına izin verdi. Bir adam tesadüfen bir arkadaşının evine girmiş, orada görülmemiş elbiseler, hiç karşılaşmadığı silahlara rastlamıştı. Arkadaşının yanından çıkıp gördüklerini anlattı. Bunun üzerine halk bu eşyaları meydana çıkardı ve bunların, öldürülen şahıslara ait olduklarını anladılar. Bütün ahali isyan edip öldürülen arkadaşlarını araştırmaya başladı. Bâtınîlerin bulundukları geçitlerin üzerine çıktılar. Bâtınîler, oradan geçen şahısları yakalayıp eve götürüyorlar ve öldürüp evde bu maksatla yaptıkları kuyuya atıyorlardı. Bunun üzerine Şâfiî fakihî Ebû'l Kasım Mesûd b. Muhammed el-Hucendî, Bâtınîlerden intikam almak için kolları sıvadı. Böylece pek çok

¹⁹⁷ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.274.

¹⁹⁸ Bâtınîler hakkında geniş bilgi için bkz. İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. X, s. 257-259.

¹⁹⁹ İbn Kesîr, XII, 310; Farhad Daftary, **Muhallif İslâm'ın 1400 Yılı- İsmailîler Tarih ve Kuram**, (çev. Ercüment Özkaya), Ankara, 2001, s. 392.

²⁰⁰ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.259.

Bâtînî'yi öldürdüler. Bâtînîler, birkaç kaleyi ele geçirmişlerdi ki İsfahan Kalesi de bunlardan biriydi. İsfahan kalesi çok eski bir kale değildi ve Sultan Melikşâh tarafından inşa edilmişti.”

201

Bâtînîlerin ele geçirdikleri kalelerden biri Vesnemkûh Kalesi idi. Bâtînîler burayı 484 (1092) yılında işgal ettiler. Özellikle Ebher ahalisi onlardan çok çekti. Sonundan Sultan Berkyaruk'a başvurdular. Sultanın askerleri tarafından yapılan 8 aylık kuşatmadan sonra 489 (1096) yılında Ebher şehri ellerinden alındı. İsfahan'a 5 fersah mesafedeki Hânlincân Kalesi de Bâtînî işgali altındaydı. Burası Müeyyidülmülk b. Nizamülmülk'e aitti. Daha sonra Çavlı Sakavu'ya²⁰² intikal etti. Çavlı, buraya Türk asıllı birini tayin etti. Bâtînî olan bir marangoz onunla arkadaşlık edip güvenini kazandı. O da kalenin anahtarını bu marangoza teslim etti. Türk asıllı kale muhafızı ile adamlarına bir ziyafet veren marangoz, içki içirip onları sarhoş etti. Bâtînî lideri İbni Attaş'ı çağırıp kalenin anahtarını ona teslim etti. İbn Attaş ve adamları da kale muhafızı hariç diğer adamları öldürdüler. Türk muhafızı da kaçtığı için kurtuldu. İbn Attaş burada kuvvetlendi ve İsfahan halkına ait olan bir çok arazi eline geçti. Yine meşhur Girdkûh Kalesi de Bâtînîlerin elindeydi. Ayrıca Huzistan'daki Nazır Kalesi ile Errecan'a iki fersah mesafedeki Tunbur Kalesi de Bâtînî işgali altındaydı. Bu son kaleyi İsfahanlı Ebû Hamza almıştı. Mısır'a yaptığı bir seferi müteakip onlar adına dailik yapmaya başlamıştı. Melikşâh, sultan olunca burayı Emir Üner'e iktâ etti. O da buraya bir dizdar tayin etti ve Errecan'daki Bâtînîleri buraya gönderdi. Bâtînîler burayı satın almak istedilerse de dizdar bunu kabul etmedi. Fakat daha sonra kaleyi ele geçirdiler²⁰³.

İsfahan şahnesi Emir Sermez, Nizâmülmülk'e bağlı emirlerden Emir Erkuş ve Gümüş, Sultan Muhammed'in eniştesi v.b. çoğu kişi Bâtînîler tarafından öldürülmüştü ve bunların çoğu Sultan Muhammed Tapar'a bağlı ve Sultan Berkyaruk'a muhalif olan emirlerdi. Bu yüzden Berkyaruk'un düşmanları onu bu cinayetlerden sorumlu tuttular hatta onu Bâtînîlere mütemayil olmakla suçladılar. Butün bu sebeplerden dolayı Sultan Berkyaruk, Bâtînîlerin öldürülmesi emrini verdi.

²⁰¹ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.259.

²⁰² Emir Çavlı Sakavu, Ramhürmüz ile Errecan arasındaki yerlerin valisiydi. (İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.263).

²⁰³ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.261-262.

Bâtînîlerin lideri olduğu söylenen Yezd hâkimi emir Muhammed b. Düşmenziyar b. Alaüddevle Ebû Cafer b. Kâkeveyh de yakalanıp öldürülenler arasındaydı²⁰⁴.

Bâtînîler ile mücadeleler devam ederken Sultan Berkyaruk ile Muhammed Tapar 8 Cemaziyelahir 496 (19 Mart 1103) tarihinde beşinci defa savaştılar²⁰⁵. 497 (1104) yılında ikisi arasında barış yapıldı. Sultan Berkyaruk kardeşiyle arasındaki ihtilafın uzamasının kendilerini zor durumuna düşürdüğünü; mallarını ziyan ettiğini, adamlarını yok ettiğini; bunun neticesi olarak da düşmanların şehirleri istilaya ve saltanatı ele geçirmeye göz diktiklerini gördü. Bu nedenle Berkyaruk, âlimlerden ve fakihlerden oluşan bir heyeti barışa teşvik etmeleri için kardeşi Muhammed Tapar'a gönderdi. Muhammed Tapar, barışı kabul etti ve ikisi arasında yapılan antlaşma gereğince Muhammed Tapar İsfahan'da bulunan askerlerine haber gönderip şehri kardeşine teslim etmelerini ve onun hizmetine girmelerini emretti. Askerler şehri teslim etti. Sultan Berkyaruk İsfahan'a gitti²⁰⁶. Fakat askerler Sultan Berkyaruk'un hizmetine girmediler. Efendileri Muhammed Tapar'ın yanına gittiler. Sultan Berkyaruk, efendilerine vefalarından dolayı onlara ihsanlarda bulundu. Bunlar Muhammed Tapar'ın ailesini de beraberinde götürdü. Sultan Berkyaruk kardeşi Muhammed Tapar'a para, hayvan ve ağırlıklardan pek çok şey gönderdi. Halife tarafından her iki sultana ve emirlerine hil'atler gönderildi. Melikü'l-Arab diye meşhur olan Seyfü'ddevle'nin ülkesi Hille'nin dışında Bağdat'ta ve bütün Irak'ta hutbe 19 Cemaziyelevvel (18 Şubat 1104) tarihinde tekrar Sultan Berkyaruk adına okundu²⁰⁷.

498 (1104) yılında Sultan Berkyaruk, Rebiülahir (22 Aralık 1104) ayının ikinci günü vefat etti²⁰⁸. İsfahan'da verem ve basur hastalıklarına yakalanmış ve bir mahfe içinde Bağdat'a hareket etmişti. Berûcird'e varınca hareket edemez oldu ve kırk gün orada kaldı. Hastalığı daha da şiddetlenip hayatından ümidi kesince dört yıl sekiz aylık oğlu Melikşâh'a ve emir Ayaz'a hilat giydirerek emirleri huzuruna çağırıp oğlunu sultan olarak kendisine veliaht, Emir Ayaz'ı da ona atabeg tayin ettiğini

²⁰⁴ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.265.

²⁰⁵ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.292.

²⁰⁶ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.301-302.

²⁰⁷ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.301-302; Müneccimbaşı, C.I. s. 92-93.

²⁰⁸ Hüseyinî, s. 54; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.308; Bündârî, s. 91; Reşîdüddin Fazlullah, s. 154.

bildirdi ve her ikisine de itaat etmelerini emretti. Sultan Bağdat'a gitmelerini emretti. Onlar da yola çıktılar fakat Berûcird'e on iki fersah kala sultanın ölüm haberini aldılar. Sultan Berkyaruk, İsfahan'a dönmek niyetiyle geride kalmıştı²⁰⁹. Emir Ayaz, Berkyaruk'un ölüm haberini aldığı anda veziri Hatîr el-Mebyüzî'ye ve diğerlerine sultanın tabutu ile İsfahan'a gitmelerini emretmişti. Berkyaruk'un cenazesi İsfahan'a götürüldü ve burada cariyesi tarafından yaptırılan türbeye defnedildi²¹⁰. Ardından (26 Rebiyülahir 498/13 Ocak 1105) Bağdat'ta hutbe, Melikşâh b. Berkyaruk adına okundu²¹¹. Ancak bu kısa süreli oldu çünkü Sultan Muhammed Tapar, Berkyaruk'un ölümü üzerine harekete geçti²¹².

2.5. Sultan Muhammed Tapar Dönemi (498–511/1105–1118)

Kardeşi Sultan Berkyaruk ile giriştiği taht mücadelelerinin sonunda sulhu kabul eden Muhammed Tapar, Sultan'ın ölümünden sonra Selçuklu tahtına geçti. Bundan sonra Sultan Muhammed 499 yılının Şaban ayında (Mayıs-Haziran 1105) İsfahan'a gitti. Kasımü'd-devle Aksungur el-Porsukî'yi Irak'a şahne tayin etti. Kûfe'yi de Emir Kaymaz'a iktâ etti. Şehir halkına aman verdi, onları zulümden ve askerinin zararından korudu, onlara adaletli davrandı²¹³.

499 (1105–1106) yılında İsfahan'da oturan Mengübars, Sultan Muhammed Tapar'a isyan etti. Kendisi sultanın amcazadesi olup çok büyük bir mali sıkıntı yaşıyordu. Bu sıkıntı sonucu İsfahan'dan çıkıp Nihavend'e gitti. Burada sultana isyan etti. Ancak yakalanarak İsfahan'a getirildi²¹⁴. Yine aynı sene Hanefî mezhebine mensup olan Kadı Ebû'l-Alâ'Sa'id b. Ebû Muhammed en-Nîşâbü'rî, İsfahan Camii'nde bir Bâtınî tarafından öldürüldü²¹⁵.

²⁰⁹ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.308. Berkyaruk'un hayatından ümit kesilince 14 yaşındaki oğlu Ebû'l- feth Melikşâh'ın atabegi Emir Ayaz'ın, onun için saltanat talep ettiğini ve İsfahan, Bağdat, Rey ve diğer beldelerde onun adına hutbe okunduğunu belirten kaynaklar da vardır. (Bündârî, s. 91; Reşîdüddin Fazlullah, s. 154).

²¹⁰ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.308; Müneccimbaşı, C.I, s. 94.

²¹¹ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s. 309.

²¹² Bündârî, s. 91-92; Reşîdüddin Fazlullah, s. 154.

²¹³ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.320; Müneccimbaşı, C.I, s.100.

²¹⁴ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.321; Müneccimbaşı, C.I, s.101.

²¹⁵ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.333.

Bu senenin bir diğerk önemli olayı sultanın Bâtınîlerin elinde bulunan Şâhdîz veya Dîz-Kûh Kalesi'ni geri almasıdır. Nitekim bu sene (499/1105–1106) Sultan Muhammed Tapar Bâtınîler'in İsfahan yakınlarında işgal ettikleri Şâhdîz Kalesi'ni ele geçirdi. Kale hâkimi Ahmed b. Abdülmelik b. Attaş'ı öldürdü²¹⁶. Bu kale Sultan Melikşâh tarafından yaptırılmış ve bir ara Ahmed b. Abdülmelik b. Attaş tarafından da istila edilmişti²¹⁷. İsfahan'daki Bâtınîler İbn Attaş'a tac giydirmişlerdi. Sebebi ise babasının yani Abdülmelik'in mezheplerinin önde gelen bir siması olmasından kaynaklanıyordu²¹⁸. Abdülmelik b. Attaş bir edipti. Bu adam ilk önce kendini Şîî taraftarı gösterdi, sonra Şîîlik'le itham edildi, İsfahan'ın ileri gelenleri onu takip ediyorlar ve ona saldırmayı planlıyorlardı. Bunun üzerine Abdülmelik kaçarak Rey şehrine gitti ve oradan Hasan Sabbâh'ın yanına vardı²¹⁹. Oğlu Ahmed babasının aksine cahil birisiydi. Sultan Berkıyaruk ile Sultan Muhammed Tapar arasında yaşanan savaşlar sayesinde İbn Attaş fırsat elde ederek gücüne güç kattı²²⁰. Nitekim İbn Attaş, Sultan Melikşâh'ın yaptırıp Şâhdîz adını verdiği, sultanların şehir dışında oldukları sırada hazine, silah deposu, küçük uşaklarla saray kızlarının bulunduğu ve Deylemlilerden bir zümrenin muhafazası altında olan kalede uşakların muallimliğini kendine görev edinmişti²²¹. Bazen şehre gelir ve duhterânı sarayın hepsine elbise ve onlara lazım olan şeyleri satın alırdı²²². Bir süre sonra onların hepsi onun telkin ve propagandasını kabul ettiler. Bu şekilde kaleye hâkim oldu ve oradakiler ona tabii oldular. Bundan sonra şehrin yanında Deşt-i Gûr civarında bir davethâne kurdu. Her gece şehirden bir cemaat gelip onun davetini kabul ediyordu. Her biri kendi mahallesinde bir topluluğu bid'ate davet edip propaganda ocağına getirmeyi kararlaştırdılar. Nihayet otuz bin kişi daveti kabul etti. Bunlar Müslümanları öldürüyor, mallarını çalıyorlardı. Böylece Bâtınîler, bölgeden Selçuklu hazinesini

²¹⁶ Hüseyinî s. 55; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.345; İbn Kesîr, C.XII, s.322; Reşîdüddin Fazlullah, s. 162-163; Devletşah, **Tezkîre-i Devletşah**, (çev. Necati Lügal), Ankara, 1963, C.I, s.133; Münecimbaş, C.I, s.103.

²¹⁷ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.345.

²¹⁸ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.346. Yazıcızâde Ali, Abdülmelik Attaş'ın çok güzel yazı yazdığını, hatta İsfahan'da onun yazdığı kitapların var olduğunu belirtmiştir. [Yazıcızâde Ali, **Tevârih-i Âli Selçuk**, (hızr. Abdullah Bakır), İstanbul, 2009, s. 82-83].

²¹⁹ Râvendî, C.I, s.151; Reşîdüddin Fazlullah, s. 156-158.

²²⁰ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.346; Daftary, **Muhallif İslâm'ın 1400 Yılı**, s. 392.

²²¹ Râvendî, C.I, s.152-153; Reşîdüddin Fazlullah, s. 158; Daftary, **Muhallif İslâm'ın 1400 Yılı**, s. 393.

²²² Reşîdüddin Fazlullah, s. 158.

zarara uğratacak vergiler toplamaya başladılar²²³. O sıralarda Alevî-yi Medeni denilen bir kör meydana çıkmıştı. Günün sonunda, kendi sokağının başında duruyor, elinde bir asa olduğu halde: “Kim bu körün elinden tutar, bu sokaktaki evinin kapısına götürürse Allah onun günahlarını bağışlasın.” diye dua ediyordu. O sokak dar ve karanlıktı ve körün evi sokağın sonunda bulunuyordu. Evde bir kuyu vardı. Biri Alevî’yi evinin kapısına götürdüğünde bir takım insanlar o insanı eve çeker ve kuyuya atarlardı²²⁴. O kuyuda yer altı odaları ile bu odalara çıkan delikler yapmışlardı²²⁵. Bu şekilde dört –beş ay geçti ve şehirde pek çok genç kayboldu. Ta ki bir gün dilenci bir kadın bu evden bir şey isteyene kadar. Kadın evin içinden bir ağlama sesi duydu. Bunun üzerine Allah hastanıza şifa versin, diye dua etti. Ev halkı bu kadının, hilelerini anladığına dair kuşkuya kapıldılar. Ekmek verme bahanesiyle onu eve çekmek istediler. Dilenci kadın bu durumdan kuşkulandı ve korkup kaçtı. Kadın, şehirdeki herkese bu olayı anlattı ve İsfahan’da halk galeyana gelip o evin önüne geldiler²²⁶. Üç yüz- dört yüzden fazla erkek, kadın ve genci o evin mahzeninde gördüler. Bazıları öldürülmüş, bazıları çarmıhla duvara asılmış, iki üç kişinin ise can vermelerine ramak kalmıştı. Şehre bir feryat düştü. Halk o eve yöneldi. Herkes bir akrabasını, oğlunu veya kardeşini arıyordu. İsfahan şehrinde feryat ve figan koptu²²⁷. Alevî-yi Medeni ile karısını, onların dostlarını yakalayarak ordu pazarının (bâzâr-ı leşker) ortasında yakarak öldürdüler²²⁸.

Sultan Muhammed Tapar başa geçip çekişmeler sona erince Bâtınîlerin elinde bulunan İsfahan Kalesi’nin üzerine yürüdü. Bizzat sefere çıkıp 6 Şaban 500 (2 Nisan 1107) tarihinde kaleyi muhasaraya başladı. Bâtınîlerden intikam almak isteyen İsfahan halkı ve köylüler de orada toplandılar. Aslında sultan Receb ayı başlarında (26 Şubat 1107) sefere çıkmaya karar vermişti fakat bu Bâtınî taraftarı olan askerlerin hoşuna gitmedi ve Kılıç Arslan’ın Bağdat’a gelip orayı zapt ettiğine dair asılsız haberlerde bulundular. Sonunda sefere çıkan Sultan Muhammed Tapar kaleyi şiddetli bir şekilde muhasara altına alınca Bâtınîler çok zor durumda kaldı. Zor

²²³ Râvendî, C.I, s.152-153; Reşîdüddin Fazlullah, s. 158; Daftary, **Muhelif İslâm’ın 1400 Yılı**, s. 393.

²²⁴ Nişâbürrî, s. 74-75; Râvendî, C.I, s.154; Reşîdüddin Fazlullah, s. 159.

²²⁵ Reşîdüddin Fazlullah, s. 159.

²²⁶ Nişâbürrî, s. 75; Râvendî, C.I, s.154; Reşîdüddin Fazlullah, s. 159.

²²⁷ Reşîdüddin Fazlullah, s. 160.

²²⁸ Nişâbürrî, s. 75; Râvendî, C.I, s.154; Reşîdüddin Fazlullah, s. 160.

durumda kalınca da sultanın, Allah’a, kitaplarına, peygamberlerine, ahiret gününe ve Hz. Muhammed(s.a.v.)’in getirdiklerinin hak olduğuna inanan fakat imamet konusunda kendilerine muhalefet eden bir kavimle anlaşması, itaatlerini kabul edip onları her türlü işkenceden muhafaza etmesinin caiz olup olmadığına dair ileri gelen fakihlerden fetva istediler²²⁹. Bunun üzerine fakihler fetvaya çağrıldı. Önde gelen Şafîî fakihlerinden es-Semencânî onlar arasındaydı. Halkın huzurunda yapılan münazara bir hayli uzadı. Bâtînîler daha sonra sultandan kendileriyle münazara yapmak için fakihler göndermesini istediler. Ulemadan bazılarının adlarını verdiler. Bunlar arasında İsfahan Hanefîlerinin reisi ve şehrin kadısı Ebû’l Alâ Saîd b. Yahyâ da vardı. Bunlar kaleye çıkıp onlarla münazaraya girdiler. Çıktıkları gibi de geri döndüler; çünkü Bâtînîlerin niyeti onları oyalamaktı. Sonunda Şâhdîz Kalesi’ne karşılık Hânlineân Kalesi’nin verilmesi şartıyla kalenin teslimine razı oldular. Sultan bunu kabul etti. Bu arada sultanın veziri Sa’dülmülk onlara hergün erzak gönderiyor ve ihtiyaçlarını karşılıyordu. Bâtînîler, vezirle haberleşmeye ve kalelerinde direnmek için erzak satın alıp depolamaya başladılar. Daha sonra bazı adamlarını kendileriyle savaşmak için büyük gayret sarf eden bir emiri öldürmek üzere görevlendirdiler. Bunlar o emirin üzerine saldırıp yaraladılar fakat emir onların elinden kurtuldu. Bu olay üzerine sultan, Hânlineân Kalesi’nin tahrip edilmesini ve Bâtînîlerin muhasara edilmelerini emretti²³⁰. Neticede 2 Zilkade 500 (25 Haziran 1107) günü bütün ahali hücum etti; Bâtînîlerin ileri gelenlerinden biri sultan’a sığındı ve aman dileyerek es-Sinn Kalesi’ne çıkışı gösterdi. Bunun üzerine halk o yerden hücumu geçerek İbn Attaş esir alındı ve bir hafta sonra teşhir edilip derisi yüzülerek öldürüldü. İbn Attaş tam 12 sene boyunca halkın başına bela olmuştu²³¹. Şâhdîz Kalesi’nin taşları da birer birer sökülerek yıkıldı²³². Sultan tam yedi sene boyunca Ahmed İbn Attaş ve yandaşlarıyla İsfahan halkının desteğiyle mücadele ederek kaleyi onlardan almaya muvaffak olmuştur²³³. Reşîdüddin Fazlullâh²³⁴ bu olay hakkında şöyle der:

²²⁹ İbnü’l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.346; Daftary, **Muhaliğ İslâm’ın 1400 Yılı**, s. 398-399.

²³⁰ İbnü’l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.347; Daftary, **Muhaliğ İslâm’ın 1400 Yılı**, s. 398-399.

²³¹ İbnü’l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s. 348; İbn Kesîr, XII, 322. Hüseyinî (s. 55) Sultan’ın, İbn Attaş adındaki Bâtînî’yi açlık ile öldürdüğünü belirtir.

²³² İbn Kesîr, C.XII, s. 322.

²³³ Nişâbü’rî, s. 75-76; Râvendî, C. I, s.154; Reşîdüddin Fazlullah, s. 160.

²³⁴ Reşîdüddin Fazlullah, s. 155.

“Her kim İsfahan şehri civarındaki Dîzkûh (Şâhdîz) Kalesi’ni görse bilir ki Sultan Muhammed Tapar, o kalenin fethi ve o taifenin (mülhidlerin) başının ezilmesi için ne kadar zahmet, külfet ve eziyet çekmiştir. Yedi yıl boyunca onlarla bağlantısı olan her kim varsa hepsini yok edene ve köklerini dibinden sökene kadar dinlenmeyip o cihada devam etti.”²³⁵.

Bu olaylar sırasında meydana gelen önemli bir vaka göze çarpmaktadır. Bu vaka sultanın veziri olan Sa’dülmülk’ün kalenin kuşatılması sırasında İbn Attaş’a destek verdiğine dair şayiaların üzerine sultan tarafından idam edilmesidir. Nitekim Sultan Muhammed Tapar 500 Şevval ayında (Mayıs- Haziran 1107) ayında veziri Sa’dülmülk’ü tevkif ve malını müsadere etti, sonra da İsfahan kapısında astırdı. Sultan vezirle birlikte onun ileri gelen adamlarından dört kişiyi daha astırdı²³⁶. Bu dönemde İsfahan kadısı olan Ubeydullah (Abdullah) el-Hatîbî ve Sadreddîn el-Hucendî gibi İsfahan’ın imamlarından önde gelen bir cemaat, vezir Sa’dülmülk’ü Bâtînlilik ile itham etmişlerdi²³⁷. Nitekim kadı el-Hatîbî, sultan ile görüşerek vezirinin Bâtînî olduğunu söylemişti²³⁸. Bir kaç defa onun hali sultana söylenmişti. Ancak sultanın Sa’dülmülk’e itimadı tamdı. Bu yüzden onlara inanmazdı. Sa’dülmülk, sultan hacibiydi ve onun tüm sırlarını biliyordu. Bu sırada İbn Attaş, Sa’dülmülk’e adamlarının halinin kalmadığını belirterek kaleyi teslim edeceklerine dair haber gönderdi. Sa’dülmülk ise onlara bir hafta daha bu şekilde sabretmelerini, kendisinin de **köpek** diye itham ettiği sultanı ortadan kaldıracağını, şimdilik onlara dayanmaları için zahire gönderdiğini belirten bir cevap gönderdi. Sultan ise hararetli mizaçlı biriydi ve her ay hacamat yaptırdı. Sa’dülmülk bir hacamatçı getirmişti. Onu bin kırmızı dinarla kandırdı. Kan alma işlemi sırasında sultanın kanını onunla alması için ona zehirli bir iğne verdi. Ancak bu olay Sadreddîn el-Hucendî tarafından öğrenildi ve o, hiç vakit kaybetmeden aynı gece sultanın sarayına geldi. Sultanla baş başa görüşüp bu sırrı ona arz etti. Ertesi gün sultan hasta olmuş gibi davrandı ve hacamatçıyı çağırdı. Hacamatçı sultanın kolunu bağlayıp neşteri çıkardığı zaman sultan hacamatçının kanının o neşterle alınmasını emretti. Hacamatçının rengi

²³⁵ Reşîdüddin Fazlullah, s. 155.

²³⁶ Hüseyî, s. 58; İbnü’l-Esir, **el-Kâmil**, C.X, s.350; Reşîdüddin Fazlullah, s. 162; Müneccimbaşî, C.I, s.103.

²³⁷ Nişâbü’rî, s. 76; Hüseyî, s. 58; Reşîdüddin Fazlullah, s. 160-161.

²³⁸ Hüseyî, s. 58.

siyahlaştı ve öldü. Sa'dülmülk'ün mülhid olduğundan sultanın hiçbir şüphesi kalmadı ve ertesi gün onu ve Ebû'l-'Alâ Mufaddal'ı idam ettirdi²³⁹.

Bündârî²⁴⁰ ise asıl bu şahısları vezir Sa'dülmülk'e komplo kurmakla itham eder. Bündârî vezirin yakalanması ve idam edilmesi olayını da şu şekilde anlatır:

“Sa'dülmülk adlı vezir Bâtînîleri kahr ve tenkil etmiştir. Şâhdîz Kalesi'nin fethinde bunun bayrakları yükselmiştir. Bu kale İsfahan dağında sağlam bir kurgan olup Bâtînîye taifesi taşkınlarından Ahmed b. Abdülmelik b. Attaş, korunmak için taifesiyle birlikte buraya kapanmıştı. İsfahan halkının ve çiftliklerinin bundan çekmedikleri zulüm kalmamıştı. Sa'dülmülk bunları ortadan kadırmak için çok uğraşmıştı. İsfahan'da Ubrydullah el-Hatîbî denilen bir reis vardı ki bu adam kasabanın hâkimi olup kasaba riyasetini elinde tutuyordu. Bu adam cahil, ilmin bütün envaından mahrum idi. Hilekar idi. Yalandan zühd ve takva izhar eder, kendisini ehli diyanet olarak gösterirdi. Bunun cüssesinden ve kaba büyük sakalından başka hiçbir meziyeti yoktu. Kendisi her ne kadar ümmî ise de siması makbul(sevimli) sözü her ne kadar zehirli ise de yıkanmış idi. Bu adam Vezir Sa'dülmülk'ten korkuyor ve fenalığının iç yüzüne vakıf olduğunu biliyordu. Bundan dolayı sultanla تنها konuşmak talebinde bulundu. Halvette mütedeyyin görünerek sultanı aldattı ve onun nezdinde telbis pazarını kızdırdı. Münafıklığın sürümü kemale geldikte gizlediği yerden yalanlarını yavaş yavaş çıkarmaya başladı. Sa'dülmülk hakkında çektiği zahmetlerden bahsetti. Ubeydullah el-Hatîbî bir süre sonra tekrar sultanın yanına geldi, Sa'dülmülk adına o kadar çok uğraştı ki nihayet onu hapse attırdı. Zikredildiğine göre vezir, düşmanının hilesinen vakıf olunca ona karşı bir hile düzdü fakat kurmuş olduğu tuzağa kendisi düştü. Şöyleki: Vezir, Hatîbî ile Ubeydullah el-îbn Attaş arasında yazışmalar olduğundan daha baştan haberdar ve Hatîbî'nin sırrına vakıf idi. Bundan dolayı o mektuplardan birini Ubeydullah el-Hatîbî yazısına benzeyen yazı ile isteyip alarak sultana, bu adam kendi kabahati ile beni itham ediyor, işte bu mektup benim sözüme delildir, diyecekti. Bu mühim iş için güvendiği bir adamı gönderdi. Eline de kendi yazısı ile yazılmış geçiş izni verdi. Kale yolunu beklemeye ve oraya erzak göndertmemeye görevli olan askerler vezirin gönderdiği adamları ele geçirdiler. Yanında da vezirin hattıyla yazılan mürur tezkiresini bulup aldılar. Sa'dülmülk'ün sultana vezirlik ettiği zamanda Zeynü'lmülk Ebû Sa'd bin Hindû müstevfî idi. 500 (1107) yılında Sultan Muhammed Tapar vezirini tevkif edip malını alarak İsfahan kapısında astırdı. Veziri, sultana ihanet etmekle, Bâtînî itikadında olmakla itham ettiler. Sultan Muhammed Tapar,

²³⁹ Nişâbü'rî, s. 76; Reşîdüddin Fazlullah, s. 161-162.

²⁴⁰ Bündârî, s. 93-95.

Sultan Berkıaruk tarafından İsfahan'da muhasara edildiğinde bu şahıs ona pek büyük hizmetlerde bulunmuştu. Sultan Muhammed Tapar İsfahan'dan ayrıldığında Sa'dülmülk, İsfahan'ı tam manasıyla muhafaza etmiş ve büyük yararlıklar göstermişti.”²⁴¹.

Vezir, idam edildikten iki gün sonra Şâhdîz Kalesi ele geçirildi. İbn Attaş kaleden aşağıya indirilerek bir öküze bindirilmiş, İsfahan'ın bütün pazarlarında, sokaklarında dolaştırıldıktan sonra feci bir şekilde öldürülmüştür²⁴². Yüz binden fazla erkek, kadın ve çocuk, kaleden dışarı çıktı. Davul, def ve dümbeklerle birlikte onu şehirde dolaştırdılar. Halk onun başına gübre, toprak ve benzeri şeyler atıyordu. O haldeyken biri ona sen ilm-i nûcûmu (astroloji)bilmekteydin. Hayret! Başına böyle bir günün geleceğini nasıl da göremedin, diye sordu. O da şöyle cevap verdi: “Talihimde İsfahan'a daha önce hiçbir padişahın girmediği bir halde gireceğimi görmüştüm. Ama böyle olacağını bilmiyordum.”²⁴³.

502 (1108–1109) yılında Halife Müstazhir-Billâh (487-512/1094-1118), Şaban ayının 22'sinde (Mart-Nisan 1109) Sultan Melikşâh'ın kızı ve Sultan Muhammed'in kız kardeşi Hatun'la evlendi. Nikah İsfahan'da kıyıldı. Halife ona 100.000 dinar mehir verdi. Nikâhın kıyılmasını isteyen İsfahan kadısı Ebû'l Alâ Saîd b. Muhammed en-Nişaburî el-Hanefî idi. Halifenin vekili ise sultanın veziri Nizâmülmülk Ahmed b. Nizâmülmülk 'idi.²⁴⁴

İsfahan kadısı Ubeydullah b. Ali el-Hatîbî (Eylül-Ekim 1108) Hemedan'da öldürüldü²⁴⁵. Bûndârî'ye²⁴⁶ göre o, pek çok kimseye iftira atmış ve bu kişiler aylarca hapiste kalmışlardır. Daha sonra Sultan Muhamed Tapar, kendisine vezir olması için Bağdat'tan Rebîbü'ddevle'yi İsfahan'a çağırdı ve ona vezirlik görevini verdi.

²⁴¹ Bûndârî, s. 93-95.

²⁴² Reşîdüddin Fazlullah, s. 162-163; Devletşah, C.I, s.133; İbn Kesîr, C. XII, s.322.

²⁴³ Reşîdüddin Fazlullah, s. 162-163.

²⁴⁴ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.376- 377; İbn Kesîr, C.XII, s.327. Ancak bu vezirin görev süresi kısa oldu. Nitekim Ahmed b. Nizâmülmülk, 504(1110-1111) yılında Sultan tarafından vezirlikten azledildi, yerine el-Hatîr Muhammed b. el-Hüseyn getirildi. (İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.387). Vezir Hatîrü'l-mülk Ebû Mansûr zamanında İbnü'l Hebbâriyye [Arap şairi ve edip olan İbn Hebbâriyye (ö. 509/1115) daha çok hicviyeleriyle tanınmıştır. Nizamülmülk'e hicviye yazdığı da bilinmektedir. (İnci Koçak, “ İbnü'l-Hebbâriyye,” **DİA**, XXI, 81-82)] bir beyitinde İsfahan'ın ileri gelenlerini yerden yere vurmaktadır; “ İsfahan öyle bir şehirdir ki amîdi alçak Ebû'l-Feth'dir. Reisi de Kasım bin Fazl'dır, şeyhi ise şehrin hasisidir. Rütbesi küçük olan İbni Hatîbî kadı olup Mendevî'nin enciği (köpek yavrusu) bunun celisidir.”. (Bûndârî, s. 105).

²⁴⁵ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s. 377; Bûndârî, s. 101.

²⁴⁶ Bûndârî, s. 101.

Kemalü’lmülk es-Sümeýremî²⁴⁷ istîfâ divanının hâkimi oldu. Daha önce de vezir olan Hatîr ise tuğraî tayin edildi²⁴⁸.

Sultan ölmeden önce Alamut Kalesi’ni ele geçirmesi için Atabeg Şîrgîr’i büyük bir orduyla Alamut üzerine göndermiştir; fakat kısa bir süre sonra sultanın ölüm haberinin gelmesi üzerine bu girişim sonuçsuz kalmıştır²⁴⁹. Nitekim bir süredir hasta olan sultan 24 Zilhicce 511 (18 Nisan 1118) yılında İsfahan’da 37 yaşındayken hayatını kaybetti²⁵⁰. Sultan hastalığı sırasında oğlu Mahmûd’a: “Tacı başına tak ve tahta otur.” dedi. Oğlu Mahmûd ise: “Bugün güzel bir gün değildir.” diye cevap verdi. Bunun üzerine sultan: “Baban için güzel değil fakat senin için güzel bir gündür.” dedi. Ondan sonra oğlunu onun yerine tahta oturtular²⁵¹. Sultan Mahmûd İsfahan’a, sultanın öteki oğlu Mesûd ise Musul’a hakim oldu²⁵². Sultan Muhammed 12 sene adaletle hüküm sürdü. Âlimlere çok hürmet ederdi. Din, mezhep, şariat hususlarında çok mutaassıb idi. Nerede mezhebi kötü bir kişi işitse hemen onu yok etmeye çalışırdı²⁵³. Sultan imar işleriyle de ilgilenirdi. Babası Melikşâh’ın İsfahan’da yaptırmaya başladığı Sultan Camii’ni ikmal etmiş, su kanalları açtırmış, ayrıca Nizâmîye Medresesi civarında sûfiler için bir de ribat yaptırmıştır²⁵⁴. Sultan Muhammed Tapar’ın cenazesi, onun İsfahan’da inşa ettirdiği medresede gömülmüştür²⁵⁵.

²⁴⁷ Kemalü’lmülk Ali bin Ahmed, İsfahan yakınında Sümeýrem denilen bir şehirdendir. Bu kasaba Sultan’ın zevcesi Güher Hatun’un arpalığı idi. Kemalü’lmülk de Güher Hatun’a vezir naibi tayin edilmişti. (Bündârî, s. 110).

²⁴⁸ Bündârî, s. 113.

²⁴⁹ Nişâbü’rî, s. 77.

²⁵⁰ Azimî, s. 41; İbnü’l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.417; İbn Hallikân, C.III, s. 234.

²⁵¹ Reşîdüddin Fazlullah, s. 167.

²⁵² Azimî, s. 41.

²⁵³ Devletşah, C.I, s.133.

²⁵⁴ Özaydın, **Sultan Muhammed Tapar Devri**, s.152.

²⁵⁵ Aka, **a.g.m.**, s. 109; Özaydın, **Sultan Muhammed Tapar Devri**, s. 150.

2.6. Sultan Sencer Dönemi (511–552/1118–1157)

Bu dönemden itibaren İsfahan artık Selçuklu başkenti olma özelliğini kaybedecek ve Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlı olarak ortaya çıkan Irak Selçukluları'na başkentlik yapacaktır. Sultan Sencer, kardeşi Sultan Muhammed'in ölümünden sonra 511 (1118) yılı başında Irak'a geldi. Bu sırada Sultan Mahmûd b. Muhammed saltanat tahtına oturmuştu. Onu amcasıyla muharebe etmeye teşvik ettiler²⁵⁶.

Mahmûd b. Muhammed Tapar başa geçtikten sonra amcası Horasan meliki Sultan Sencer'e karşı hareket etti. Sultan Mahmûd askerlerini toplayarak Sultan Sencer ile 512 (1119) yılında muharebe etti²⁵⁷. Bu durum Mahmûd b. Muhammed Tapar'ın, yanında bulunan bazı devlet adamlarının kışkırtmalarının bir sonucu idi. Bunun üzerine harekete geçen Sultan Sencer bu kışkırtmalara son vermek ve Selçuklu tahtının tek sahibi olmak için yeğeni Mahmûd üzerine yürüdü. Sultan Sencer'in gelmekte olduğu haberi kardeşinin oğlu Mahmûd'a ulaşınca Mahmûd çeşitli hediyelerle ve armağanlarla ona elçiler gönderdi ve her yıl 200 bin dinar ödemeyi vaat etti. Ancak ikisi 2 Cemâziyelahir 513 (11 Ağustos 1119) tarihinde Sâve yakınlarında savaştılar. Sultan Sencer karşısında mağlup olan Mahmûd b. Muhammed İsfahan'a gitti²⁵⁸.

Muharebede mağlup olup İsfahan'a geldiği sırada yanında veziri Ebu Talib es-Sümeiremi, Emir Ali b. Ömer ve Karaca da vardı. Sencer ise Hemedan'a gitti²⁵⁹. Sultan Mahmûd b. Muhammed, ümera ile iştîşâre etti²⁶⁰. Bunun üzerine Sultan Sencer kardeşinin oğluna haber göndererek kendisinin sadece işleri düzeltmek ve fena niyetli emirlerin vücudunu kaldırmak ve ahdini yenilemek için geldiğini bildirerek kendisini tatmin etti. Vezir es-Sümeiremi, Sultan Mahmûd'un huzuruna çıktı ve: "O senin amcandır, ben senin tarafından ona elçi olarak gidiyorum, ikinizin arasını bulacağım."dedi. İsfahan'dan Rey'e Sultan Sencer'in huzuruna gitti. Sultan

²⁵⁶ Râvendî, C. I, s.165; Bündârî, s. 116; Reşîdüddin Fazlullah, s. 168.

²⁵⁷ Hüseyinî, s. 62; Reşîdüddin Fazlullah, s. 168.

²⁵⁸ İbnü'l-Esir, **el-Kâmil**, C.X, s.435-438; Müneccimbaşı, C.I, s.114; Özaydın, "Mahmûd b. Muhammed Tapar", **DİA**, C.XXVII, s.371.

²⁵⁹ Azimî, s. 43; Râvendî, C.I, s.165; İbnü'l-Esir, **el-Kâmil**, C.X, s.438.

²⁶⁰ Reşîdüddin Fazlullah, s. 168-169.

Sencer de Mahmûd'a bir elçi gönderdi ve Mahmûd İsfahan'dan hareket etti²⁶¹. Neticede Sultan Mahmûd, Sultan Sencer'in veliahdi olmak, sultandan sonra adına hutbe okunmak şartıyla barış yaptılar ve bu barışa bağlı kalacaklarına dair yemin ettiler²⁶². Sultan Mahmûd, yaklaşık bir ay Sultan Sencer'in hizmetinde kaldıktan sonra sultan, Mahmûd'u Irak naîbi tayin etti²⁶³. Sultan Sencer, Horosan, Irakeyn, Gazne ve Maverâü'n-nehir'deki bütün şehirlere hutbenin önce kendi adına, sonra da kardeşinin oğlu Mahmûd adına okunması için menşurlar gönderdi²⁶⁴.

2.7. Irak Selçukluları Dönemi (511–590/1118–1194)

Sultan Mahmûd b. Muhammed Tapar (511-525/1118-1131) başkent İsfahan'a geldi. O daha çok İsfahan'da ikamet ediyordu²⁶⁵. Sultan Sencer devleti bölüştürdü. Bu bölüştürmede Melik Selçuk'a ve atabegi Karaca es-Sâkî'ye İsfahan'ın yarısı ile Fars vilayetlerini verdi²⁶⁶. Böylelikle Mahmûd b. Muhammed Tapar'ın gücünü de kırmış oluyordu.

2.7.1 İsfahan Cuma Camii'nin Yakılması

Bu dönemin önemli olaylarından ilki İsfahan Cuma Camii'nin Bâtınîler tarafından yakılmasıdır. Nitekim Sultan Muhammed Tapar zamanında İsfahan Cuma Camii'nin bir kısmı ve kütüphanesi 510 (1116) yılında Bâtınîler tarafından yakılmıştı²⁶⁷. Aradan 5 yıl geçtikten sonra bu camii tekrar Bâtınîler tarafından yakıldı. Nitekim 515 (1121) yılında geceleyin İsfahan Cuma Camii ve onun zengin kütüphanesi Bâtınîler tarafından yakıldı²⁶⁸. Yangın sırasında güney ve kuzeyde

²⁶¹ Hüseyinî, s. 62.

²⁶² İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s. 439; Müneccimbaşı, C.I, s.116.

²⁶³ Reşîdüddin Fazlullah, s. 170.

²⁶⁴ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s. 439; Müneccimbaşı, C.I, s. 116.

²⁶⁵ Râvendî, C.I, s.198; Reşîdüddin Fazlullah, s. 191.

²⁶⁶ Hüseyinî, s. 63; Bündârî, s. 128; Mehmet Altay Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, İkinci İmparatorluk Devri**, C.V, s.14.

²⁶⁷ Özgüdenli, "İsfahan ", **DİA**, C. XXII, s.499.

²⁶⁸ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.470; İbn Kesîr, C.XII, s.354-355; Akbar Behdjat, **Büyük Selçuklu Cami Mimarisinin Gelişmesi**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Edebiyat

bulunan kubbeler hariç caminin bütün kısımları ve içinde bulunan tüm eşyası yandı. Caminin kuzeyinde bulunan Kûfî kitabenin kalıntılarından caminin 515 (1121) yangınından sonra tekrar yapıldığı anlaşılmaktadır²⁶⁹. Devrinde **Camilerin en büyüğü ve en güzeli**²⁷⁰ şeklinde adlandırılan Ulu Camii’de yanan kıymetli Kur’an-ı Kerim’lerin sayısı 500 olup cami yeniden derhal imar edilmiş, caminin restorasyonuna 1.000.000 dinardan fazla para harcanmıştır²⁷¹. Bu olaydan bir hafta sonra da sultanın sarayı yandı. Yangının nedenine gelince bir cariyeye geceleyin eline kına yakmak için kalın bir bezin üzerine koyduğu mumun bu bez parçasını yakması üzerine alevler kısa sürede bütün sarayı sardı. Sultan Mahmûd’un, Sencer’in kızı olan karısına ait sayısız mücevherat, ziynet eşyası v.b. mal yandı. Sultan yanan sarayını olduğu gibi bıraktı, burayı uğursuz kabul etmesi ve babasının buradan bir fayda görememesinden dolayı tamir ettirmedi²⁷².

2.7.2. Bâtînîler ile Barış Girişimi

Sultan Mahmûd, Bâtînîlerle barış halinde olmak amacıyla 524 (1129) yılında sarayına Alamut’tan bir temsilci davet etti. İsfahan’a gelerek sultanın huzuruna çıkan Hoca Ahmed Şehristânî adındaki bu elçi oldukça iyi karşılanmış ve kendisine ikramlarda bulunulmuştur. Elçi, işlerini tamamlayıp ayrıldıktan kısa bir süre sonra ise şehirde bir grup tarafından yakalanarak linç edilmiştir. Bu durumdan kendisinin mesul olmadığını söyleyen Sultan Mahmûd, Bâtînîler’in lideri Buzurg Ümîd’in bu olayın sorumlularının derhal yakalanıp cezalandırılmaları isteğini yerine getirmedi. Bunun üzerine Bâtînîler, Kazvin’e saldırarak yüzlerce insanı öldürüp bu olayın intikamını almak istedi. Sultan Mahmûd bu olaydan sonra Alamut üzerine saldırdıysa da başarılı olamadı²⁷³. Yine bu dönemde Bâtînîlerin gerçekleştirdiği bir diğer olay

Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Türk ve İslâm Sanatı Kürsüsü, İstanbul, 1978, s. 21; Hunerfer, **Historical Monuments**, s. 15; Mirjafarî, **a.g.m.**, s. 622.

²⁶⁹ Behdjat, **a.g.e.**, s. 21.

²⁷⁰ İbnü’l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.470.

²⁷¹ İbn Kesîr, C.XII, s.354-355; Mirjafarî, **a.g.m.**, s. 622.

²⁷² İbnü’l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.470; İbn Kesîr, C.XII, s.354.

²⁷³ Bernard Lewis, **Haşîşîler: İslâm’da Radikal Bir Tarikat**, (çev. Kemal Sarısözen), İstanbul, 2005, s. 96-97; Farhad Daftary, **The Assassin Legends, Myths of The Isma’ilis**, London, 1994, s. 180-181.

da 523(1128-29) yılında İsfahan Şâfiîler'inin reisi olan Abdülatîf b. el-Hucendî'yi katletmeleri²⁷⁴.

2.7.3. Sultan Mahmûd b. Muhammed Tapar'ın Ölümü

Sultan Mahmûd 525 yılının Şevval (Ağustos- Eylül 1131) ayında öldü²⁷⁵. Sultan ölünce yerine oğlu Melik Davud (525–526/1131–1132) geçti. Melik Davud bütün el-Cibâl bölgesinin idaresini aldı ve burada onun adına hutbe okundu²⁷⁶. Ancak bu kısa süreli oldu; çünkü Sultan Mahmûd b. Muhammed'in kardeşleri Melik Mesûd ve Melik Selçuk, taht için harekete geçince amcaları Sultan Sencer, onları yenip tahta, kardeşleri Melik Tuğrul'u (526–529/1132–1134) getirdi²⁷⁷.

2.7.4. Melik Tuğrul-Melik Mesûd Mücadelesi

Melik Tuğrul, kardeşi Mesûd(529–547/1134–1152) ile Hemedan'da savaşa girdi²⁷⁸. Sultan Tuğrul bu esnada İsfahan'da olup Atabey Karasungur'u Azerbaycan'da naib bırakmıştı. Davud'un Atabegi Aksungur, Sultan Mesûd ile birlikte Azerbaycan'a gelmek için hareket edince Karasungur oradan Zencan'a geçti²⁷⁹. 527 (1132–33) yılında Sultan Tuğrul, Melik Mesûd'un yaklaştığını duyunca kardeşini karşılamaya çıktı. İkiisi öğlene kadar savaştı ve Sultan Tuğrul mağlup olup Rey'e gitti. Ardından İsfahan'a döndü ve şehre girip oraya kapanmak istedi. Erdebil'de Melik Mesûd'un muhasarası altında olan emirler ise Sultan'a iltihak için İsfahan tarafına gittiler. Kardeşi Mesûd da onu muhasara etmek için İsfahan'a yürüdü. Sultan Tuğrul İsfahan halkının muhasara karşısında kendisini desteklemeyeceklerini görünce oradan ayrılıp Fars bölgesine gitti. Mesûd da İsfahan'ı zapt etti²⁸⁰. İbnü'l-Esîr²⁸¹ İsfahan halkının buna çok sevindiğini kaydeder.

²⁷⁴ İbnü'l- Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.521.

²⁷⁵ İbnü'l- Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.528; Reşîdüddin Fazlullah, s. 194; İbn Hallikân, C.III, s.338.

²⁷⁶ İbnü'l- Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.528.

²⁷⁷ İbnü'l- Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.534; Reşîdüddin Fazlullah, s. 194-195.

²⁷⁸ İbnü'l- Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.541.

²⁷⁹ Bündârî, s. 154.

²⁸⁰ Hüseyinî, s. 72; İbnü'l- Esîr, **el-Kâmil**, C. X, s.541; Bündârî, s. 157.

Tuğrul ise başarısızlığını vezirden bildiği için vezirinin asılmasını emretti. Veziri İsfahan'da katledildi²⁸².

528 (1133-34) yılında Sultan Tuğrul b. Muhammed, kardeşi Mesûd'u el- Cibâl bölgesinden uzaklaştırarak buranın tamamına hakim oldu. Mesûd'un Sultan Tuğrul'a yenildiğini öğrenen Mesûd'un İsfahan'daki naibi Alpkuş es-Silahî, yanında Melik Selçukşah ile birlikte Bağdat'a gitti. Selçukşah saltanat sarayına konuk oldu. Halife, ona ikramda bulundu ve ona 10.000 dinar para gönderdi. Sultan Tuğrul ise Hemedan'da kaldı²⁸³.

2.7.5. Halife Râşid-Billâh'ın İsfahan'ı Muhasara Etmesi

Sultan Mesûd bir süre sonra Bağdat'a büyük bir ordu göndermiştir. Çünkü halifenin oğlu Râşid-Billâh (529- 532/1135-1138) isyan etmek için büyük bir ordu toplamıştı²⁸⁴. Bu arada Sultan Mesûd Râşid'in amcası Muktefi –Liemrillâh (530- 555/1136-1160)'ı halifelik makamı için destekliyordu. Neticede sultanın da desteğiyle bu makama Muktefi geçti²⁸⁵ ve sultan 531 (1137) yılında Bağdat'ta el-Muktefi-Liemrillah'a biat ettikten sonra el-Cibâl'e döndü²⁸⁶. Halife Râşid, Dâmgân'dan Azerbaycan'a giderek Irak'ı zapt etmek üzere yola çıktı. Râşid,

²⁸¹ İbnü'l- Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.541.

²⁸² Hüseyinî, s. 72-73; Bündârî, s. 157.

²⁸³ İbnü'l- Esîr, **el-Kâmil**, C.XI, s.23.

²⁸⁴ Râvendî, C.I, s.218-219; Reşîdüddin Fazlullah, s. 201. Halife Râşid ile Sultan Mesûd arasında anlaşmazlık çıkmasının nedenine bakıldığında: Sultan Mesûd 530 (Ekim- Kasım 1135) yılı başlarında Hemedan'a döndükten sonra Halife Râşid b. el- Müsterşid'den, el- Müsterşid'in ödemesi gereken 400 bin dinar parayı istemek üzere emir Barankuş (Yarınkuş) ez-Zekevî'yi Bağdat'a gönderdi. Fakat Râşid parayı vermek istemedi ve paranın el-Müsterşid'in yanında olduğunu ve mağlubiyet sırasında paranın yağmalandığını söyledi. Bunun üzerine iş savaşa kaldı. Râşid ile Sultan arasında ihtilaf çıkınca etraftaki beldelerin hakim ve emirleri Mesûd'a karşı savaşmak üzere Bağdat'ta toplandılar ve Mesûd'un itaatinden çıktılar. Bunlardan Melik Davud b. Mahmûd, Azerbaycan askerleriyle Bağdat'a gelip saltanat sarayına (Dâru's-saltanat) indi. Onun ardından Musul hâkimi İmâdüddin Atabeg Zengî, askeriyle Bağdat'a ulaştı. Daha sonra Kazvin hâkimi Barankuş Bâzdâr, İsfahan hâkimi Alpkuş el-kebir, Hille hâkimi Sadaka b. Dübey, İbn Porsuk ve İbnü'l Ahmedîlî geldiler. Melik Davud, Barankuş Bâzdâr'ı, Bağdat şahneliğine atadı. Bu melikler ve emirler, Sultan Mesûd'a karşı savaşmak ve Melik Davud'un adına saltanatı Mesûd'dan almak üzere savaştılar. Fakat Râşid kötü davranışlarda bulundu. Adamlarının ileri gelenlerinin bir çoğunu tutukladı, mallarını müsadere etti ve bazılarını da öldürdü. Bunun üzerine halk ondan korktu. Bu arada Sultan Mesûd'un hutbesi kesilmiş ve Melik Davud adına hutbe okunmaya başlamıştı. (İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.XI, s. 41, 45-46; Müneccimbaş, C.I, s.157).

²⁸⁵ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.XI, s. 47.

²⁸⁶ Bündârî, s 169; Ahmed b. Mahmûd, C.II,s. 63.

Bağdat'a gönderilen ordunun haberini duyunca kaçıp İsfahan'a gelerek burayı muhasara etti²⁸⁷. İsfahan'a gelip zapt ettikten bir gün sonra sokakta atına binmiş olduğu ve yanında bir takım askerler bulunduğu halde kendisine gelmiş olan bir heyet, üzerine atılarak 532 (1138) senesinde İsfahan'da şehit ettiler²⁸⁸. Bündârî²⁸⁹ ise halifenin Azerbaycan'a giderek Sultan Mesûd'un oğlu Davud ile birlikte İsfahan'ı muhasara etmeye gittiğini ve burada bir grup Bâtınî tarafından katledildiğini yazar. İbnü'l-Esîr²⁹⁰ Halife Râşid'in halifelikten azledildikten sonra tek başına kaldığını ve İsfahan'a gittiğini, burada 25 Ramazan (6 Haziran 1138) tarihinde hizmetinde çalışan bir grup Horasanlı tarafından öldürölüp naaşının İsfahan dışındaki Şehrîstan'da defnedildiğini belirtir.

Halife Râşid'in İsfahan'ı muhasara ettiği sırada büyük bir kıtlık yaşıyordu. Öyleki insanlar açlıktan birbirlerini yiyorlardı²⁹¹. Bündârî, bu dönemi şu sözlerle ifade etmektedir:

“Bu vaka birkaç açlıkla geçen seneler ve milletleri dağıtan kahırlar ve insanları yakıcı uygunsuz felaketler arkasından meydana geldi. Bu senelerde halk açlıktân helak oldu. İsfahan ahalisinden bir kısmı tekrar döneceklerinden ümitlerini kestikleri halde şehirden çıktılar. İsfahan ahalisine bu yetmiyormuş gibi üzerlerine bir de Melik Davud (b. Mahmûd) kondu. Köyler harap edilerek yerle yeksan edildi. Şehrin kapıları kapandı. Cesaret gösterecek kuvvet kalmadı. İsfahan eşrafi şehrin muhasara edileceğini hissedince sahraya çıkmaya meylettiler ve şehrin dışarısına çıktılar; hatta İsfahan'ın mezarlarında ikamet ettiler.

²⁸⁷Râvendî, C.I, s.219; Ebu'l- Ferec (C.II, s. 374-375) ise bu olayı şöyle anlatmaktadır: “532 (1137) yılında Halife Râşid, Musul'u terkederek Horasan'da Sultan Davud'un yanına gitti ve onun tarafından izzetü ikram ile karşılandı. Bunların ikisi birlikte hareket ederek Hemedan'ı Sultan Mesûd'dan aldılar. Râşid buradan İsfahan'a hücum etti ve şiddetli bir hastalığa tutuldu. Kendisi hastaliktân yatıyorken Horasanlı dört kişi üzerine hücum ettiler ve onu İsfahan kapısı civarında öldürdüler. Denildiğine göre kendisi öldürölmemiş olsa idi hastalığı yüzünden ölecekti. Çünkü kendisine üç defa öldürücü zehir verilmişti. Râşid, İsfahan kapısı civarında, öldürölldüğü yerde gömölldü”.

²⁸⁸ Hüseyinî, s. 76.

²⁸⁹Bündârî, s. 166. Ayrıca Halife Râşid'in Ceyy kasabasına defnedildiğini, mezkur kasabanın camisinden onun türbesi için yer ayrıldığını ve Râşid'in kabrinin bulunduğu yerin bugüne kadar kasabanın en şerefli yerlerinden olduğunu da eklemiştir. (Bündârî, s. 167). Reşîdüddin Fazlullah (s. 202) da Bündârî'ye benzer bilgi verir. Buna göre Halife Râşid , Bağdat'tan çıkıp İsfahan'a gitti ve bir müddet orayı kuşattı. Mülhidler(Bâtınîler) Râşid'i bıçakladılar ve şehid oldu.

²⁹⁰ İbnü'l- Esîr, **el-Kâmil**, C.XI, s.63.

²⁹¹ Nişâbûrî, s. 106-107; Reşîdüddin Fazlullah, s. 202.

Burada Zâyende-rûd yakınında namazgah yanında ekâbir kabirleri üzerine bina edilmiş yüksek köşkler vardı. Bu esnada şehri muhasara etmek için sayısız asker geldi.”²⁹².

Olayı anlatmaya devam eden Bündârî²⁹³, Mengübars’ın Sultan Mesûd’a isyan etmeye hazırlandığını öğrendiği sırada Sultan Mesûd’un Mengübars üzerine Atabeg Karasungur’u gönderdiğini, bunların İsfahan’a ulaştığı sırada İsfahan’da açlığın başladığını, bunların ise vebaya ve galâya sebep olduklarını yazmıştır. İnsanlar öyle bir hale gelmişlerdi ki yaştan ve kurudan ne buldularsa onu yiyorlardı. Zenginler fakir hale gelmişlerdi²⁹⁴. Nitekim üst üste yaşanan bütün bu olaylar, kuşatmalar ve savaşlar, İsfahan şehrini hem maddi hem de manevi anlamda yıpratmıştı. Daha 531 (1136-37) yılında Mengübars’ın şehri bir süre kuşatmasından sonra bu sefer de Halife er-Râşid ve saltanat iddiacısı Davud b. Mahmûd şehri kuşatmışlardı. Bunların sonucunda İsfahan şehri büyük darbeler yemiştir. Bunun sonucu olarak da İsfahan’da ani ölümler çoğaldı, binlerce kişi öldü ve bir çok evin kapısı kilitlendi²⁹⁵.

2.7.6. İsfahan’da Meydana Gelen Diğer Olaylar

Sultan Mesûd, İsfahan’a geldiği sırada Emîr-i Hâcib, Abdurrahman Toganyürek²⁹⁶ idi. Emirlerden ileri gelenler onunla, vezir İzzü’lmülk’ü öldürmek için anlaştılar ve bunun için sultanı tahrik ettiler. Sultan onu da İsfahan’da yakalattı ve Emir-i Hâcib Tatar’a teslim etti²⁹⁷. Bu sırada Abdurrahman Toganyürek, sultanı kimsenin benzerini görmediği bir şekilde ağırladı²⁹⁸. Aslında Rey sahibi Emir Abbas ile Fars sahibi Bozaba²⁹⁹ ve Emir Hâcib Abdurrahman, ömürlerinin geri kalan kısmında daima sultanın yanında bulunmak ve arkasını muhafaza etmek konusunda büyük yeminler etmişlerdi. Ancak bir süre sonra Bozaba’nın yanında Melik Muhammed ve Melikşâh olduğu halde İsfahan’a ulaştığı haberi geldi³⁰⁰. Sultan

²⁹² Bündârî, s. 167.

²⁹³ Bündârî, s. 169.

²⁹⁴ Bündârî, s. 169.

²⁹⁵ İbn Kesîr, C.XII, s. 392.

²⁹⁶ İbnü’l-Esîr (**el-Kâmil**, C.XI, s.108)Toğayürek, Bündârî(s. 176) Tagayerk şeklinde kaydetmiştir.

²⁹⁷ Râvendî, C.I, s.223.

²⁹⁸ Râvendî, C. I, s.223; Reşîdüddin Fazlullah, s. 206.

²⁹⁹ Kimi kaynaklarda Bozaba şeklinde geçer. (İbnü’l-Esîr, **el-Kâmil**, C.XI, s.111).

³⁰⁰ Râvendî, C. I, s.223; Reşîdüddin Fazlullah, s. 206.

Mesûd ise Bozaba'nın iki melikle birlikte İsfahan'a gitmesi üzerine Emir Çavlı'yı bir orduyla birlikte Bozaba'nın ardından gönderdi. Bunlar İsfahan hududuna kadar gitmelerine rağmen ona yetişemeyip geri döndüler³⁰¹. Aslında Bozaba yanında Melik Muhammed ve Melikşâh'ı muhalefet amacıyla getirmişti³⁰². Sultan, Hemedan kapısından Cerbâzekân'a gitti. Bozaba, Melik Muhammed ve Abdurrahman, İsfahan'a ulaşmışlardı. Üçü Cerbâzekân kapısında sultanın elini öptüler³⁰³. Sultan, Abdurrahman ve Abbas'ı öldürdükten sonra Bozaba'ya: "Söz birliği yaptıklarına ne yaptığımı gördün. Eğer sen de onlara kavuşmak istiyorsan kulluk sınırından dışarı ayak bas. İsyanı Bismillâh deyip baştan tutayım." diye haber yolladı. Bunun üzerine Bozaba hemen melikzadeler Muhammed ile Melikşâh'ı yanına alıp Fars ve Huzistan'dan topladığı bir ordu ile İsfahan kapısına geldi. Şehri muhasara etti³⁰⁴. Bozaba İsfahan'a yaklaştığı zaman Sadreddîn el-Hucendî İsfahan kapılarını açtı. O, İsfahan ahalisini Bozaba'ya refakat etmeye teşvik etti³⁰⁵. Memleketin payitahtına giren ve İsfahan'ı fethedip valiliğini de Sadreddîn el-Hucendî'ye veren³⁰⁶ Bozaba iki meliki tahta oturttu³⁰⁷. Şahne Gülbek, Emir Bozaba'nın huzuruna geldi. Melik Muhammed'i tahta oturttu ve onun adına beş nevbet vuruldu³⁰⁸. Daha sonra Bozaba, Sultan Mesûd'u ele geçirmek için İsfahan'dan yola çıktı³⁰⁹.

Sultan ordusuyla Hemedan civarına gelmişti. Bozaba İsfahan'dan gelirken yavaş davrandı. Kur-ab'a geldiği sırada sultanın yanına Errân'dan ve Azerbaycan'dan yardım geldi. Sultan birlikleriyle Mergzar-i Karategin'e geldiğinde Bozaba, Kuherân köyünde karşılarına çıktı. Yapılan savaşta Bozaba yakalanarak öldürüldü³¹⁰. Bu savaş 541(1147) yılında meydana geldi³¹¹. Savaş sonrasında Melik Muhammed ile

³⁰¹ Reşidüddin Fazlullah, s. 210.

³⁰² Reşidüddin Fazlullah, s. 206.

³⁰³ Reşidüddin Fazlullah, s. 213.

³⁰⁴ Nişâbü'rî, s. 116; Râvendî, C.I, s.230-232; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.XI, s.111; Reşidüddin Fazlullah, s. 215; Ahmed b. Mahmûd, C. II, s.72.

³⁰⁵ Bündârî, s. 199.

³⁰⁶ Hüseyinî, s. 83.

³⁰⁷ Hüseyinî, s. 83; Râvendî, C.I, s.232; Bündârî, s. 199.

³⁰⁸ Nişâbü'rî, s. 116; Râvendî, C. I, s.231-232; Reşidüddin Fazlullah, s. 215. Ahmed b. Mahmûd (C.II, s.72) Bozaba'nın İsfahan'a geldiği gibi şehri aldığını ve Sadreddîn Hucendî'ye teslim ettiğini, iki şehzadeyi İsfahan'da tahta oturtup onlar için beş nevbet çaldırdığını yazar.

³⁰⁹ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.XI, s.111; Bündârî, s. 199.

³¹⁰ Râvendî, C.I, s.232; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.XI, s.111. Bündârî, s. 200.

³¹¹ Râvendî, C. I, s.233; İbnü'l-Esîr(**el-Kâmil**, C. XI, s.111) ve Bündârî (s. 201) bu karşılaşmanın tarihini 542(1147-48) şeklinde kaydetmişlerdir.

Melik Melikşâh Fars'a döndüler³¹². Bozaba öldürüldükten sonra İsfahan'da büyük bir fitne meydana geldi. Sultan tarafından İsfahan valisi olarak görevlendirilen Necmüddin Reşidü'l-Gıyasî, Şâfîiler'e düşmandı. Sadreddîn Muhammed b. Abdüllatif el-Hucendî'nin bu durum esnasında Bozaba'ya meyli tahakkuk edince Necmüddin, sultana isyan edenlere darbe indirmek için İsfahan'a adam gönderdi. İbnü'l Hucendî bunu duyunca İsfahan'dan çıktı. Halk medrese üzerine yürüyerek medreseyi yağmaladı ve medresenin kütüphanesini yaktı. Bu olay sonrasında Hucendî oğulları dağıldı. Sadreddîn Muhammed ve kardeşi Musul'a gitti³¹³.

543 (1148-49) yılında el-Cibâl, İsfahan, Horasan gibi bölgelerde kıtlık meydana geldi. Bu durum askerlerin yüzünden oldu. Irak'ta fiyatlar artınca erzak bulmak imkansız hale geldi³¹⁴.

545 senesinin Rebiülevvel (Haziran-Temmuz 1150) ayında Melikşâh b. Mahmûd, İsfahan üzerine hücum etti ve halkın bazı sürülerini sürüp götürdü. Bu sırada İsfahan valisi olan Necmüddin Reşid İsfahan'daydı. Bu olay üzerine Sultan Mesûd İsfahan'a Şerefüddin Girdbazı'yu gönderdi. Bunlar İsfahan'a ulaştıklarında Melikşâh'a elçi gönderdiler. Reşid, Melikşâh'a gönderdiği mal ile bu işi bitirmeyi üzerine aldı. Bunun üzerine işler yoluna girdi³¹⁵. Ancak kısa bir süre sonra Irak Selçuklu sultanı Mesûd öldü (1 Receb 547/2 Ekim 1152) ve yerine Melikşâh geçti³¹⁶. Onun padişahlık süresi, Sultan Mesûd'dan sonra dört ay on altı gündür³¹⁷. Sultan Mesûd ölünce Melik Muhammed(548-554/1153-1159) Hemedan'ı, Melikşâh da İsfahan'ı almak istedi ve bunun için harekete geçtiler. Sultan Muhammed, Hemedan'a girip saltanata nail oldu. Bunu duyan Melikşâh İsfahan'dan kaçarak Huzistan'a gitti³¹⁸. Sultan Melikşâh, kardeşinin hükümdarlığı zamanında Huzistan'da idi çünkü ona karşı gelecek kuvveti yoktu. Onun kız kardeşi Gevher-neseb'in kendisine meyli vardı. Melikşâh, kardeşine karşı ordu ile isyan etsin diye

³¹² Râvendî C.I, s.233.

³¹³ Bûndârî, s. 201.

³¹⁴ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.XI, s.125.

³¹⁵ Bûndârî, s. 206.

³¹⁶ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.XI, s.141-142; Bûndârî, s. 207.

³¹⁷ Râvendî, C. II, s.245.

³¹⁸ Hüseyinî, s. 89-90.

İsfahan'dan Huzistan'a gidiyor ve çuvalla altın götürüyordu³¹⁹. Sultan Muhammed bunu haber alınca Atabeg Ayaz'ı bir ordu ile gönderdi. O mal ile hazine yağma edildi. Kardeşi Muhammed'in ölümünden sonra Süleymanşah Hemedan'da tahta çıktığı zaman, o, İsfahan'ı zapt edip beş nevbet çaldırdı³²⁰.

Sultan Muhammed b. Mahmûd, önde gelen emirlerden Şemseddin Atabeg İldeniz ve Emir Hasbek Nusreddin b. Aksungur'u yanında tutabilmek için onları önemli mevkilere getirmiştir. Bu şekilde isyan etmelerini önlemeyi düşünmüştür. Fakat onlar ordularını toplayarak Sultan Muhammed'in amcası olan Süleymanşah b. Muhammed'i Zencan'dan getirerek Hemedan'ın hükümdarı yapmak istediler. Sultan Muhammed İsfahan'a gitti. Sultan Süleymanşah ise Candar Hasan ve yanındaki diğer emirleriyle birlikte Hemedan'dan İsfahan'a gitti³²¹. Sultan Muhammed amcası Süleymanşah'dan uzaklaşıp İsfahan'a ulaşınca çevredeki emirler ile yazıştı. Rey hâkimi İnanc kendisine iltihak etti. Bu şekilde güçlendi ve askerlerin de amcasının yanında kalmayacağını öğrenince amcasını yenme fikri güçlendi³²².

Süleymanşah 550 (1155–1156) senesinde 500 süvari ile İsfahan civarına geldi. Bu sırada Camedâr Reşid İsfahan'da vali idi. Süleymanşah, Reşid'e kendisini İsfahan'a sokması için pek çok vaatle bulundu fakat Reşid bu vaatleri kabul etmeyip ona: “Ben bu emaneti kardeşinin oğlu için bekliyorum, emanete hıyanet etmek benim adetim değildir. Cihan sizin malınızdır, git ona cevabını ver de o zaman İsfahan ve bütün vilayetler senin eline geçsin.” dedi³²³. İsfahan'dan ümidini kesen Süleymanşah, Bağdat tarafına gitti ve halifenin himayesine sığındı³²⁴. Tüm bunlar yaşanırken Muhammed b. Mahmûd 554 yılının Zilhicce ayında (Aralık-Ocak 1159–60) öldü. Sultan Muhammed vereme yakalanmıştı. Melikşâh ise onun ölümünden sonra Fars hâkimi Deklâ, Emir Şemle et-Türkmanî ve diğer bazı emirlerle birlikte İsfahan'a

³¹⁹ Râvendî, C.II, s.245-246; Reşîdüddin Fazlullah, s. 224.

³²⁰ Râvendî, C.II, s.245-246.

³²¹ Nişâbü'rî, s.127; Reşîdüddin Fazlullah, s. 225, 231. Süleymanşah Kazvin'deki yerinden çıkıp kendisine kuvvet gelince Bazdar Muzafferüddin Alp Argu bin Yerenkuş, Süleymanşah'ı Zencan'a götürdü. Oradan iki emirle yani Şemseddin ildeniz ve Meraga sahibi Nusreddin ile mükatebede bulundu. Sultan Muhammed az bir cemaatle İsfahan'a kaçtı ve Süleymanşah tahta yerleşti. (Bündârî, s. 211).

³²² Bündârî, s. 212.

³²³ Râvendî, C.II, s.255; Reşîdüddin Fazlullah, s. 233.

³²⁴ Reşîdüddin Fazlullah, s. 233.

gitti. İbnü'l Hucendî, İsfahan'ı ona teslim etti, mal toplayıp ona verdi³²⁵. Ardından Hemedan'da bulunan askerlere haber gönderip onları da Melikşâh'a itaat etmeye davet etti. Fakat onların çoğunun Süleymanşah'a meyli olduğundan bu teklifi kabul etmediler³²⁶.

Kısa bir süre sonra Melikşâh b. Mahmûd hayatını kaybetti. 555 (1160) yılında Melikşâh b. Mahmûd İsfahan'da öldü³²⁷. Aslında Melikşâh, Bağdat'taki taraftarları çoğalınca Bağdat'a haber gönderip amcası Süleymanşah adına okunan hutbenin kendi adına okunmasını istemişti. Ayrıca Irak'taki idari düzenlemenin eski haline iade edilmesini aksi taktirde üzerlerine yürüyeceğini bildirmişti. Bunun üzerine vezir Avnuddin İbn Hubeyre bir cariyeye aldırıp Sultan Melikşâh'ı zehirletmesi için görevlendirdi. Cariye sultanı kızarmış etle zehirledi³²⁸. Melikşâh ölünce İsfahan halkı onun adamlarını uzaklaştırdılar ve Süleymanşah adına hutbe okuttular. Böylece İsfahan'da Süleymanşah hükümdar olarak tanındı³²⁹. Melikşâh öldüğünde 32 yaşındaydı. Huzistan ve el-Cibâl bölgesindeki hâkimiyeti 8 yıl kadardır. Bundan sonra Şemle, Huzistan'a hâkim oldu, Deklâ ise Fars'a gitti. İsfahan ise Süleymanşah'a kaldı³³⁰. Melikşâh'ın saltanatı Sultan Mesûd'un vefatından sonra dört ay, on altı gündü³³¹.

Sultan Süleymanşah³³² 556 (1161) yılında emirler tarafından hapsedilerek bu emirlerden biri olan Şerefeddin Gird-bâzû tarafından öldürüldü³³³. Yerine Arslanşah

³²⁵ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.XI, s.208; Müneccimbaşı, C.I, s.183.

³²⁶ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.XI, s.208; Müneccimbaşı, C.I, s.183.

³²⁷ Nişâbü'rî, s. 123; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.XI, s.217; Bündârî, s. 262; Reşîdüddin Fazlullah, s. 225; İbn Kesîr, C.XII, s.440; Müneccimbaşı, C.I, s.183.

³²⁸ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.XI, s.217; İbn Kesîr, C.XII, s.440.

³²⁹ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.XI, s.217.

³³⁰ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.XI, s.217; Müneccimbaşı, C. I, s.184.

³³¹ Reşîdüddin Fazlullah, s. 226.

³³² Sultan Süleymanşah b. Muhammed b. Melikşâh b. Alparslan b. Çağrı Bey, 555 (Ocak -Şubat 1160) yılının başlarında saltanat tahtına oturdu. Süleymanşah, daha önce Horasan'da amcası Sultan Sencer'in yanında bulunuyordu. Sultan, onu veliahtı yapmış ve Horasan minberlerinde adına hutbe okunmuştu. Süleymanşah Sultan Sencer'den sonra bir zaman Horasan askerlerinin başına geçti. Fakat Oğuzlar'a karşı koymakta bir başarı gösteremedi. Buradan Hârimzşah'ın yanına gitti. Hârimzşah, onu kardeşi Atsız'ın kızı ile evlendirdi. Ancak Hârimzşah, ondan hoşuna gitmeyen davranışlar duyup onu kendinden uzaklaştırdı. Süleymanşah, İsfahan'a geldi, ancak şehrin şahnesi şehre girmesine izin vermedi, buradan Kâşân'a gitti. Kardeşinin oğlu Melik Muhammed, onun üzerine asker gönderdi, onu Kâşân'dan uzaklaştırdılar. Buradan Huzistan'a gitti. Melikşâh da buraya girmesine izin vermedi. Süleymanşah sonunda el-Bendenîcin'de konakladı. Buradan halifeye haber gönderip Bağdat'a girmek için izin istedi. Halife karısını ve oğlunu yanında rehin aldıktan sonra Bağdat'a girmesine izin verdi. Süleymanşah yanındaki 300 askeriyle başında şemse (çetr) olduğu halde Bağdat'a girdi. Halife

geçti³³⁴. Sultan, atabegi ve beraberindeki emirlerle 555 yılı sonunda ve 556 yılı başlarında (1160-1161) kış mevsiminde İsfahan'a gitti³³⁵. Ancak Emir İzzüddin Satmaz bin Kaymaz el-Harâmî, Hüsameddin İnanç ve İbnü'l Bazdar ile Akkuş, bunlar Arslanşah'a itaat etmediler³³⁶. Şiraz'da bulunan Atabeg Sunkur'a³³⁷, yanında bulunan Melik Muhammed b. Tuğrul'u göndermesi için yazdılar. Bunun üzerine Sunkur onu gönderdi ve kararlaştırdıkları gibi bunlar İsfahan'da buluştular. Emirler isyan için hazırlandı ve iki ordu Karategin ovasında 555 (1160) senesinde karşılaştı. Bu karşılaşmada Sultan Arslanşah galip geldi³³⁸. Sultan Arslanşah'ın saltanatına karşı çıkan diğer bir kişi de Fars hâkimi Zengî b. Deklâ idi. Nitekim Errân ve Azerbaycan hâkimi Atabeg İldeniz, Zengî b. Deklâ'ya haber gönderip kendisini desteklemesini ve Arslanşah adına hutbe okutmasını istemiş ancak Deklâ bunu yerine getirmemişti. Bunun üzerine İldeniz Fars diyarını ele geçirmek maksadıyla asker toplayıp İsfahan'a gitmiştir³³⁹.

Arslanşah bin b. Tuğrul ve Emir Şemseddin Atabeg İldeniz, Emir Zengî'ye³⁴⁰ haber göndererek kendisinin İsfahan'a gelmesini istediler. Nitekim İsfahan'a geldiği vakitte İldeniz, bütün askerlerinin silah ve eşyalarını kuşanıp Zengî'yi karşılamak için yola çıkmalarını emretti. Emir Zengî geldiğinde sultan İsfahan'daydı³⁴¹. Bündârî³⁴² İldeniz ve Sultan Arslanşah'ın İsfahan'a gelip saltanat sarayına yerleştiklerini yazar. Ayrıca bunların İsfahan'a ellerini uzattıklarını ve tekrar zulme başladıklarını; suçlu ile birlikte suçsuzu muaheze ettiklerini ve ahaliyi kalemle korkuya sevk ettiklerini yazar. Bündârî olaylara şu şekilde devam eder:

ona hil'at giydirdi. Süleymanşah 551 (1156-57) yılına girinceye kadar Bağdat'ta kaldı. (Müneccimbaşı, C.I, s.185).

³³³ Hüseyinî, s. 102. Bündârî (s. 264). Süleymanşah'ın Hemedan Kalesi'nde hapsedilip zehir verilerek öldürüldüğünü yazar.

³³⁴ Hüseyinî, s. 102.

³³⁵ Râvendî, C.II, s.273; Reşîdüddin Fazlullah, s. 249.

³³⁶ Hüseyinî, s. 102; Reşîdüddin Fazlullah, s. 249.

³³⁷ Râvendî (C.II, s.273), Bündârî (s. 265) ve Reşîdüddin Fazlullah (s. 249), Melik Muhammed b. Tuğrul'u Fars'tan çağırdıklarını yazmışlardır.

³³⁸ Hüseyinî, s.102-103; Râvendî (C.II, s.273), Ferruhîn Kasabasında karşılaştıklarını yazar. Reşîdüddin Fazlullah (s. 250) iki ordunun Ferruhîn'de karşılaştıklarını yazar, ancak burayı Ferrucîn şeklinde kaydeder.

³³⁹ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.XI, s.222.

³⁴⁰ Atabeg Sunkur'un kardeşi. (Hüseyinî, s. 108-109).

³⁴¹ Hüseyinî, s. 108-109.

³⁴² Bündârî, s. 265.

“Bunlar müsadere yollarını şiddetle semeredar ettiler. Bostanlara giden suları sedd edip su parası aldılar, su yollarını zapt edip susamış kimseleri oraya gelmekten mennetiler.”³⁴³.

Sultan Arslanşah, Fars hâkimi Zengî'nin gelmesi üzerine İsfahan'a döndü. Beraberindekilerle 560 yılı Cemazıyelevvel (Mart-Nisan 1165)'inde Hezâr-ı Hânî ovasına geldiler. Babasının ve kendisinin de veziri olan Hoca Şihabeddin Sika bu sırada hasta olduğundan İsfahan'da Tîmâverd mahallesinde bulunan kendi sarayında kaldı. Bir süre sonra da öldü³⁴⁴. Fars hâkimi Zengî ise sultanın huzuruna çıktı ve bir hafta yanında kaldı³⁴⁵.

565 (1170) yılı sonunda sultan Sâve'den İsfahan'a geldi. Atabeg Emir Hacib-î kebîr Pehlivan, Emir sipehsalar Muzaffereddin Kızıl Arslan ve sultanın annesi hepsi İsfahan'a geldiler. Kıvâmeddin oğlu Hâce Celâleddin ed-Dergezînî İsfahan'da vezir oldu. Kendisi Tîmâverd mahallesinde babasının sarayındaydı³⁴⁶.

568 (1172-73) yılında İsfahan, Rey ve civarını elinde bulunduran İldeniz öldü. O, bulunduğu bölgelerde oğulluğu Arslanşah b. Tuğrul adına hutbe okutmuştur³⁴⁷. Nitekim İldeniz, Sultan Tuğrul'un oğlu Arslanşah'ı tahta çıkarıp atabegi olmuştu. Böylelikle Irak Selçukluları tarihinde atabeglik devri başlamıştır³⁴⁸. Onun ölümünden sonra oğlu Nusretü'd-din Cihan Pehlivan (ö.581/1186), Atabeg-i A'zam oldu. Sultan Arslanşah ise 571 yılı Recep ayı ortasında (29 Ocak 1176) öldü³⁴⁹. Bu dönemde (570/1174-1175) İsfahan'da büyük bir kıtlığın meydana geldiği görülmektedir. Dönemin kaynakları³⁵⁰ bu kıtlığın son derece büyük olduğunu ve bundan dolayı şehrin önde gelen ailelerin bile sefil duruma düştüğünü yazmışlardır.

Arslanşah'tan sonra başa geçen Tuğrul b. Arslanşâh (ö.590/ 1194), bir ay içerisinde biri Fars'a diğeri de İsfahan'a olmak üzere iki sefer düzenlemiştir. Çünkü Abhaz Meliki ile amcası Melik Muhammed b. Tuğrul, Arslanşah'ın ölümünü fırsat

³⁴³ Bûndârî, s. 265.

³⁴⁴ Nişâbûrî, s. 144; Râvendî, C.II, s.276-277; Reşîdüddin Fazlullah, s. 252-253.

³⁴⁵ Râvendî, C. II, s.276-277.

³⁴⁶ Râvendî, C. II, s.283; Reşîdüddin Fazlullah, s. 258.

³⁴⁷ İbnü'l-Esir, **el-Kâmil**, C.XI, s.312. Atabeg İldeniz Hüseyinî'ye (s. 118) göre 570, Bûndârî'ye (s. 268) ve Reşîdüddin Fazlullah'a (s. 259) göre de 571(1176-1177) yılında ölmüştür.

³⁴⁸ Faruk Sümer, “ Irak Selçukluları”, **DİA**, C.XXXVI, s.387.

³⁴⁹ Reşîdüddin Fazlullah, s. 260.

³⁵⁰ Râvendî, C.I, s.37.

bilerek harekete geçmişlerdi³⁵¹. Sultan Tuğrul hırsla kapılmış olan iki meliki de kalelerinde kalmaya ikna etti³⁵². Sultan Arslanşah'tan sonra başa geçen Sultan Tuğrul'un Atabegi Cihan Pehlivan Muhammed ölmeden önce Rey'e, İsfahan'a ve Irak'ın diğer yerlerine oğulları İnanç Mahmûd'u ve Emir-i Emîrân Ömer'i tayin etmişti³⁵³. Ancak Pehlivan'ın kardeşi Kızıl Arslan Osman bütün işleri yüklendi. Nitekim o, Azerbaycan ve Errân'dan asker toplayarak Hemedân'a geldi³⁵⁴. Sultan Tuğrul b. Arslan b. Tuğrul b. Muhammed b. Melikşâh ise Pehlivan'ın yanındaydı ve sultanın hiç bir nüfuzu yoktu. Ülke ve hazine Pehlivan'ın elindeydi. Nitekim Pehlivan ölünce Sultan Tuğrul, Kızıl Arslan'ın hükmünden çıktı. Bu sırada çok sayıda asker ve emir de Sultan Tuğrul'a katıldı. Bu şekilde bazı beldeleri istila etti³⁵⁵. Bunun yanında Cihan Pehlivan ölür ölmez İsfahan'da Şâfiîler ile Hanefîler arasında savaşlar, öldürmeler, yakıp yıkmalar yaşandı. Bu sırada şehrin kadısı Hanefîler'in, İbnü'l Hucendî ise Şâfiîler'in reisiydi³⁵⁶.

Kızıl Arslan iktidarı ele geçirince Tuğrul ile savaşmak için harekete geçti. Kalabalık bir ordu ile Azerbaycan'da Tuğrul ile savaştı. Tuğrul mağlup oldu ve esir alındı. Kızıl, Tuğrul'u Azerbaycan'ın Kührân Kalesi'ne hapsedti. Böylece ülke, Kızıl'ın eline geçti³⁵⁷. Sultan 586 (1190) yılı civarı esir gibi yakalandıktan³⁵⁸ sonra Atabeg Kızıl Arslan Hemedan civarına geldi. Melik Sencer b. Süleyman'ı tahta oturtmak için kaleden getirdi. Ardından İsfahan'a gitti ve İnanç Hatun'la evlendi. Sencer'i kaleye gönderdi. Kızıl Arslan İsfahan'da Şâfiîler'e karşı düşmanca tavır takınarak onların ileri gelenlerini yakalatıp astırdı. Ardından Hemedân'a döndü ve kendi adına hutbe okuttu. Ancak 587 senesi Şaban'ında (Ağustos-Eylül 1191) Kızıl

³⁵¹ Râvendî, C. II, s.306. Bu konu hakkında geniş bilgi için bkz. Hüseyinî, s. 119-120.

³⁵² Râvendî, C.II, s.306; Reşidüddin Fazlullah, s. 262.

³⁵³ Hüseyinî, s. 121. 582 (1186-87) yılında el- Cibâl, İsfahan ve Rey gibi yerlerin hâkimi İldenizin oğlu Pehlivan Muhammed b. İldeniz öldü. (İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.XI, s.415).

³⁵⁴ Hüseyinî, s. 121-122.

³⁵⁵ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.XI, s.415.

³⁵⁶ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.XI, s.415.

³⁵⁷ Müneccimbaş, C.I, s.195-197.

³⁵⁸ Emir İsfahsalar Hüsameddin Dizmarî ile Emirî bar Anasuglı, Sultan'ı kaleden kurtardılar. Sultan Sencer tahta geçtikten sonra Emirî bar Şerefeddin Alp Ergun'un oğlu Kum şehriden geldi ve Sultan'ın elini öptü. Sultan'ın eskiden beri ondan alınacak öçleri vardı. Bundan dolayı Emirî barın oğlu ile Cemaleddin Ayaba'yı yakalattı. Sultan, Cemaleddin Ayaba'nın canını bağışladı, o da adam gönderip çocuklarını Ferezzin Kalesi'ne bıraktı. Anahtarlarını da Sultan'ın hasekisi olan Şemseddin Mübarek'e teslim etti. İzzeddin, İsfahan ile civarından yetmiş yük hazineyi Ferezzin'e gönderdi. (Râvendî, C.II, s.334-336).

Arslan uyumak için evine girdiğinde biri içeri girip onu yatağında öldürdü. Kimin öldürdüğü ise bilinmedi³⁵⁹.

2.7.7. İsfahan'ın Hârimzşahlar'ın Eline Geçmesi

589 (1193) yılında Sultan Alâeddin Tekiş Hârimzşah, Kutluğ İnanc'ın teşvik ve kışkırtması sonucu Sultan Tuğrul ile savaşmak üzere harekete geçti. İkisi arasında meydana gelen savaş sonucunda Sultan Tuğrul hayatını kaybetti³⁶⁰. Sultan Tuğrul'un hayatını kaybetmesiyle Irak Selçukluları tarih sahnesinden çekildi ancak İsfahan bu sefer Hârimzşahlar'ın hâkimiyeti altına girdi. Nitekim Hârimzşah Alâeddin Tekiş, Sultan Tuğrul ile yaptığı savaşı kazandı ve bütün Irak'a hakim oldu³⁶¹. Hârimzşah Alâeddin İsfahan'ı ele geçirdikten sonra burayı idare etmesi için Kutluğ İnanc'a verdi³⁶².

2.7.8. İsfahan'ın Abbâsî Hâkimiyetine Geçmesi

591 (1194-95) senesinde Halife Nâsır-Lidinillah (575-622/1180-1225) Seyfeddin Tuğrul'un kumandasında bir ordu hazırlayarak İsfahan'a sevk etti. Seyfeddin, Irak'taki Lihâf beldesinin muktaı idi. Burasının idaresi Hârimzşahlar'ın elindeydi ve İsfahan halkı onlardan hoşlanmıyordu. Şehirdeki Şâfiîler'in reisi olan Sadreddîn el-Hucendî, Bağdat'a hilafet divanına haber gönderip buradan gönderilecek askerlere şehri bizzat teslim edeceğini bildirdi. Sadreddîn bütün halk üzerinde nüfuzu olan biriydi ve İsfahan'da idareye hâkimdi. Bunun üzerine halifenin birlikleri İsfahan'a gelip şehir önünde konakladılar. Bunu gören Hârimzşah'ın askerleri oradan ayrılarak Horasan'a gitmek zorunda kaldılar. Halifenin askerleri İsfahan'a girerek şehri ele geçirdiler³⁶³.

³⁵⁹ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.XII, s.73; Reşîdüddin Fazlullah, s. 266; Münecimbaş, C.I, s.196-197.

³⁶⁰ Râvendî, C.II, s.341; Reşîdüddin Fazlullah, s. 266- 267.

³⁶¹ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.XII, s.104-105.

³⁶² Râvendî, C.II, s.345; Cüveynî, C. II, s. 27.

³⁶³ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.XII, s.104-105; Ebu'l Ferec (Bar Hebraeus), C.II, s.468.

2.7.9. İsfahan Hâkimiyeti İçin Verilen Mücadeleler

Horasan'a giden Hârizmşah'ın adamları Pehlivan'ın bazı memlukleri ve bazı emirlerle anlaşıp Gökçe'yi kendilerine lider seçtiler. Müttefik emirler Rey ve civarındaki şehirleri istila ederek Hârizm askerlerini çıkarmak üzere İsfahan'a yürüdüler. Fakat şehre yaklaşınca halifenin askerlerinin şehrin yanında olduğunu gördüler. Gökçe, Hârizmliler'i İsmâîlilerin elindeki Tabes'e kadar takip ettikten sonra geri dönüp İsfahan'ı ele geçirdi. Bağdat'a haber gönderip Rey, Sâve ve Kum gibi yerlerin kendisine, İsfahan, Hemedan, Zencan gibi yerlerin de halifenin divanına ait olmasını teklif etti. Bu teklif kabul edildi ve bunu içeren bir menşur yazıldı³⁶⁴. Böylelikle İsfahan, halifenin kontrolü altına girdi. İsfahan şahnesi Felekeddin Sunkur et-Tâvil 2000 adamla İsfahan'a gitti. Sungur et-Tavîl, hilafet merkezinden yollanmıştı ve İsfahan'da hâkimiyet tesis eden Sadreddîn Mahmûd b. Abdüllatif b. Muhammed b. Sabit el-Hucendî'yi öldürttü (592/1195-96)³⁶⁵. İsfahan'daki Şâfîîler'in reisi olan el-Hucendî 588 (1192) yılında Bağdat'a gelip oradaki Nizâmiye Medresesi'ne nezaret etme görevini deruhde ediyordu. İbnü'l Hucendî oradaki mülkünde ve evinde Şâfîîler'in reisi olarak kaldı. Bu arada halifenin İsfahan şahnesi olan Sungur ile anlaşmazlığa düştüler ve bu yüzden Sungur onu öldürdü³⁶⁶. Aslında Hârizmşahlar döneminde Hucendî ve Sa'idîler dini ve ilmi faaliyetlerinin yanı sıra şehirde büyük bir siyasi nüfuza sahiptiler. Nitekim şehrin kadil'-kudâtlığı Hanefî olan ve Sa'idîler'den Rüknüddin'in elinde bulunuyordu³⁶⁷.

Sultan Tekiş, torunu Erboz b. Togan-Togdı'yı İsfahan valiliğine ve Emir Yabgu Sipehsalar Sâmanî'yi de onun atabegliğine getirdi³⁶⁸. Bu sırada şehrin siyasi gücünü elinde bulunduran Hanefî Sa'idî ailesi Hârizmşahlar ile, Şâfîî Hucendî ailesi de Azerbaycan Atabegleri ve hilafet makamı ile siyasi temaslar kurmuşlardı³⁶⁹. Ancak İsfahan'da işler durulmadı. Kısa bir süre sonra buraya gelen Mayancuk, Er-boz Han'ı

³⁶⁴ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.XII, s.105.

³⁶⁵ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.XII, s.110; Râvendî, C. II, s.351.

³⁶⁶ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.XII, s.110.

³⁶⁷ Özgüdenli, "Bir İran Şehri Anatomisi: İsfahan", **Name-i Aşina**, 5.yıl/11.sayı, 2003 (1381), s. 71.

³⁶⁸ Kafesoğlu, **Haremşahlar Devleti Tarihi (485-617/1092-1221)**, 2.sb., Ankara, TTK, 1984, s. 137.

³⁶⁹ Özgüdenli, "Bir İran Şehri Anatomisi: İsfahan", s. 72.

İsfahan'dan göndererek onun vergi memurlarının işine de son vermiştir³⁷⁰. Bunun üzerine harekete geçen Tekiş, oğlu Tacüddin Alişah'ı onun için ikamet yeri olarak seçtiği İsfahan'a gönderdi. Daha sonra Harizm'den hareket ederek 10 Cemaziyelahir 596 (28 Mart 1200) tarihinde oraya vardı³⁷¹.

596 (1199-1200) yılında Hârizm, Horasan'ın bir kısmı, Rey ve el-Cibâl'deki diğer şehirlere, Nişabur ile Hârizm arasındaki Şehristane'ye hakim olan Hârimzşah Tekiş b. Alparslan öldüğünde (4 Temmuz 1200) oğlu Alişah İsfahan'daydı. Kardeşinin daveti üzerine İsfahan'dan ayrıldığında İsfahan halkı onun hazine ve ağırlıklarını yağmaladılar³⁷².

600 (1203-04) yılına gelindiğinde İldenizliler'den Pehlivan'ın memluku olan Gökçe, Rey, el-Cibâl ve İsfahan gibi pek çok yerin hâkimi konumuna gelmişti. Gökçe, Pehlivan'ın Aydoğmuş adındaki memlukunu de kendi yanına alarak onu önemli mevkilere getirmişti. Aydoğmuş ise bazı emirleri toplayarak Gökçe'nin üzerine yürüdü ve onu öldürdü. Böylece bütün ülkeye hâkim oldu. İsmen melik olan Özbek b. Pehlivan'ı da yanına aldı³⁷³.

603 (1206-07) yılında İsfahan hâkimi olarak Şemseddin Aydoğmuş kaynaklarda geçer³⁷⁴. 609(1212-13) yılındaysa el-Cibâl bölgesini istila etmiş bulunan Muhammed b. Mengli İsfahan'a hâkim olup Bağdat'a gitti³⁷⁵.

612 (1215-16) yılının Cemaziyevvel ayında (Ağustos-Eylül 1215) Hemedan, İsfahan ve Rey hâkimi olan Mengli öldürülmüştür. Elinde bulunan yerleri ise aralarında birleşerek Mengli'ye karşı hareket eden halifenin askerleri ile Özbek ve İsmâîliye emiri Celâleddin, yaptıkları antlaşma gereği paylaşmışlardır. Ardından Özbek, geriye kalan yerleri ele geçirip kardeşinin azadlısı Oglımış'a teslim etmiştir³⁷⁶.

³⁷⁰ Râvendî, C.II, s.363; Cüveynî, C.II, s.33; Kafesoğlu, **Haremşahlar**, s. 142.

³⁷¹ Cüveynî, C.II, s.35; Kafesoğlu, **Haremşahlar**, s. 145.

³⁷² İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.XII, s.137-138.

³⁷³ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.XII, s.166.

³⁷⁴ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.XII, s.213; Kafesoğlu, **Haremşahlar**, s. 181.

³⁷⁵ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.XII, s.253; Kafesoğlu, **Haremşahlar**, s. 199.

³⁷⁶ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.XII, s.262.

614 (1217–18) yılında Hârimzşahlar, el-Cibâl bölgesini ele geçirmiştir. Oğlmuş el-Cibâl'i ele geçirdiğinde bölgenin tüm şehirlerinde Hârimzşah adına hutbe okutmuştu; fakat Oğlmuş Bâtînîler tarafından öldürülünce³⁷⁷ bu bölgelerin itaat altından çıkmasını istemeyen Hârimzşah hemen harekete koyuldu ve ilk önce Rey'i ele geçirdi³⁷⁸. Aynı şekilde Oğlmuş'ın ölümünü ve Hârimzşah'ın da uzakta olmasını fırsat bilen Özbek kalabalık bir orduyla harekete geçerek müttefiki Fars atabegi Sa'd b. Deklâ ile harekete geçerek İsfahan'ı ele geçirdi³⁷⁹. Hârimzşah ile savaşa giren ve mağlup olan Sa'd b. Deklâ elindeki yerlerin bir kısmını Hârimzşah'a teslim etmek şartı ile anlaşmasına rağmen gereğini yerine getirmeyerek Fars bölgesini ele geçirdi; ancak buralarda hutbeyi Hârimzşah adına okuttu. Hârimzşah ise İsfahan, Kum ve Kâşân gibi yerleri de ele geçirdi³⁸⁰.

2.8. MOĞOL İSTİLASI

620 (1223) yılında Gıyaseddin b. Hârimzşah Muhammed b. Tekiş'in İsfahan ve Rey bölgelerine sahip olduğu görülmektedir³⁸¹. Bu dönemden itibaren İsfahan ve çevresinde Moğol saldırıları görülmeye başlamıştır. Nitekim 621(1224) yılında Gıyaseddin, babasının ölümü üzerine Moğol saldırısı yaşamıştır. Moğollar, babasının vefat etmesi üzerine İsfahan'ı kuşattı, Gıyaseddin de kendisini burada savunmaya aldı. Moğollar bu kuşatmada başarısız olunca İsfahan önlerinden ayrıldılar³⁸². Bu sırada bir yandan Moğollar'la savaşlar yaşanırken diğer yandan Celâleddin Hârimzşah (ö.629/1231) ve kardeşi Gıyaseddin Hârimzşah arasında mücadele yaşanmaktaydı³⁸³. İsfahan ise bu iki kardeş arasında el değiştiriyordu. Nitekim ikisi arasındaki anlaşmazsılığa Gıyaseddin'in, Celâleddin'in yakın dostu olan İsfahan şahnesi İbn Harmil'i öldürmesi eklenince Moğollar İsfahan'ı 625 (1228) yılında

³⁷⁷ Oğlmuş'ın Halife Lâdinillah tarafından bir Bâtînî fedaisine öldürdüğü de belirtilmiştir. (Gülay Ögün Bezer, “İldenizliler”, **DİA**, C.XXII, s. 83).

³⁷⁸ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.XII, s.272-274.

³⁷⁹ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.XII, s.272-276; Kafesoğlu, **Haremzşahlar**, s. 202; Bezer, “İldenizliler”, **DİA**, C.XXII, s.83.

³⁸⁰ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.XII, s.272-276; Bezer, “İldenizliler”, **DİA**, C.XXII, s.83.

³⁸¹ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.XII, s.375.

³⁸² İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.XII, s.380.

³⁸³ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.XII, s. 436-438.

kuşattıklarında ordunun sağ cenahını komuta eden Gıyaseddin savaş alanını terk ederek Huzistan'a kaçtı³⁸⁴. 625 (1227-28) yılında Moğol müfrezesi ile Celâleddin Hârimzşah arasında yaşanan savaşta³⁸⁵ Tebriz'den İsfahan'a gelen Celâleddin, çok geçmeden Moğollar'ın İsfahan'ın doğusunda Sin adlı köyünde mevkilendiklerini öğrendi. Celâleddin, İsfahan civarında yiyecek teminine çıkan düşman müfrezesi üzerine üç bin kişilik bir kuvvet yolladı. Bunlar dört yüz kadar Moğol'u esir aldı. Celâleddin bunların bir kısmını İsfahan kadısına teslim etti. Kadı bu esirleri İsfahan sokaklarında öldürdü³⁸⁶.

Moğol müfrezesi üzerine saldırıya geçen Celâleddin mağlup olup İsfahan'a çekildi ve İsfahan ile Rey arasında bir müddet ikamet etti³⁸⁷. Ardından Moğollar'a karşı Fars Atabegi Sa'd b. Deklâ ile birlikte harekete geçtiler. Bu sırada Sultan Celâleddin'in kardeşi Gıyaseddin, ganimet için Celâleddin'in ordusundan ayrıldı. Moğollar da onları görünce iki ordu arasında kuşatıldıkları düşüncesiyle geri çekildiler³⁸⁸. Celâleddin de Moğollar'ın çekilişlerini bir hile zannederek geriye çekildi. Moğollar ise durumun farkına varıp kendilerini takip eden kimsenin olmadığı görünce İsfahan'a geri gelip şehri muhasara altına aldılar. Bu kuşatma üzerine İsfahan halkı kendilerinin nasıl kurtulacağını düşünürken Celâleddin'den onlara bir mektup geldi. Bu mektupta kendisinin sağ olduğunu yazan Celâleddin, İsfahan halkına asker toplayarak geleceğini ve Moğollar'ı İsfahan kuşatmasından uzaklaştıracağını yazıyordu. Celâleddin'in bu mektubunu alan İsfahanlılar derhal ona cevap yazdılar ve bir an evvel gelmesini talep ettiler. Ayrıca geldiği takdirde onunla birlikte düşmana karşı savaşmak için şehirden çıkacaklarını söylüyorlardı³⁸⁹. Celâleddin onlara doğru yürüdü ve İsfahanlılarla bir araya gelince, İsfahan halkı şehirden bir çıkış hareketi yaptı ve düşmanı iki ateş arasında bıraktı. Bu çatışmada Moğollar son derece kötü bir mağlubiyete uğrayınca gerisin geriye kaçmaya başladılar ve Celâleddin onları Rey'e kadar takip etti³⁹⁰.

³⁸⁴ Aydın Taneri, **Celâlu'ddin Harizmşâh ve Zamanı**, Ankara, TTK, 1977, s. 39.

³⁸⁵ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.XII, s.438.

³⁸⁶ Taneri, **a.g.e.**, s. 74-75.

³⁸⁷ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.XII, s.438.

³⁸⁸ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.XII, s.438-439.

³⁸⁹ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.XII, s.438-439.

³⁹⁰ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.XII, s.438-439; Cüveynî, C. II, s.136.

Bu arada gerçekleşen bir olay da Sultan Muhammed Hârimzşah'ın oğlu Rükneddin'i yani Gur-Sancı'yı Irak ülkesinin yöneticiliğine göndermesidir. Nitekim bu ülkeler içerisinde yer alan İsfahan'a gelen Rükneddin'in etrafına dağılmış olan askerler toplandı. O güçlenince de İsfahan kadısı ondan korkmaya başladı. Rükneddin ise şehirde fazla kalmayarak şehrin dışına çıktı ve burada çadır kurdu. Bu sırada şehirde karışıklık çıktı ve halk taş ve sopayla birbirine girdi. O çarpışmada yaklaşık 1000 kişi hayatını kaybetti veya yaralandı. Askerler de o olaya katılıp bir çok sayıda adam öldürdükleri için Rükneddin oradan Rey'e gitti³⁹¹.

Sultan Celâleddin 626 (1229)'da Ahlat'ı muhasara ederken babasının kemiklerini defnetmek maksadıyla İsfahan'da bir medrese inşasını ve içinde muhteşem bir türbe yapılmasını emretmişti³⁹². Bu iş için kendisine 30.000 altın verilen Ferrâş Mukâribuddin'i vazifelendirmiştir. Ancak bu iş yarım kalmış ve Alaüddin Muhammed'in Moğollar'ın eline geçen kemikleri Ögedey huzurunda gönderilerek yakılmıştır³⁹³.

İsfahan, Celâleddin Hârimzşah'ın ve şehir halkının birlikte hareket etmesiyle kısa bir süreliğine de olsa Moğol istilasından kurtulmuştu. Ancak 633 (1235-36) yılında tekrar İsfahan önlerinde görülen Moğollar bu defa şehri ele geçirmeyi başardılar³⁹⁴. Cûzcânî³⁹⁵, şehrin düşmesinde Moğollar'a karşı direnişte önemli bir rol oynayan şehir kadısının Moğollar tarafından bir mürtede öldürtmelerinden sonra meydana geldiğini belirtir. Ayrıca şehrin Moğol istilasının başlangıcından yaklaşık olarak on beş yıl sonra ele geçirildiğini de ekler. Bunun yanında İsfahan'ın Moğollar tarafından 633 (1235-36) yılında ele geçirildiğini belirten J.E. Woods³⁹⁶ çeşitli kaynaklara dayanarak olayın şu şekilde cereyan ettiğini yazar:

³⁹¹ Cüveynî, C.II, s.171-172.

³⁹² Kafesoğlu, **Haremşahlar**, s. 284.

³⁹³ Özgüdenli, "Bir İran Şehri Anatomisi: İsfahan", s. 73.

³⁹⁴ Özgüdenli, "Bir İran Şehri Anatomisi: İsfahan", s. 73.

³⁹⁵ Cûzcânî, **Tabakât-ı Nâsirî**, [translated by Major H. G. Raverty- **A General History of The Muhammadan Dynasties of Asia, Including Hindustan; from A.H. 194(810) to A.H. 658 (1260) and the Irruption of the Infidel Mughals Into Islam**, by Maulânâ, Minhâj-ud-dîn, Abû-'Umar-ı 'Usmân], 2.bs., New Delhi, 1970, C.II, s. 1226-1227.

³⁹⁶ John E. Woods, " A Note on the Mongol Capture of Isfahân", **JNES (Journal of Near Eastern Studies)**, 36/1, U.S.A. 1977, s. 49-51.

“İsfahanlılar iki gruba ayrılmış bulunuyordu. Bu gruplar Şâfiîler ve Hanefîler idi. Şâfiîler’den bir grup Tatarlar’ın bulunduğu yerlere gidip onlara İsfahan’a gelip Hanefîler karşısında kendilerine yardım etmeleri üzerine şehri onlara teslim edeceklerini söylemişlerdir. Bunun üzerine Tatarlar bu haberi Cengizhân’ın oğlu ve tahtta bulunan Ögedey’e haber vermişlerdir. Bu haber üzerine harekete geçen Moğol birlikleri İsfahan çevresini 633 (1235-36) yılında kuşattılar. Bu sırada şehirde Hanefîler ile Şâfiîler arasındaki mücadele devam ediyordu. Hatta Şâfiîler pek çok Hanefî’yi katletmişlerdi. Şehrin kapıları yapılan antlaşma gereği Şâfiîler tarafından Tatarlar’a açıldı. Şehre giren Tatarlar antlaşmaya uymadıkları gibi Şâfiî ile Hanefî ayrımı yapmadan pek çok kişiyi katlettiler. Kadınları esir alındı hatta hamile olanların karnı yarıldı. İsfahan halkının bütün malları, servetleri talan edildi ve şehir yakıldı. Öyle ki İsfahan kül tepecikleri haline gelmişti”³⁹⁷.

³⁹⁷ Woods, **a.g.m.**, s. 50-51.

3. BÖLÜM

İSFAHAN'IN MİMARİ ESERLERİ

3.1. İslâm Öncesi Döneme Ait Eserler

İsfahan'da İslâmiyet öncesi döneme ait mimari yapılar sayıca çok fazla olmamakla beraber ilk sırada Merbîn (Marebeyn) Ateşgede'si gösterilebilir. Bu Ateşgede, İsfahan ile Necefâbâd yolu üzerinde olup Sâsânî dönemine aittir¹. Huni şeklindeki tepe üzerinde inşa edilmiş olan bu ateşgede kerpiçten yapılmıştır². Değişik isimler ile bilinen bu Ateşgede'nin³ yapımı kaynaklarda Kral Tehmûrs⁴ veya İsfendiyyar'ın oğlu Behmen'e⁵ atfedilir.

İkinci eser ise İsfahan'ın merkezinde **Sârûk** ya da **Sârûye** adıyla bilinen kale olup bu kalenin burada kurulan ilk kale olduğu ve Pers imparatoru Keyhüsrev tarafından ya da İsfendiyyar'ın oğlu Behmen tarafından yaptırıldığı rivayet edilir⁶.

3.2. İslâmî Döneme Ait Eserler

Bu döneme ait olan eserler Selçuklulardan önce şehre hâkim olan devletlere aittir. İslâm fethiyle beraber burada cami yapımına başlanmıştır. Burada yapılan ilk camii Hz. Ali döneminde inşa edildiği rivayet edilen camiidir. I.(VII.) yüzyılda sadece birkaç tuğla ve kil ile yapılmış bir camii İsfahan'da hizmet vermeye başlamıştır. Bu cami ayrıca Hz.Peygamber'in sahabelerinden birinin mezarıyla bağlantılıdır. Bu zat Hemame b. Ebû Hemame ed- Devsî adlı kişi olup camii 21

¹Mesûdî, s. 199; Nusretullâh Meşkâtî, **A List of The Historical Sites and Ancient Monuments of Iran**, (çev. H.A.S. Pessyan), Tahran, t.y., s. 18.

²Hunerfer, **Historical Monuments**, s. 18.

³Ateş Tapınağı, Diz Merbin veya Şehr-i Erdeşir Ateş Tapınağı. (Meşkâtî, **a.g.e.**, s. 18).

⁴İbn Hurdâzbih, s. 33; İbn Rüste, s. 177; Hamdullah el-Müstevfî, **Nüzhetü'l kulûb**, s. 57.

⁵İbn Hurdâzbih, s. 33; İbn Rüste, s. 177; Hamdullah el-Müstevfî, **Nüzhetü'l kulûb**, s. 57.

⁶Bâlâ, “ İsfahan”, **İA**, C.V/2, s.1069; Strange, **a.g.e.**, s. 203.

(642) yılında öldürülen ve şehrin yakınlarına gömülen sahabeyle bağlantılıdır⁷. Büyük bir camii Ömer b. Hattâb'ın mevlası olan Ebû Henâs(?) tarafından Hûşinân köyünde Hz. Ali'nin halifeliği zamanında (656-661) inşa edildiği rivayet edilir. Ancak bir rivayete göre eski camii Ceyy içerisinde Culcela b. Budeyl et-Temîmî adına yapılmıştı. Saîd b. Cübeyr [ö.94/713(?)], Emevîlerden saklanarak burada birkaç yıl kalmış ve muhtemelen bu camide ibadetini gerçekleştirmişti⁸.

151 (770) yılında ikinci Abbâsî Halifesi Mansûr döneminde (754–775) vali olan Eyyûb b. Ziyâd, Heşinân kasabasında Zâyende-rûd Nehri'nin kenarında tam teşekküllü bir camii yaptırdı⁹. Bu cami Hz. Ali döneminde Heşinân içinde büyük cami etrafında inşa edilmiş olabilir. Erken dönemlerde inşa edilen bu camii İslâmiyet'in İsfahan'da yayılmasını sağlamıştır. I.(VII.) yüzyılda Kuran'ın bir nüshası Ceyy'e ulaşmıştı. İslâm öncesi soylu bir aileden gelen Habib b. Zübeyr b. Muşkân İsfahanî, buradaki Müslümanlar arasında liderlik rolü üstlenmiştir. Zübeyrîler diye adlandırılan torunları İsfahan'ın ileriki yıllarında önemli rol oynayacaklardır¹⁰.

Selçuklulardan önce Araplar tarafından İsfahan ve civarında yapılan camilere örnek olarak 348 (960) yılında Nayin'de yapılmış olan Nayin Cuma Camii gösterilebilir. İsfahan Cuma Camii ise yapılan kazılardan anlaşıldığına göre Abbâsîler devrinde IV.(X.) yüzyılın başlarında yapılmıştır fakat daha sonra Selçuklular tarafından dört eyvanlı hale getirilmiştir¹¹. Erdistan Cuma Camii'nin planı ise belli değildir. Bu mesciddeki Kûfî kitabeden kalan kısımlar Nayin Cuma Camii'dekine benzerlik gösterdiği için IV.(X.) yüzyılın sonlarına doğru Nayin Camii'nin yapıldığı tarihe yakın bir tarihte yapılmış olma ihtimali var¹².

İsfahan'da hâkimiyet kurmuş olan el-İclîler de burada yapılar inşa etmişlerdir. Nitekim el-İclîler'den Ahmed b. Abdülaziz b. Ebû Dülef'in, 276 (889-890) yılında Abbâsî hanedanının ileri gelenlerinden Muvaffak'ın İsfahan'a yürümesi üzerine şehri

⁷ Kamaly, “İsfahan VI, Medieval Period”, **Eİr**, Vol. XIII, s.642.

⁸ Kamaly, “İsfahan VI, Medieval Period”, **Eİr**, Vol. XIII, s.642; Mehmet Efendioğlu, “ Saîd b. Cübeyr”, **DİA**, C. XXXV, s.552–553.

⁹ Ebû Nuaym el-İsfahanî, C.I, s.17.

¹⁰ Kamaly, “ İsfahan VI, Medieval Period”, **Eİr**, Vol, XIII, s.642–643.

¹¹ Behdjat, **a.g.e.**, s. 8-9.

¹² Behdjat, **a.g.e.**, s. 9-10.

terketmiş olduğunu belirten İbnü'l-Esîr¹³ Ahmed b. Abdülaziz'in, Muvaffak'ın burada konaklayıp kullansın diye evini olduğu gibi bütün mefruşatıyla hiç dokunmadan bıraktığını kaydetmiştir. Şehirde Dülefilere ait bir saray bulunuyordu¹⁴ ve bu saray hem Merdâvic¹⁵ hem de Büveyhîler tarafından kullanılmıştır.

Yapımı Sâsânî dönemine ait olup onarılması ve tamamlanması Büveyhîler ve Selçuklular zamanında olan Sehistân Köprüsü de ayakta kalan diğer bir eserdir¹⁶. İsfahan etrafındaki surlar ise kimi kaynaklarca¹⁷ Büveyhîler'den Rüknuddевle'ye atfedilirken kimilerince de Abbâsî Halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr zamanında¹⁸ oluşturulduğu söylenir. Buna göre Büveyhîler'den Rüknuddевle Hasan IV.(X.) yüzyılda şehrin etrafında bir sur inşa ettirmiş. Kâkeveyhler'den Alaüdevle b. Kâkeveyh ise Tuğrul Bey'den korktuğu için İsfahan surlarını takviye etmiş¹⁹. 429 (1037-38) Ayrıca burada Büveyhîler tarafından Tabere ya da Taberek adlı mahalle kuruldu, kalesi ise Rüknuddевle ya da Müeyyiddevle tarafından inşa edildi²⁰. Bu kalenin Büveyhîler'den Fahrüddевle tarafından şehrin güneydoğu kanadında yaptırıldığı da söylenir²¹. Ünlü Büveyhî veziri Sâhib b. Abbâd İsfahan'da binalar yaptırmaya özen göstermiştir. Cürcir diye adlandırılan camiyi şehrin merkezine inşa ettirmiştir²². Yine Büveyhî hükümdarı Rüknuddевle İsfahan'da dârü'l-imâre ve rasathane olmak üzere pek çok imar faaliyetinde bulunmuştur²³. Büveyhîler'den Müeyyidüddевle de İsfahan'ı merkezi olarak kullandı. Nitekim o, babası ölene kadar da burayı elinde tuttu. Ayrıca şehrin imarına devam edip dârü'l-imâreyi²⁴ genişletti²⁵.

¹³ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.VII, s.365.

¹⁴ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.VII, s.365.

¹⁵ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.VIII, s.190.

¹⁶ Meşkâtî, **a.g.e.**, s. 19.

¹⁷ Hamdullah el-Müstevfî, **Nüzhetü'l kulûb**, s. 55.

¹⁸ Beksaç, "İsfahan - Mimari", **DİA**, C.XXII, s.502.

¹⁹ Hunerfer, **Historical Monuments**, s. 10, 12.

²⁰ Lambton, "İsfahân", **EI**, Vol. IV, s.100.

²¹ Hunerfer, **Historical Monuments**, s. 10.

²² Hunerfer, **Historical Monuments**, s. 10-12; Kisâî, **a.g.m.**, s. 196; Godard, **a.g.m.**, s. 3101-3102.

²³ Özgüdenli, "Bir İran Şehri Anatomisi: İsfahan", s. 64.

²⁴ Bu saray Rüknuddевle'nin 365 (975-976) yılında İsfahan'a geldiğinde ziyafet verdiği sırada kaldığı saraydır. (Busse, "Iran Under the Bûyids", **CHI**, Vol. IV, s. 280).

²⁵ Busse, "Iran Under the Bûyids", **CHI**, Vol. IV, s. 280.

Büveyhîler ve Kâkeveyhler döneminde İsfahan, büyük bir ilmi ve kültürel gelişme yaşamıştır. Büveyhîler döneminde şehir, Şiraz şehrinden daha üstün bir konumdaydı²⁶. Bilhassa Alâüddevle döneminde burası tam bir ilim merkezi haline gelmiştir. Nitekim ünlü tabip ve filozof İbn Sînâ (ö. 428/ 1037), **Dâniş-nâme-yi ‘Alâ’î ve el- İşârât ve’t-tenbîhât** gibi önemli eserini İsfahan’da Alâüddevle’nin döneminde ve onun himayesinde yazdı²⁷. Ayrıca aynı hükümdarın emriyle İsfahan rasathanesini kurdu²⁸. Bunun yanında Alâüddevle 429 (1037-38) yılından başlayarak şehri yeniden imar ettirdi²⁹.

3.3. Selçuklu Dönemine Ait Eserler

3.3.1. Camiler

Selçuklular döneminde İsfahan ve ona bağlı yerlerde başta camii olmak üzere pek çok eser inşa edilmiştir. Bu dönemde ortaya konan eserleri, yapılış tarihlerini göz önünde bulundurarak şu şekilde sıralamak doğru olur.

3.3.1.1. İsfahan Cuma Camii

Bu dönemin belki de en önemli mimarî yapısı İsfahan Cuma Camii’dir. Selçuklulardan önce inşa edilmiş olan bu camii İsfahan şehir merkezindedir. II.-III. (VIII.-IX.) yüzyılda Abbâsîler döneminde burada ilk olarak avlulu ve kerpiçten basit bir cami yapılmıştır³⁰. Ancak camiinin Benî Temîm kabilesine mensup Araplar tarafından inşa edildiği de rivayet edilir³¹. Uzun bir devrede çeşitli ilave ve değişikliklerle genişletilen bu caminin kitabesine göre, büyük mihrap kubbesiyle bunun tam karşısında avlu dışında, kuzeydeki küçük kubbeli mekân, dört eyvanlı

²⁶ Kisâî, **a.g.m.**, s. 179- 180.

²⁷ Özgüdenli, **a.g.e.**, s. 459- 460; Alper, “ İbn Sînâ”, **DİA**, C.XX, s.321.

²⁸ Özgüdenli, **a.g.e.**, s. 460.

²⁹ Beksaç, “ İsfahan -Mimarî”, **DİA**, C.XXII, s.502.

³⁰ Gönül Öney, “ İran’da Selçuklu Mescid-i Cuma’ları”, **Kültür ve Sanat**, C.V, İstanbul, 1977, s. 94.

³¹ Bala, “İsfahan ”, **İA**, C.V, s.1069.

avlu ve kubbeli revaklarla camiinin bütün ana hatları Selçuklular zamanında meydana gelmiştir. En mühim kısımları Sultan Melikşâh zamanında yapılmıştır³².

Büveyhîler zamanında genişletilen cami, İsfahan şehrinin doğu tarafında Meydan-ı Köhne'de bulunmaktadır. Cami, meydanın kuzeybatı köşesinde olup nispeten yüksek bir yerde yapılmıştır ve bu nedenle bilhassa güney eyvanın iki tarafında yükselen minareleri meydana hâkim durumdadır. Cami, dıştan kapalı çarşı ile çevrelenmiş, giriş kapıları bu çarşılarla açılmıştır. Bu cami tamamen Selçuklular tarafından yaptırılmamıştır³³.

Arap tipi caminin sütun ve payelerinin kalıntılarından anlaşıldığına göre Selçuklular, Abbâsî Camii'nin bazı kısımlarını kullanarak camiyi dört eyvanlı hale getirmişlerdir. Caminin Selçuklu devrine ait en eski kısmı güneyde yer alan kubbeli kısımıdır. Kubbe kasnağında bulunan kitabede o zamanın hükümdarı olan Sultan Melikşâh ve yaptıranın adı yani Nizâmülmülk yazılıdır. Bundan dolayı kubbenin 465-485 (1073-1092) yılları arasında yapılmış olduğu anlaşılmaktadır³⁴. Ancak mihrap önünde güney eyvanına bitişik olan kubbenin ilk olarak Sultan Melikşâh'ın emri ile Vezir Nizâmülmülk'ün 473 (1080) yılında yaptırmış olduğu da belirtilmektedir³⁵. Nizâmülmülk bu kısmı mimar Ebû'l-Feth'e yaptırmıştır³⁶. Melikşâh kubbesinin tam karşısında avlunun kuzeyinde **Kümbet-i Hâkî** adıyla bilinen ve Sultan Melikşâh'ın emriyle karısı Terken Hatun adına da bir kubbe yaptırılmıştır³⁷. Bu kubbe 481 (1088) senesinde Nizâmülmülk'ten sonra vezirliğe getirilen Tâcü'l-mülk tarafından yaptırılmıştır. Terken Hatun kubbesinin eteğindeki kitabede **Ebû'l-Ganâim Merzüban İbn Hüsrev Firuz (Tâceddin)** adı ve 481(1088) tarihi yer alır³⁸. Sultan Melikşâh'ın kubbesinden sekiz yıl sonra yapılan bu kubbe Terken Hatun'un camiiye geliş ve gidişinde dinlenmesi ve namaz kılması için sakin

³²Behdjat, **a.g.e.**, s. 18; Oktay Aslanapa, **Türk Sanatı I: Başlangıcından Büyük Selçukluların Sonuna Kadar**, İstanbul, 1972, C. I, s. 49.

³³ Behdjat, **a.g.e.**, s. 22.

³⁴ Behdjat, **a.g.e.**, s. 19.

³⁵ Aslanapa, **a.g.e.**, s. 50; Ara Altun, **Ortaçağ Türk Mimarisinin Anahatları İçin Bir Özet**, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1988, s. 16.

³⁶ Cengiz Tomar, "İsfahan Cuma Camii", **DİA**, C.XXII, s.505.

³⁷ Altun, **a.g.e.**, s. 16-17; Aslanapa, **a.g.e.**, s. 50.

³⁸ Behdjat, **a.g.e.**, s. 20; Aslanapa, **a.g.e.**, s. 50; Mustafa Cezar, **Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık**, İstanbul, 1977, s. 360.

bir köşe olarak meydana getirilmiştir³⁹. İsfahan Camii'nde Tâcü'l-mülk'e ait olan bir de dârü'l-kütüb vardı⁴⁰.

Camiinin Selçuklular dönemine ait bir ögesi 515 (1121) tarihli taç kapıdır⁴¹. Cuma Camii'nin kuzey doğusunda yer alan kapıdaki kitabe, camiinin 515 (1121) yılında İsmâîlîler tarafından yakıldığı bilgisini vermektedir. Bu saldırıda güney ve kuzey kubbeler hariç yapının tümü, içindeki eşyalarla birlikte yanmıştır⁴². **Eyvan-ı Derviş** adıyla bilinen kuzey eyvan, 515 (1121–1122) yangınından sonra yapılmıştır. Kuzey eyvanının iki yanında Selçuklu devrine ait iki örtülü mekân yer almaktadır. Doğu eyvan veya **Eyvân-ı Şâgird** denilen eyvan genel olarak Selçuklu özelliğini muhafaza etmiştir⁴³. Camiinin Selçuklular devrine ait başka kitabesi yoktur⁴⁴.

3.3.1.2. Barsiyân Cuma Camii

Barsiyân Cuma Camii'nin bugünkü yeri İsfahan'ın 42 km doğusunda bulunan Barsiyân'dadır. Camiinin kubbeli mekânı, kitabesine göre 498 (1104–05) yılında inşa edilmiştir. Bir diğer inşa kitabesi ise minarenin yapım tarihini 491 (1097–98) yılı Sultan Berkyaruk zamanı olarak vermektedir⁴⁵. Buradan harekete minare ve camiinin ayrı ayrı yapıldığı anlaşılmaktadır. Berkyaruk zamanında (491/1097–98) minare ve Sultan Sencer (528/1134) zamanında da kubbeli mescid inşa edilmiştir. Yapının mihrabında ve minarede olmak üzere Selçuklu dönemine ait iki adet tarih kitabesi bulunmaktadır. Barsiyân Cuma Camii Selçuklular devrinde tek kubbeli ve minareli olarak yapılmıştır⁴⁶.

³⁹ Aslanapa, **a.g.e.**, s. 52; Tomar, “İsfahan Cuma Camii”, **DİA**, C.XXII, s.505.

⁴⁰ George Makdisi, **Ortaçağ'da Yüksek Öğretim**, (çev. ve inceleme Ali Hakan Çavuşoğlu- Tuncay Başoğlu), İstanbul, 2012, s. 64.

⁴¹ Behdjat, **a.g.e.**, s. 21; Cezar, **a.g.e.**, s. 355.

⁴² İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, X, 470; Behdjat, **a.g.e.**, s. 21.

⁴³ Behdjat, **a.g.e.**, s. 32.

⁴⁴ Behdjat, **a.g.e.**, s. 21.

⁴⁵ Behdjat, **a.g.e.**, s. 42- 43.

⁴⁶ Behdjat, **a.g.e.**, s. 42- 43; Cezar, **a.g.e.**, s. 362; Aslanapa, **a.g.e.**, s. 55; Altun, **a.g.e.**, s. 17; Öney, “İran'da Selçuklu Mescid-i Cuma'ları”, s. 96.

3.3.1.3. Gülpâyegân Cuma Camii

Gülpâyegân Cuma Camii gümüzde İsfahan'ın 200 km kadar kuzeyindeki Gülpâyegân şehir merkezinde yer alır. Üzerindeki kitabelerden hareketle yapının iki aşamalı olarak inşa edildiği anlaşılmaktadır. Kitabesinden camiinin Muhammed Tapar tarafından 498–512 (1105–18) tarihleri arasında İbrahim adlı ustaya yaptırdığı anlaşılmaktadır⁴⁷.

3.3.1.4. Gâr Cuma Camii

Gâr Cuma Camii, İsfahan'ın 22 km doğusundaki Gâr'da yer almaktadır. Camiide en erken tarihli kitabe, minarede bulunmakta olup 515(1121-22) tarihini taşımaktadır. Yaptıranın adı ise Kasım b. Ahmed b. Ebü'l-Kasım şeklinde geçmektedir. Selçuklu devrine ait camiiden bir tek minare ayakta kalmıştır⁴⁸.

3.3.1.5. Sin Cuma Camii

Sin Cuma Camii, İsfahan'a 25 km uzaklıktaki Sin köyünde bulunmaktadır. Irak Selçukluları devrine ait olan bu caminin minaresinde iki tarih kitabesi bulunmaktadır. Minarenin tarih kitabesinde 526 (1131) yılı okunmaktadır⁴⁹.

3.3.1.6. Zevâre Cuma Camii

529 (1135) tarihinde inşa edilen bu camii dört eyvanlı olması açısından bir ilktir. Çünkü Karahanlı kervansaraylarında ve Gaznelilerin saraylarında görülen dört eyvanlı plan şeması ilk defa burada değerlendirilmiştir⁵⁰.

⁴⁷ Cezar, **a.g.e.**, s. 361; Behdjat, **a.g.e.**, s. 68; Aslanapa, **a.g.e.**, s. 53; Altun, **a.g.e.**, s. 17; Öney, “İran'da Selçuklu Mescid-i Cuma'ları”, s. 95.

⁴⁸ Behdjat, **a.g.e.**, s. 80; Meşkâtî, **a.g.e.**, s. 22.

⁴⁹ Behdjat, **a.g.e.**, s. 86; Meşkâtî, **a.g.e.**, s. 22.

⁵⁰ Aslanapa, **a.g.e.**, s. 58; Altun, **a.g.e.**, s. 18; Cezar, **a.g.e.**, s. 366-367.

3.3.1.7. Erdistan Cuma Camii

Erdistan Cuma Camii. Bu yapı İsfahan'ın 108 km kuzeyinde Erdistan'ın şehir merkezinde yer alır. Erdistan Selçuklular zamanında çok önemli bir şehir haline gelmiştir. En eski köşk tipi camilerden biri burada yapılmıştır. Erdistan Cuma Camii, Abbâsîlerden kalma eski bir caminin bazı kalıntıları üzerine inşa edilmiştir⁵¹. 553 (1158) ve 555 (1160) tarihlerinde Erdistan Camii dört eyvanlı hale getirilmiştir. Kubbeli kısımdaki büyük kitabe 553(1158), güney eyvandaki kitabe 555(1160) tarihlidir. Mihrap ise 553 (1158) tarihinde yapılmıştır⁵².

3.3.2. İsfahan'da Selçuklu Dönemine Ait Diğer Yapılar

Gaz Camii İsfahan'ın 18 km kuzeyindeki Gaz kasabasında şehir merkezinde yer alır. Yapıda herhangi bir inşa kitabesi bulunmadığından dolayı yapının hangi tarihte yapıldığı tam olarak bilinmemektedir⁵³.

İmâm Hassan Camii, Erdistan'da bulunur ancak bu camide tarih kitabesi bulunmamaktadır; fakat yapı ve süsleme özelliklerinden Selçuklu devrine ait olduğu anlaşılmaktadır ve VI.(XII.) yüzyılın sonuna doğru yapılmış olduğu tespit edilmiştir⁵⁴.

Heftşuye Cami, İsfahan'ın yaklaşık 6 km kuzey doğusunda, Kehâb'a bağlı bir köy olan Heftşuye'de bulunur. Herhangi bir tarih kitabesi yoktur. Ancak malzeme ve tekniğinden hareketle caminin Selçuklu dönemine ait olduğu söylenebilir⁵⁵.

Sultan Alparslan zamanından kalan 461(1068-69) tarihli Mescid-i Paminâr'ın minaresi; Kâşân'da bulunan 466 (1073) tarihli Cuma Camii ve minaresi ile İsfahan yakınındaki 515 (1122) tarihli Car Menar minaresi⁵⁶; İsfahan'da VII.(XII.) yüzyıla

⁵¹ Behdjat, **a.g.e.**, s. 103; Aslanapa, **a.g.e.**, s. 59; Öney, “ İran'da Selçuklu Mescid-i Cuma'ları”, s. 96.

⁵² Aslanapa, **a.g.e.**, s. 59; Cezar, **a.g.e.**, s. 364-365.

⁵³ Behdjat, **a.g.e.**, s. 114.

⁵⁴ Behdjat, **a.g.e.**, s. 123.

⁵⁵ Behdjat, **a.g.e.**, s. 132.

⁵⁶ Aslanapa, **a.g.e.**, s.62, 64.

ait Cihil Duhterân minaresi⁵⁷; 522 (1129) tarihli Sin minaresi; Ziyar minaresi, Rahrevan minaresi, Ali Camii minaresi ve Sareban minaresi de Selçuklular dönemine ait olan yapılardır⁵⁸.

Halife Râşid-Billâh türbesi Şehristan'dadır. Bu kümbet, tek katlı olarak 190 cm yüksekliğinde taş bir kaide üzerine yapılmıştır. 532 (1137) yılında Selçuklu devrinde yapıldığı bilinmektedir. Bu türbe, İsfahan'dan 4 km uzaklıkta olan Ceyy'de bir sokak içerisindedir⁵⁹.

İsfahan Ali Camii de kaynaklarda adı geçen fakat günümüze ulaşamamış olan yapılardandır. Bu cami Selçuklu dönemine ait olup günümüze sadece minaresi ulaşabilmiştir⁶⁰. İmamzâde İsmail adlı yapı ile camii ve İmamzade Ahmed Camii Selçuklu dönemine ait eserler arasında yer alırlar⁶¹.

3.3.3. Medreseler

Dönemin en önemli ilim yuvası olan medreselere Selçuklular zamanında çok önem verildiği rahat bir şekilde söylenebilir. Nizâmülmülk'ten daha evvel de medreseler inşa edilmişti⁶². Ancak Selçuklular medreselere resmî bir hüviyet kazandırdılar. İsfahan'da Selçuklulara ait çok önemli iki medrese karşımıza çıkar. Bunlardan ilki Melikşâh tarafından yaptırılan medresedir. Sultan Melikşâh İsfahan'ın Kerrân mahallesinde Hanefîler'e özel bir medrese kurdurmuştu⁶³; ancak Nizâmülmülk'ten dolayı bu medrese Hanefî ve Şâfîler'e ihtisas olundu. Bu medrese daha sonra **Melikşâh Medresesi** olarak adlandırıldı⁶⁴. Hanefîlik her ne kadar sultanın döneminde önemsense de onlar küçük bir azınlıktı ve onların medreseleri çok aktif

⁵⁷ Öney, “Büyük Selçuklu Minarelerinde Süsleme”, **Kültür ve Sanat**, C.IV, İstanbul, 1976, s.6.

⁵⁸ Öney, “Büyük Selçuklu Minarelerinde Süsleme”, s. 6; Behdjat, **a.g.e.**, s. 175, 177.

⁵⁹ Ahad P. Godssi, **Büyük Selçuklu Mezar Anıtlarının Gelişmesi**, İ.Ü.E.F., Türk İslâm Sanatı Kürsüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1976, 119-120.

⁶⁰ Minaresi Selçuklular zamanından kalmadır. (Meşkâtî, **a.g.e.**, s. 23).

⁶¹ Meşkâtî, **a.g.e.**, s. 25.

⁶² Corci Zeydan, **İslâm Medeniyeti Tarihi**, (çev. Zeki Megâmiz), İstanbul, 1966, C.III, s.408.

⁶³ Kisâî, **a.g.e.**, s.220; Erdoğan Merçil, “Büyük Selçuklular Devri Kütüphaneleri”, **Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı**, Ankara, TTK, 1995, s. 399.

⁶⁴ Kisâî, **a.g.e.**, s.220; Mirjafarî, **a.g.m.**, s. 624.

değildi⁶⁵. Aktif olan Nizâmülmülk tarafından desteklenen Şâfiîlerdi ve vezir onlara medresede geniş imtiyazlar vermişti. Nizâmiye Medresesi ve Melikşâh Medresesi IV.yüzyılın ikinci yarısında(XI. yüzyıl.)İsfahan’da yapılan ilk medreselerdendir. İsfahan, İslâmî dönemden bu medreselerin kurulmasına kadar eğitim ve öğretim merkezleri ve alimlerin evi olarak görünüyordu. Nizâmülmülk İsfahan Nizâmiyesi’nde ders verebilecek Şâfiî hocalar bulmakta zorlandı. Bu da İsfahan’da Şâfiîlerin pek fazla olmamasından kaynaklanıyordu⁶⁶.

İsfahan Medresesi’nin kuruluş tarihi ile ilgili bilgi bulunmamaktadır. Elde bulunan en eski tarihi belge ise Mâferruhî’nin **Kitabü Mehâsini İsfahan**⁶⁷ adlı eseridir. Mâferruhî, Nizâmülmülk tarafından İsfahan’da yaptırılan medrese hakkında şu bilgileri vermektedir:

“Nizâmülmülk, Şâfiî fukahasının camiisine bitişik olarak bir medrese yapılmasını emretti. Böylece yapı ve sanat olarak çevresinde harika bir şekilde dikilen, üç kişinin birbirini göremeyecek şekilde üç ayrı merdivenden beraberce çıkabildiği minarelerle beraber medrese inşa edildi. Çevresine âlimlerin ve talebelerin nafakasını karşılayacak şekilde 10.000 dinar değerinde arazi vakfettirdi.”⁶⁸.

Bu medrese Bağdat Nizâmiye Medresesi’nin kuruluşuyla aynı tarihte veya kısa bir zaman öncesine ait gibi gözüküyor. Çünkü ilk müderrisi olan Ebû Bekir Muhammed b. Sâbit’i (ö.482/1089–1090) Nizâmülmülk medresede ders vermesi için Mervden İsfahan’a getirtmiştir. Muhammed b. Sâbit uzun yıllar İsfahan Şâfiîler’inin başkanlığını ve medresenin yönetimini üstlendi, dünyanın dört tarafından öğrenciler gelip ondan ders aldılar⁶⁹.

Nizâmülmülk’ün medreseleri için hazırladığı vakfiyeler çeşitli şartlar taşımaktaydı ve bu şartların başında da medresenin Şâfiî mezhebi mensuplarına ait olduğu yer alıyordu. Ayrıca buraya vakfedilen emlak, arazi ve medresenin kapısında inşa edilen kapalı çarşının gelirlerinin de Şâfiî mezhebi mensuplarına tahsis edildiği

⁶⁵ David Durand-Guédy, **a.g.e.**, s. 126.

⁶⁶ Kisâî, **a.g.m.**, s. 195-196.

⁶⁷ Kisâî, **a.g.e.**, s. 223.

⁶⁸ Mâferruhî, s. 103–105.

⁶⁹ Kisâî, **a.g.e.**, s. 223; Kafesoğlu, **a.g.e.**, s. 180.

de belirtilmişti⁷⁰. Nizâmiye Medreseleri'nde müderris tayini tamamıyla Selçuklu veziri Nizâmülmülk'ün elindeydi ve o, daha çok Şâfiî mezhebinden büyük ilim adamlarını medresede görevlendiriyordu. İlk kurulan medreselere müderrisler bir menşur ile tayin ediliyordu. Tayin menşurları çok defa vezirlik divanından çıkıyordu. Tabi bu menşurlar Nizâmülmülk'ün imzasını taşıyordu. Medreselerdeki diğer personel de doğrudan vezir tarafından tayin ediliyorlardı. Tayin müddeti ise sınırlandırılmamıştı. Tayin edilen müderris genellikle ölünceye kadar görevde kalıyordu⁷¹.

Nizâmülmülk medrese eğitimine İslâm hukuku üzerine odaklanarak çok büyük bir önem verdi. Kendisi bir Şâfiî olduğu için Nizâmiye Medresesi'nde ağırlıklı olarak Şâfiî prensipleri geçerliydi. Nizâmülmülk'ün medresesi kadı ve halifeden bağımsız tamamen Nizâmülmülk'ün kontrolündeydi. O, medreseye idareci atamakta serbestti ve istediği zaman da onu görevinden alabilmekteydi⁷². Medreselere genellikle bir müderris (profesör) tayin ediliyordu. Diğer dersler için emrinde başka müderrisler veya öğretmenler tayin ediliyordu. Müderrislerin bir kısmı öğretmenlik yapmakla beraber imamlık ya da hatiplik gibi başka görevler de yapıyorlardı. Nitekim Nizâmülmülk tarafından İsfahan Medresesi müderrisliğine getirilen Ebû Bekr Sadreddin Hucendî⁷³ aynı zamanda evkaf mütevellîği görevini de yapıyordu. Bu zat aynı zamanda bu medresenin de ilk müderrisidir⁷⁴. İlginçtir ki Nizâmülmülk atama ve azletme yetkisini dilediği gibi kullanmış, kendisi için mütevellî olabilme hakkını şarta bağlamış ve bu yetkisini vekâlet yoluyla atadığı kişilere de devretmiştir. Nitekim atanan kişiler hem vekâleten mütevellî hem de müderris sıfatı taşıyorlardı tıpkı Sadreddin Hucendî örneğinde görüldüğü gibi. Onun İsfahan Nizâmiye

⁷⁰ M. A. Köymen "Alparslan Zamanı Türk Toplum Hayatı, Alp Arslan Zamanı Selçuklu Kültür Müesseseleri (Üniversiteler), Alp Arslan Zamanı Büyük Selçuklu İmparatorluğu Dini Siyaseti", **Selçuklu Araştırmaları Dergisi**, (IV. sayısından ayrı basım), (Ankara 1973), s. 98.

⁷¹ Köymen, **a.g.m.**, s. 100-102.

⁷² David Durand-Guédy, **a.g.e.**, s. 123-124.

⁷³ Ailenin soyu ise Emevîler'in ünlü serdarı Mühelleb b. Ebû Sûfra'ya dayanıyor. Bu hanedanın ilk ünlü şahsiyeti Horasan'ın ünlü imam ve fakihlerinden olan Ebû Bekir Muhammed b. Sabit Hucendî'dir. Hoca Nizâmülmülk Merv'de ders meclislerine katılıp onun ilimdeki hâkimiyetini gördükten sonra onu İsfahan'a getirip Şâfiî'nin imamlığını ve Nizâmiye Medresesi'nin hocalığını ve yönetimini ona verdi. (**Kisâf**, **a.g.e.**, s. 225).

⁷⁴ Köymen, **a.g.m.**, s. 100, 103.

Medresesi'ne atanmasıyla ilgili ifadeye bakılırsa Nizâmülmülk onu tüm vakıf mallarının mütevellisi ve müderris olarak vekâleten atamıştı⁷⁵.

İmam Ebû Bekr Muhammed b. Sâbit el-Hucendî, İsfahan'da Şâfiî reisleri olan Hucendîler ailesinin başıdır. Bir müddet Merv'de ikamet ettikten sonra Nizâmülmülk'ün dikkatini çekmiş ve onun tarafından İsfahan'a davet ve burada açılan Nizâmiye'de tedrisata memur edilmiştir⁷⁶. Hucendî, müderrisliğin yanı sıra vakfın mütevellisi olarak da görev yapıyordu. Hucendî ailesinin çoğu Sadreddin lakabıyla anıldığından bu medrese aynı zamanda **Sadriyye** ismiyle de anılmıştır⁷⁷. Ebû Bekir Hucendî, İsfahan'da yüksek bir mertebeye ulaştı, derslerine İslâm âleminin çeşitli şehirlerinden gelen âlim ve bilginler katılıyordu. Ebû Bekir'den sonra çocukları ve torunları şehrin ilmî, mezhebi ve siyasî yönetimini üstlendiler. Zamanla kudret sahibi olan aile fertleri padişah ve sultanların saygısını kazandılar, çoğu şâir ve yazarın övgü dolu sözlerine konu oldular. Selçuklu döneminin ve ondan sonra gelen Hârizmşah ve Moğolların tarihi ve siyasî olaylarında başrolü oynadılar⁷⁸. Aynı aileden Ebû Saîd ya da Ebû Sa'd Ahmed b. Sâbit Hucendî (531/1136-1137) ve Fahrü'ddin Ebû Me'âlî bu medresede görev alan isimlerdir⁷⁹.

Nizâmülmülk Selçuklu hâkimiyeti altında bulunan yerleri ilmi açıdan geliştirmiştir. İsfahan'da açtırdığı medresenin eğitim ve vaaz görevini Hucendî ailesine verdi, en büyük Nizâmiyeler'i Bağdat'ta, yaklaşık on iki veya on üç Nizâmiye de diğer büyük şehirlerde tesis ettirdi. Hoca Nizâmülmülk ülke bütçesinin onda birini Nizâmiye Medreseleri'ne ayırdı. Nitekim Selçuklu döneminde ülke bütçesinin bir bölümü Nizâmülmülk'e aitti, ayrıca vezir hem kendi mal varlığından hem de sultanın şahsi mal varlığından medreselerin kurulması ve idare edilmesi için harcama yapıyordu. Hocaların maaşı, onlar için tahsis edilen evler, medreselere büyük şan ve şöhrat kazandırdı. Bu medreselerdeki kürsüler Şâfiî vaizler için Hanbelî, Hanefî ve Şîîlerin inanışlarını eleştirdikleri yerler haline gelmişti. Hatta bu

⁷⁵ Makdisî, **a.g.e.**, s. 102.

⁷⁶ Kafesoğlu, **Sultan Melikşâh**, s. 180; Özaydın, "Nizâmiye Medresesi", **DİA**, C.XXXIII, s.190; Kisâî, **a.g.e.**, s. 222.

⁷⁷ Özaydın, "Nizâmiye Medresesi", **DİA**, C.XXXIII, s.190; Kisâî, **a.g.e.**, s. 222; Köymen, **a.g.m.**, s. 86.

⁷⁸ Kisâî, **a.g.e.**, s. 225.

⁷⁹ Özaydın, "Nizâmiye Medresesi", **DİA**, C.XXXIII, s.190; Kisâî, **a.g.e.**, s. 225.

eleştiriler minberden indikten sonra bile devam etmekteydi. Bu tartışmalar zaman zaman kavgaya dönüşüp medresenin dışına sokaklarda bile devam ediyordu, bazen bu kavgalar mahalleler arasında bir savaş haline dönüşüyordu⁸⁰.

Halkın vergi gelirinden yaptırılan medreseler, halkın bütün tabakalarına hizmet vermesinin yerine bir mezhebe yani Şâfiîlere özel bir yer haline gelmişti. Medresenin neredeyse bütün çalışanları hatta süpürücüsü bile Şâfiî idi. Bu dönemden sonra diğer mezhepler de medrese kurma çabasında oldular. Ancak Nizâmülmülk'ün güç ve iktidarı öyle bir aşamaya gelmişti ki İsfahan'da Melikşâh'ın emri ile Hanefî ve Şâfiîler'e özel yaptırılan medresenin adının **Ebû Hanîfe** yazılmasına vezir izin vermedi. Öyle ki sultan: “ Ben bunu Allah'ın rızası için ve hiçbir hanedana özel olmayıp hiçbir hanedana da yasak koymayacak şekilde yaptım, her hâlükârda vezirin rızası olmadan hiçbir şey yazmayın,” dedi⁸¹.

Nizâmiye Medresesi İsfahan'da Derdeşt mahallesinde İsfahan Cuma Camii'nin yanında yaptırıldı⁸². Medresenin kurulduğu Derdeşt mahallesi hâlâ İsfahan'ın en eski ve ünlü mahallelerindendir. Selçuklular döneminde ise Şâfiîlerin mahallesi olup onların güç merkeziydi, bu nedenle Şâfiîlere özel Nizâmiye Medresesi burada kurulmuştur. İsfahan'ın bugünkü haritasından medresenin kuruluş yerinin caminin hemen yanında olduğu anlaşılmaktadır⁸³. Muhtemelen Bağdat Nizâmiye Medresesi'yle aynı tarihlerde inşa edilen bu medresenin büyük bir kütüphanesinin bulunduğu ve VIII. (XIV.) yüzyılda faal olduğu belirtilmektedir⁸⁴. İsfahan Nizâmiyesi'nin kütüphanesi diğer teşkilatları gibi büyük olup içerdiği değerli kitaplarıyla ilim talebelerinin dikkatini çekmiştir⁸⁵. Nizâmülmülk'e yakın olan şairlerden Ebû'l-Muzaffer Ahmed-i Tabîb'in **Hamâse** naziresi olan kitabı da bu kütüphanede bulunuyordu. Ayrıca bu kütüphaneye bakan kütüphaneci Nizâmülmülk'ün yakınlarından biri olan Ebû Abdullah Kiyâ adlı birisiydi⁸⁶.

⁸⁰ Kisâî, **a.g.m.**, s. 194-195.

⁸¹ Kisâî, **a.g.m.**, s. 195-196.

⁸² Kisâî, **a.g.e.**, s. 223-224; Mirjafarî, **a.g.m.**, s. 623.

⁸³ Kisâî, **a.g.e.**, s. 223-224.

⁸⁴ Özeydin, “Nizâmiye Medresesi”, **DİA**, C.XXXIII, s.190; Mirjafarî, **a.g.m.**, s. 623.

⁸⁵ Kisâî, **a.g.e.**, s. 224.

⁸⁶ Ahmed b. Mahmud, C.II, s.19.

İsfahan Nizâmiyesi, şehrin Selçuklu döneminde sahip olduğu fırsatlardan ve Nizâmülmülk'ün bilginlere ve âlimlere gösterdiği ilgi ve çoğu Hucendî ailesinden olan meşhur bilim adamlarından yararlanmıştır. Anılan hocaların çoğu İsfahan Nizâmiyesi dışında Bağdat Nizâmiyesi'nde de müderrislik yaptıklarından dolayı bu durum İsfahan Nizâmiyesi'ni kısa bir zaman içerisinde Selçuklu döneminin en önemli bilgi ve din merkezi haline getirdi⁸⁷.

İsfahan Nizâmiyesi'nin binası VIII.(XIV.) yüzyıla kadar hala mamur ve ayakta idi ancak medresenin vakıf ve arazileri zarar görmüştü⁸⁸. Nitekim daha Irak Selçukluları sultanı Mesûd döneminde (529-547/1134-1152) medresenin müderrisi olan Sadreddin Hucendî, sultan karşısında hareket edince İsfahan valisi Necmeddin el-Gıyasî'nin İsfahan'a yürümesiyle şehirden kaçtı. Bu sırada halk medrese üzerine yürüyerek yağma etti ve medresenin kütüphanesini yaktı⁸⁹. O zaman İsfahan Nizâmiyesi Moğollar döneminin olay ve hadiselerinden kurtulmuş ve yaklaşık bir yüz yıla kadar varlığını sürdürebilmiştir. Nizamülmük'ün öldürülmesinden sonra Şâfiîlere yapılan baskılar, Bâtınîlerin terör ve katliamları, Moğolların saldırısı ile İsfahanlıların şehirden kaçması, Nizâmülmülk'ün ve öğrencilerin maaşlarının kesilmesi, medresenin yıkılmasının en önemli sebeplerindendir. Moğollar döneminde çoğu tarih kitapların, tezkirelerin ve diğer ilmi ve edebi kitapların imhası, medresenin öğretmen ve fıkıh hocalarının hayatı hakkında habersiz kalmamıza neden olmuştur⁹⁰.

VIII. (XIV.) yüzyılın başlarında İsfahan'ı ziyaret eden İbn Battûta⁹¹ daha önce vafettiği Bağdat Nizâmiyesi'ne rağmen İsfahan'ın yıkılmış Nizâmiyesi'nden bahsetmemiş, şehri anlatırken yalnızca İsfahan'ın Şîî ve Sünnîlerin ihtilafları yüzünden viran olup yıkılmış durumda olduğunu belirtmiştir. Nitekim aktif mezhep merkezlerinden olan Nizâmiye Medresesi'nin binası bu savaş ve kargaşalar yüzünden yıkılmış ve bu mesele ünlü seyyahın da dikkatini çekmiştir⁹². Bunların

⁸⁷ Kisâî, a.g.e., s. 224.

⁸⁸ Kisâî, a.g.e., s. 224.

⁸⁹ Bûndarî, s. 201.

⁹⁰ Kisâî, a.g.e., s. 224-225.

⁹¹ İbn Battûta, **Seyahatnâme**, (çeviri, inceleme ve notlar A. Sait Aykut- **İbn Battûta Seyahatnâmesi**), İstanbul, YKY, 2004, C.I, s.280.

⁹² Kisâî, a.g.e., s. 224-225.

yanında İsfahan bir başkentti ve imar faaliyetlerine önem veriliyordu. Büyük medreseler ve camiilere yeni yapılar eklenmeye devam ediliyordu. Nizâmülmülk, İsfahan Nizâmiye Medresesi'nin dışında arif ve sûfiler için büyük bir hankâh kurdurdu. Bu hankâhın başına da Nişaburlu bir sûfi olan Seyyid Muhammed'i getirdi. Her yıl dünyanın her tarafından âlimler orada toplanırdı⁹³. Ayrıca Sultan Muhammed Tapar da İsfahan'da bir medrese⁹⁴ ve Nizâmiye Medresesi civarında da sûfiler için bir de ribat yaptırmıştır⁹⁵. İsfahan'da Medrese-i Kemâleddin-i Sümeyremî de Selçuklular zamanında kurulan medreselerden biridir⁹⁶.

3.3.4. Saraylar

İsfahan'daki Selçuklu sarayları hakkında tam bir bilgi yoktur. Ancak dönemin kaynaklarına⁹⁷ bakıldığında Sultan Melikşâh'ın İsfahan'da köşkler ve bağlar yaptırdığı belirtilir. Bâğ-ı Kârân, Bâğ-ı Ahmed Siyah adlı bağlar Sultan Melikşâh tarafından yaptırılmış olup⁹⁸ bu bağlardan Bâğ-ı Ahmed Siyah, Terken Hatun'un ikamet ettiği yer olup Zâyende-rûd Nehri'nin batı kısmındadır; Bâğ-ı Kârân ise bağların en mühimi olan iki saray içerisinde yaptırılmıştır. Sultan Melikşâh ve Nizâmülmülk'ün naaşları burada gömülüdür. Bunun dışında Bâğ-ı Aden, Sultan Melikşâh'ın yaptırdığı harem sarayıydı⁹⁹. Bu bağların dışında Kasr-ı Ferhad, Kasr-ı Hârûn ve Kasr-ı Kuhân¹⁰⁰ gibi kasırlar, bu dönemin önemli yapıları arasında yer almaktaydılar. Nitekim Sultan Melikşâh, Nakş-i cihân bağındaki sarayda kalıyordu¹⁰¹. Ancak bu yapılar uzun süre ayakta kalamamıştır. Nitekim Sultan

⁹³ Kisâî, **a.g.e.**, s. 221; David Durand-Guédy, **a.g.e.**, s. 127; Özgüdenli, "İsfahan ", **DİA**, C.XXII, s.499.

⁹⁴ Kisâî, **a.g.m.**, s. 197; Özeydin, **Sultan Muhammed Tapar Devri**, s. 150.

⁹⁵ Özeydin, **Sultan Muhammed Tapar Devri**, s.152.

⁹⁶ Kisâî, **a.g.m.**, s. 197.

⁹⁷ Nişâbü'rî, s. 61; Râvendî, C.I, s.129; Reşîdüddin Fazlullah, s. 133.

⁹⁸ Râvendî, C. I, s.129.

⁹⁹ Mirjafarî, **a.g.m.**, s. 623.

¹⁰⁰ Kamaly, "İsfahan VI, Medieval Period", **Eİr**, Vol. XIII, s.646.

¹⁰¹ Mirjafarî, **a.g.m.**, s. 623.

Melikşâh'ın ölmeden önce İsfahan ordu pazarında (Bâzâr-ı leşker-i İsfahan ki orası Melike Hatun medresesidir), bir saray inşa ettirdiği verilen bilgiler arasındadır¹⁰².

Zahîrû'd-dîn Nişâbûrî¹⁰³, Râvendî¹⁰⁴ ve Reşîdüddin Fazlullah¹⁰⁵ 487(1094) yılında Berkıyaruk b. Melikşâh'ın İsfahan meydanındaki sarayda (**köşk-i meydân-ı İsfahan**) yakalandığını yazarken İbnü'l Esîr¹⁰⁶ de 493 (1100) yılında İsfahan şahnesi Emir Bilge Beg Sermez'in Ramazan (Ağustos 1100) ayı sonunda İsfahan'da Sultan Muhammed Tapar'ın sarayında öldürüldüğünü yazmıştır. Ayrıca İbnü'l Esîr¹⁰⁷ 515 (1121-1122) yılında Irak Selçuklu sultan Mahmûd b. Muhammed Tapar'ın yanan sarayının aslında babası Muhammed Tapar adına Mücâhidüddin Bihrûz tarafından yapıldığını belirtir. Nitekim Sultan Muhammed Tapar daha melik iken İsfahan'da bir sarayı mevcuttu ve başa geçtikten sonra Bağdat şahneliğine atadığı Mücâhidüddin Bihrûz'a hükümet sarayını tamir etmesini emretmişti¹⁰⁸. Yine Selçuklu veziri Sa'adülmülk'ün bir hacamatçı ile anlaşarak sultanı öldürmek istediğini öğrenen İsfahan kadısı Sadreddin el-Hucendî, gece sultanın sarayına gelerek durumu Muhammed Tapar'a izah etmiş, böylece bir Bâtınî olduğu söylenen vezirin öldürülmesi kararlaştırılmıştır¹⁰⁹. Ayrıca Yezd şehrinde felçli ve zayıf düşmüş ihtiyar bir adam gördüğü bir rüya üzerine akrabalarının yardımıyla İsfahan'a Sultan Muhammed Tapar'ın sarayının kapısına götürülmüştür ve sultan tarafından halvete kabul edilmiştir¹¹⁰. Yine aynı saray Sultan Muhammed Tapar'ın ölmeden önce oğlu Mahmûd'u hükümdar olarak kabul ettiğini bildiren bir eğlenceden sonra halkı tarafından yağmalanmıştır¹¹¹. Bunların yanında Irak Selçukluları zamanında kısa bir süre için başkentlik yapan İsfahan'da saltanat sarayının bulunduğu çeşitli

¹⁰² Reşîdüddin Fazlullah, s. 140.

¹⁰³ Nişâbûrî, s. 67.

¹⁰⁴ Râvendî, C.I, s. 139.

¹⁰⁵ Reşîdüddin Fazlullah, s. 144.

¹⁰⁶ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.248.

¹⁰⁷ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.470.

¹⁰⁸ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.377.

¹⁰⁹ Râvendî, C.I, s.156.

¹¹⁰ Râvendî, C. I, s.76.

¹¹¹ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.417.

kaynaklarda¹¹² geçmektedir. Irak Selçukluları'nın son hükümdarı olan II. Tuğrul adına sarayı önünde nevbet çalındığı da bilinmektedir¹¹³.

3.3.5. Bağ ve Bahçeler, Kaleler

İsfahan'da Selçuklular döneminde bina yapımına Tuğrul Bey zamanında başlamıştır. Nitekim o, İsfahan'ı ele geçirdikten sonra burada köşkler, evler, mescitler imar edilmesi için 500.000 dinar bağışta bulunmuştu¹¹⁴. Ancak geniş kapsamlı imar faaliyetleri Sultan Melikşâh zamanında olmuştur. Zira sultan burada birbirinden güzel bağlar yaptırarak şehrin görünümünü güzelleştirmeye önem vermiştir. Bu bağlar çeşitli kaynaklarda¹¹⁵ şu şekilde belirtilmiştir: Bâğ-ı Ahmed Siyah, Bâğ-ı Kârân, Bâğ-ı Beytü'l-mal; Bâğ-ı Deşt-i Gûr; Bâğ-ı Felâsan ki bu bağ sultan tarafından bizzat yaptırılmıştır, İsfahan'ın kuzeydoğusunda yer alan Çahar Bâğ-i Selçukî ile bunların yanında İsfahan'ın çevresinde bulunan bir bina olan ve çevresinde kurulan bağ ile Mehr-i art Kubbesi¹¹⁶ bu dönemin önemli yapıtlardır. Bâğ-ı Bîkr¹¹⁷ ve Bâğ-i İmâdi¹¹⁸ de yine bu dönemde yaptırılan diğer bağlardı.

İsfahan'da Sultan Melikşâh tarafından yaptırılan en önemli kale şüphesiz Suffe Dağı'nın zirvesinde¹¹⁹ yaptırılan Dîz-kûh ya da Şâhdîz adıyla bilinen ve sultanın hazinesinin bulunduğu kaleydi¹²⁰. Bu kale şehrin 30 km güneybatısında yer almaktadır¹²¹. İsfahan kalesinin yapımına gelince kaynaklar¹²² bu kalenin Sultan Melikşâh'ın bir av sırasında yapılmasına karar verdiğini rivayet eder. Kale sadece

¹¹² Bûndârî (s. 265), İldeniz ve Sultan Arslanşâh'ın İsfahan 'a gelip saltanat sarayına yerleştiklerini yazar.

¹¹³ Erdoğan Meçil, **Selçuklular'da Saraylar ve Saray Teşkilatı**, İstanbul, 2011, s. 21.

¹¹⁴ Mâferruhî, s. 101.

¹¹⁵ Nişâbü'rî, s. 61; Râvendî, C. I, s. 129; Reşîdüddin Fazlullah, s. 133.

¹¹⁶ Mirjafarî, **a.g.m.**, s. 622-623.

¹¹⁷ Kafesoğlu, **Sultan Melikşâh**, s. 167.

¹¹⁸ David Durand-Guédy, **a.g.e.**, s. 98.

¹¹⁹ Daftary, "Dîz-kûh", **Eİr**, Vol. VIII, s.354.

¹²⁰ Râvendî, C.I, s.129; Nişâbü'rî, s. 61; İbnü'l- Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.260; Reşîdüddin Fazlullah, s. 133; Kafesoğlu, **Sultan Melikşâh**, s. 167.

¹²¹ Kamaly, "İsfahan VI, Medieval Period", **Eİr**, Vol.XIII, s.646.

¹²² İbnü'l- Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.260.

sultanın hazinesinin bulunduğu bir yer olmayıp aynı zamanda burası saraya mensup kadınların kaldığı bir yerdi ve silah deposu olarak da kullanılmaktaydı¹²³.

3.3.6. Çarşılar ve Pazar Yerleri

İsfahan çarşılarının bol ve buna bağlı olarak da ticaretin canlı olduğu önemli bir merkezdi. Makdisî¹²⁴ İsfahan hakkında bilgi verirken buranın bir ticaret merkezi olduğunu öyleki kumaşının çok uzak ülkelere dahi gönderildiğini yazmıştır. Tuğrul Bey'in İsfahan'ı ele geçirmesinden yaklaşık bir sene sonra İsfahan'a gelen seyyah Nâsır-ı Hüsrev¹²⁵, şehirde birçok pazarın bulunduğunu ve sadece sarrafların bulunduğu çarşıda iki yüz sarrafın olduğunu kaydetmiştir.

İsfahan ordusunun pazarı (Bâzâr-ı leşker-i İsfahan) iki kaynakta geçmektedir: İlki İsfahan ordu pazarında (Bâzâr-ı leşker-i İsfahan ki orası bugün Melike Hatunu medresesidir) Sultan Melikşâh'ın bir Dârü'l-hilâfe ve harem inşa ettirdiğine dair bilgidir¹²⁶. İkincisi ise¹²⁷ Bâtınîler'in bu pazarda yani Leşker-i bâzâr'da yakıldığı bilgisidir.

Şehrin zengin olması onun önemli bir ticaret merkezi olduğunun ve pazarlara sahip olduğunun göstergesidir. Nitekim bu konuda kaynaklar¹²⁸, İsfahan'ın çok sayıda pazar yerine sahip olduğunu ve bu pazarlar içerisinde en önemlilerinin Sûku'l-Emîr ile Sûku's-Sabbâgîn, Bâzâr-ı Cûrîn ve Bâzâr-ı Muzafferîyye pazarları olduğunu belirtmişlerdir.

¹²³ Kafesoğlu, **Sultan Melikşâh**, s. 167.

¹²⁴ Makdisî, s. 348.

¹²⁵ Nâsır-ı Hüsrev, s. 143.

¹²⁶ Reşîdüddin Fazlullah, s. 140.

¹²⁷ Nişâbü'rî, s. 75; Râvendî, I, 154.

¹²⁸ Mâferruhî, s. 45, 85, 93, 94; Âvî, 17–18, 54, 111.

3.3.7. Kumbetler ve Türbeler

İsfahan'da Selçuklulara ait ilk mezar anıtı Tuğrul Bey dönemine aittir. Onun zamanından iki mezar anıtı kalmıştır. Bu mezar anıtlar İsfahan'ın güneyinde Aterkûh'da Kumbet-i Ali ve Dâmgân'da Cihil Duhteran adlı kumbetlerdir. Her ikisi de 448 (1056) yılında yapılmıştır. Eberkûh'daki kumbet birçok bakımdan İran'da yapılmış kumbetlerden farklıdır. Bu kumbetin taştan bir abidesi vardır¹²⁹. Ancak Tuğrul Bey ile Sultan Alp Arslan'ın mezarları İsfahan'da bulunmamaktadır.

Sultan Melikşâh ve ünlü Selçuklu veziri Nizâmülmülk'ün mezarları İsfahan'da yer alır. Nizâmülmülk 485 (1092) yılında Bâtînîler tarafından öldürüldükten sonra yakın adamları tabutunu İsfahan'a götürüp Kerrân mahallesinde toprağa verdiler. İsfahan halkı bu mintıkayı Türbe-i Nizâm olarak adlandırmışlardı¹³⁰. Nizâmülmülk'ün ölümünden yaklaşık bir ay sonra da Sultan Melikşâh Bağdat'ta vefat etmiştir ve tabutu İsfahan'a götürülerek vakfeyletiği medresesinde yani Medrese-i Melikşâh-i'de defnolunmuştur¹³¹. Kerrân mahallesi bugün Ahmedabad olarak adlandırılmakta ve bu medrese halkın Dalbitî veya Dalbetî dedikleri Darü'l-Bittih sokağındadır¹³². Sultan Melikşâh'tan sonra Sultan Berkyaruk ve Mahmûd da burada defnolunmuşlardır¹³³. Bugün İsfahan'da Ahmedâbâd Caddesi, Darü'l-bittih mahallesinde eski bir medrese, Makbere-i Pâçinar ya da Makbere-i Nizâmülmülk adlı bir bina bulunmaktadır. Medresenin güney kısmında büyük bir balkon içerisinde birkaç mezar, üzerleri mermer taşlar, yazı ve ibarelerle görünmektedir. Balkonun önündeki mezarların birisinin üzerinde büyük bir mermer taşı, yazı ve ibareler arasında Azîmül-vüzerâ Hâce.....el-mülk kelimeleri okunuyor. Bu mezar Vezir Nizâmülmülk'e aittir¹³⁴. Ancak bazı rivayetlere göre Nizâmülmülk'ün cesedi Bâtînîler tarafından zarar verilme korkusundan dolayı gizlice Nişabur'a götürüldü,

¹²⁹ Aslanapa, **a.g.e.**, s. 64.

¹³⁰ Mirjafarî, **a.g.m.**, s. 624.

¹³¹ Mirjafarî, **a.g.m.**, s. 624; Aka, **a.g.m.**, s. 106.

¹³² Aka, **a.g.m.**, s. 106.

¹³³ Mirjafarî, **a.g.m.**, s. 624; Aka, **a.g.m.**, s. 106, 107-108.

¹³⁴ Mirjafarî, **a.g.m.**, s. 624.

şimdi İsfahan'da Makbere-i Pâçinar'da sadece Nizâmülmülk'ün mezar taşı bulunmaktadır¹³⁵.

Sultan Melikşâh İsfahan'da vakfettiği medresede denfnolunmuş, civarında zevcesi Terken Hatun'un mezarı, üzerinde zorla okunan birçok yazı ve ibareler bulunmaktadır¹³⁶. Sultan Melikşâh ve Terken Hatun'un mezarlarına gelince mezarların birisinin üzerinde mermer taşı bulunmaktadır. Bu mezar büyük ihtimalle Sultan Melikşâh'ındır. Üzerindeki ibareler daha çok Nizâmülmülk'ün mezar taşının aynısıdır. Fakat mezarın ön tarafına hiçbir şey yazılmamıştır. Melikşâh'ın mezar civarında ona benzer bir mezar daha bulunmaktadır. Üzerinde okunması zor birçok yazı bulunan bu mezar büyük ihtimalle Terken Hatun'a aittir¹³⁷.

İsfahan'da naaşı bulunan bir diğer Selçuklu sultanı Berkyaruk olup cenazesi İsfahan'da cariyesi tarafından yaptırılan türbede defnedilmiştir¹³⁸.

24 Zilhicce 511 (18 Nisan 1118) tarihinde henüz 36 yaşındayken ölen Sultan Muhammed Tapar da İsfahan'da inşa ettirdiği medresede gömülmüştür¹³⁹. Diğer birkaç Selçuklu hükümdarı ve yüksek görevliler vefat ettikten sonra İsfahan'da toprağa verilmişlerdir¹⁴⁰.

Bunların yanında Irak Selçukluları zamanında Halife Râşid-Billâh'ın İsfahan'da ölmesi üzerine naaşı Şehrîstan'da gömülmüştür¹⁴¹. Kitabesi olmadığı için kesin yapılış tarihi bilinmiyor. Ancak türbenin 532 (1137) yılında Selçuklu devrinde yapıldığı bilinmektedir. Bu türbe, İsfahan'dan 4 km uzaklıkta olan eski Ceyy'de bir sokak içerisinde¹⁴².

¹³⁵ Kisâî, **a.g.m.**, s. 198.

¹³⁶ Mirjafarî, **a.g.m.**, s. 624.

¹³⁷ Mirjafarî, **a.g.m.**, s. 626.

¹³⁸ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.308; Müneccimbaşı, C.I, s. 94.

¹³⁹ Aka, **a.g.m.**, s. 109.

¹⁴⁰ Mirjafarî, **a.g.m.**, s. 624.

¹⁴¹ Godssi, **a.g.e.**, s. 119-120; Meşkâtî, **a.g.e.**, s. 26.

¹⁴² Godssi, **a.g.e.**, s. 119-120.

4. BÖLÜM

İSFAHAN'IN ETNİK ve DİNÎ YAPISI

4.1. İsfahan'ın Etnik Yapısı

İsfahan'da yaşayan halkın büyük çoğunluğunu Farslar oluşturmaktaydı. Nitekim Ya'kûbî¹ İsfahan'ın yerleşim yerleri hakkında bilgi verirken şehrin Ceyy ve Yahûdiye adlı iki yerleşim merkezinin ve halkının da karışık olduğunu yazmıştır. Bu yerleşim merkezlerinde Arapların sayısı az olmakla birlikte özellikle dihkanların ileri gelenlerinden oluşan Acemler ikamet etmekteydi. Burada Basra ve Kûfe'den göç etmiş olan Sakîf, Temim, Benî Dabbe, Huzâ'a, Benî Hanîfe ve Benî Abdülkays gibi Arap toplulukları vardı. Fehman kasabasından sonra Ferîdûn kasabası ve ardından sırasıyla Rademle, Serdkasan ve Cermkasan kasabalarını veren müellif, kasabalarda eşraftan dihkanlar ile Yemen Araplarından bir topluluğun yaşadığını yazmıştır². Nitekim daha Sâsânîler döneminde bazı Arap kabilelerinin bölgeye akın ettiği görülmektedir. Sâsânî hükümdarı II. Hürmüz'ün avlandığı sırada Bedeviler tarafından (309) öldürülmesinden sonra Araplar, imparatorluğun güney şehirlerini yağmalamaya başlamışlardır³. Bu bilgilerden hareketle daha İslâmiyet'ten önce İsfahan'a Arap topluluklarının yerleştiği söylenebilir. İlk zamanlarda Arap yerleşimciler Ceyy surlarının dışında ikamet ettiler ve buradaki yerel halkla karışmadılar. Ancak kısa süre sonra bu yerleşimcilerin büyük bir çoğunluğunun şehrin içine yerleştiği görülmektedir⁴.

Tabii olarak Selçuklular zamanında İsfahan ve çevresine Türkmen gruplarının yerleştiği görülmektedir. Nitekim 420 (1029) yılında Gaznelilerden kaçan binlerce Türkmen atlısının İsfahan'a gelmeden önce Horasân'da kamp kurduğu görülmektedir. Gazneli Sultan Mahmûd, Alâüddeve'ye haber göndererek buraya

¹ Ya'kûbî, s. 56.

² Ya'kûbî, s. 56-57.

³ Esko Naskalı, "Sâsânîler", **DİA**, C.XXXVI, s.175.

⁴ Kamaly, "İsfahan VI, Medieval Period", **Eİr**, Vol. XIII, s.642.

gelen Oğuzların ya kendilerini ya da kafalarını göndermesini söylemişti⁵. Bunların dışında İsfahan şehrinin nüfusu hakkında kaynaklar tam bir bilgi vermezler. Öncelikle şehri çeşitli zamanlarda ziyaret etmiş olan Müslüman coğrafyacıların⁶ İsfahan şehrinin son derece kalabalık olduğunu belirtmesi şehrin nüfusu hakkında net bir bilgi sağlamamış olsa da şehrin Selçuklular döneminden önce önemli bir yerleşim merkezi olduğu, buna bağlı olarak nüfusunun kalabalık olduğu söylenebilir. Selçukluların şehri ele geçirmesinden kısa bir süre sonra şehre gelen seyyah Nâsır-ı Hüsrev'in⁷ de İran şehirleri içerisinde İsfahan şehri kadar bayındır ve kalabalık bir şehir görmediğini belirtmesi de buna örnek teşkil etmektedir. Sultan Melikşâh döneminde İsfahan nüfusunun refah seviyesine bağlı olarak 100.000 ila 200.000 arasında olduğu bilinmektedir⁸.

4.2. İsfahan'ın Dînî Yapısı

İsfahan'ın dînî yapısı İran'a gelen farklı kültürlerin etkisiyle zaman içerisinde değişim göstermiştir. İslâmiyet öncesinde burada yaşayan nüfusun önemli bir kısmı Zerdüşti idi⁹. Bunun yanında şehirde önemli bir Yahûdi nüfusu vardı. Yahûdiler'in buraya ne zaman geldiği tam olarak bilinmemekle birlikte kaynaklar bu konuda farklı bilgiler vermektedir. Kimi kaynaklar¹⁰ Yahûdiler'in MÖ Bâbil Kralı Buhtunnasr tarafından Kudûs'ten çıkarıldıklarını ve bunların İsfahan'a geldiklerini söyler. Bu olay, Pers İmparatorluğu'nun erken dönemlerine denk gelmektedir. İsfahan'daki Yahûdi yerleşimin oluşu, çoğu kaynakta bu olaya bağlanmaktadır. Bunun dışında İsfahan'daki Yahûdiler'in Sâsânî hükümdarı I.Yezdicerd (399–421)'in Yahûdi kökenli karısı Sûşân-dokt'un isteği üzerine Yahûdiler'i Ceyy (Gay) şehrine yerleştirdiği de verilen bilgiler arasındadır¹¹.

⁵ İbnü'l Esîr, **el-Kâmil**, C.IX, s.292; Merçil, **Gazneliler**, s. 38.

⁶ Makdisî, s. 345; İbn Havkal, s. 169.

⁷ Nâsır-ı Hüsrev, s. 144.

⁸ Kamaly, “İsfahan VI, Medieval Period”, **Eİr**, Vol.XIII, s.646.

⁹ Özgüdenli, “Bir İran Şehri Anatomisi: İsfahan”, s. 60.

¹⁰ İbnü'l-Fakîh, s. 261-262; Makdisî, s.345; Yâkût el- Hamevî, C.I, s. 247.

¹¹ Hansman - Eİr, “İsfahan IV. Pre- Islamic Period”, **Eİr**, Vol. XIII, s.637.

İsfahan'daki Yahûdi nüfusunun artmasında bir diğer etken Roma İmparatorluğu'nun çöküş sürecine girdiği dönemlerde imparatorluğun İrmînîyye eyaletinden Sâsânî topraklarına gelen yoğun göçlerdi. Kısra II. Şapur zamanına rastlayan bu dönemlerde Yahûdiler'in sanayi, ticari tecrübe ve kabiliyetlerinden faydalanmayı planlayan Sâsânî idaresi pek çok Yahûdi'yi topraklarına kabul etmiştir¹². İslâmiyet döneminde ise İsfahan'da Ebû İsâ adlı bir Yahûdi, kendisinin beklenen Mesih olduğunu iddia etti. Etrafında binlerce Yahûdi topladı ve son Emevî halifesi II. Mervân (744-50)'a karşı isyan etti¹³. Şehristânî'ye¹⁴ göre o, **İsevîye** adında bir tarikat kurdu ancak yanındakilerle birlikte Rey yakınlarında öldürüldü. İsfahan'da Emevîler döneminde dokumacılıkla uğraşan Yahûdiler'in mevcudiyeti bilinmektedir¹⁵. Selçuklular zamanında ise İsfahan'da Yahûdi nüfusu yaklaşık olarak 15.000'di¹⁶.

İslâmiyet'ten önce İsfahan'da etkili olan diğer bir inanış Mecûsîlik'ti. Bunun en açık örneği eserini IV.(X.) yüzyılda kaleme alan Mesûdî'nin şehre üç fersah uzaklıkta bulunan ateşgedenin hala kullanıldığını ve buradaki ateşgedenin Mecûsiler için özel ve kutsal olduğunu belirtmesidir¹⁷. İbn Rüste¹⁸ de İsfahan'daki nüfusun bir kısmının ateşe tapanlardan oluştuğunu kaydeder.

İsfahan Müslüman Araplar tarafından fethedildikten sonra İslâmiyet diğer İran şehirlerinde olduğu gibi burada da yayılmaya başladı. Fakat eski inançlar Acemlerin Araplar karşısında üstünlük elde etmek istemeleriyle Emevîler döneminden itibaren yerli halk tarafından kullanıldı. Nitekim Emevîlerin ilk zamanlarında İsfahan ve civarında Ezârika adlı bir fırka etkili olmaya başladı. Bu fırka Ebû Râşid künyeli Nâfi' b. el-Ezrâk el-Hanefî'ye uyanlar tarafından ortaya atıldı. Bu fırka Haricîlerin bir koluydu¹⁹.

¹² Nuh Arslantaş, **Emevîler Döneminde Yahûdiler**, İstanbul, 2005, s. 91.

¹³ (Çevrimiçi) <http://www.iranicaonline.org/articles/İsfahan-xviii-jewish-community>, 07/01/2013.

¹⁴ Şehristânî, s. 195.

¹⁵ Arslantaş, **a.g.e.**, s. 107.

¹⁶ Tudelalı Benjamin ve Ratisbonlu Petachia, **a.g.e.**, s. 76- 77.

¹⁷ Mesûdî, s. 199.

¹⁸ İbn Rüste, s. 181.

¹⁹ Bağdâdî, s. 60.

İsfahan'da etkili olmuş olan bir diğer fırka Cenâhiyye fırkasıdır. Bunların lideri Abdullah b. Muâviye b. Abdullah b. Câfer b. Ebû Talib'dir. Fars ve İsfahan dolaylarında ordusunun başında ortaya çıkmıştır. Ebû Müslim el-Horasânî, ona karşı büyük bir ordu sevk etmiş ve onu öldürmüştür. Fakat ona uyanlar onun öldüğünü inkâr etmişlerdir. Onun sağ olduğunu ve İsfahan dağlarında yaşadığını ileri sürmüşlerdir²⁰.

Hürremîye ise Mazdek tarafından kurulan dini harekete ve aşırı Şiîliğin etkisiyle gelişen İran kaynaklı Arap aleyhtarı değişik fırkalara verilen addır. Buna göre bu fırkanın ortaya çıkış amacı hâkimiyetin Araplardan Acemlere geçmesini sağlamaya dayanmaktadır. Bundan dolayı Emevîler'i ortadan kaldıran ihtilâllerin lideri Arap hâkimiyetine karşı İranlıların kendilerini ispat etmelerinin sembolü olan ve sonunda Abbâsî zulmüne uğrayan Horasanlı Ebû Müslim, Mazdekî Hürremîlerin en çok etkilendiği kişi olmuştur. Daha sonra da Ebû Müslim taraftarlığı ile Hürremîye özdeşleşmiştir²¹. Mazdekiyye, Mazdek tarafından kurulmuştur. Bu kişi Sâsâniler'den Enûşîrevân'ın babası Kubâd zamanında ortaya çıktı ve Kubâd'ı bu mezhebe çağırdı. O da bunu kabul etti; ancak her şeyin ortaklığını savunan bu mezhep karışıklığa neden olmasından dolayı Enûşîrevân, Mazdek'i bulup öldürdü²². Nitekim Şehristânî, Mazdekiyye'nin çeşitli guruplara ayrıldığını ve bir kolunun da Ebû Müslimiyye olduğunu belirtir²³. Bağdâdî'ye²⁴ göre Hürremîye iki kısma ayrılır. Buna göre el-Hürremîye İslâmî dönemde ortaya çıkmıştır. Bâbekiye ve Mâzyâriyye olmak üzere ikiye ayrılır. Abbâsîler yaklaşık 20 yıl onlarla mücadele etmişlerdir. İran'da İslâmiyet her ne kadar hızlı bir şekilde yayılsa da eski inançlarını hala sürdürmekte olan Acemler ara sıra dini-siyasi isyanlarda karşımıza çıkmaktadırlar. Mesela Hürremîler'den Muhammire, 162(779) yılında Cürcan'da isyan etmiştir. Müslimiyye ile davalarını birleştirmek üzere Ebû Müslim'in sağ olduğunu ve çağını ıslah edeceğini ileri sürmüş ve onun genç torunu Ebû'l Gaza'yı kendilerine lider seçip Rey'e kadar ilerlemişlerse de Abbâsî kuvvetleri tarafından mağlup edilmişlerdir.

²⁰ Bağdâdî, s. 189-190; Yaşar Kutluay, **İslâm ve Yahûdi Mezhepleri**, Ankara, AÜ.İ.F., 1965, s. 96.

²¹ Muhammedoğlu, "Hürremîye", **DİA**, C.XVIII, s.500.

²² Şehristânî, s. 226-227.

²³ Şehristânî, s. 227.

²⁴ Bağdâdî, s. 206.

Bunlar zaman zaman İsfahan, Cürcan ve Rey’de çeşitli isyanlar çıkarmışlardır fakat tutunamamışlardır²⁵.

Halife Mütevekkil’in reformuna kadar Abbâsî Bağdat’ındaki Arap atmosferi İranlı vezirleri sayesinde Sünnî olduğu kadar Şîî idi. İbn Sînâ’nın yaşadığı İsfahan ve Hemedan emirlikleri Şîîlik’le iç içeydi²⁶.

İsfahan’da bu dönemlerde çeşitli inanışların ortaya çıktığı görülmektedir. Mesela Şâfiî mezhebine bağlı olan Ebû Süleyman Dâvûd-ez-Zâhirî (ö.270/884) **Zâhirîyye** olarak adlandırılan bir mezhebi kurmuştur. Aslında Dâvûd’a tesir eden hocası İbn Râhûye’ydi. Dâvûd, onun etkisiyle müstakil ictihada yöneldi ve Şâfiîlik mezhebinin sünnet karşısında re’ye hücumlarından dolayı kitap ve Sünnet’in zâhirine dayanan ve bu sebeple Zâhirîyye diye anılan mezhebini ortaya koydu²⁷. İsfahan’da onun etrafında toplananlar da oldu. Zâhirî mezhebini destekleyen ve kendisi de bir Zâhirî olan İbn Ebî Âsım el-Şeybânî tam on üç yıl (269-282/882-895) İsfahan kadılığı yaptı. Onun öğrencilerinden olan ‘Âsım Ahmed b. Bündâr (ö.359/969) İsfahan’da önemli bir âlimdi²⁸.

4.2.1. İsfahan’da Hanbelî Mezhebi’nin Yayılması

İsfahan’da Büveyhîler döneminde Şîîler, Selçuklular döneminde ise Sünnîler etkili olmuştur. Büveyhîler Şîî bir hanedandı. Ancak siyasi çıkarları doğrultusunda hareket etmişlerdir ve Abbâsîler ile iyi ilişkiler içerisinde olmuşlardır. Büveyhîler döneminde İsfahan’da Şîîler ile Sünnîler arasında ses getiren kavgaların yaşanmadığı görülmekle beraber bu dönemde Hanbelîlerin etkisi göze çarpmaktadır. Büveyhîlerden Muizüddeve Bağdat’ı ele geçirdikten sonra Aşure töreni ilk kez onun

²⁵ Muhammedoğlu, “Hürremîye”, **DİA**, C.XVIII, s.501.

²⁶ **İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti**, [ed. by Peter Malcolm Holt, A.K.S. Lambton, Bernard Lewis, (çev. Hamdi Aktaş ve diğer...)], 2.bs., İstanbul, 1997, C.IV, s.127.

²⁷ İbn Hallikân, C.I, s.501-502; Nûreddin İtr, “Dâvûd ez-Zâhirî”, **DİA**, C. IX, s.49-50.

²⁸ Nurit Tsafir, **The History of an Islamic School of Law, The Early Spread of Hanafism**, Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 2004, s. 70.

emriyle düzenlenip yapıldı, ondan sonra da yıllarca devam etti. Bu gibi törenler İsfahan'da hala yapılmaktaydı²⁹.

Hanbelî imamı Ahmed b. Hanbel'in oğlu Salih b. Hanbel ise III. (IX.) yüzyılın sonlarında bir süre İsfahan'da kadılık yapmıştır³⁰. Büveyhîler döneminde özellikle İsfahan'da İbn Mende ailesinden yetişen âlimler Hanbelî mezhebine bağlıydılar. Bu aileden hadis hafızı Ebû Abdullah İbn Mende (ö.395/1005) geride bıraktığı eserleri, yetiştirdiği öğrencileri ve bilhassa oğulları ile İsfahan'da önemli bir konuma gelmiştir. İbn Mende ictihad derecesine ulaşmış bir fakih olmasına rağmen Ahmed b. Hanbel'in hadis ve akaid alanındaki geleneğini devam ettirmesi sebebiyle fıkhîta da Hanbelî mezhebe nispet etmiştir³¹. Alparslan döneminde yaşayan Abdurrahman İbn Mende de(ö.470/1078) Hanbelî mezhebinin iyi bir savunucusu olmuştur, öyleki İsfahan'da bu âlime karşı olan bazı gruplar onun hakkında yanlış görüşler isnat etmiş olmalarına rağmen İsfahan uleması İbn Mende'nin bu görüşlerden uzak olduğuna şahadet etmiş ve onun yanlış yapmadığını savunmuşlardır³².

İbn Mende ailesi Selçuklulardan önce İsfahan'da son derece önemli bir güce sahipti ve bu durum öylesine bir hal almıştı ki dönemin önemli âlim ve müelliflerinden olan Ebû Nuaym el-İsfahanî³³ çağdaşı ve hemşehrîsi Hanbelî Ebû Abdullah İbn Mende tarafından o devirde Hanbelîler ile Şâfiîler arasında ileri seviyede olan mezhep taassubu sebebiyle ağır ifadelerle suçlanmış, Ebû Nuaym da ona karşılık vermişti. Ebû Nuaym ile İbn Mende arasındaki tartışma, İsfahan'daki Şâfiî ve Hanbelî hadisçilerini karşı karşıya getirmiştir. Bu tartışma yüzünden Hanbelî mezhebine mensup talebeleri onunla ilişkilerini kesmişler ve kendisini İsfahan'daki büyük camiye sokmamışlardır³⁴. Mende ailesine mensup olan İbn Mende Ebû'l-Kâsım el-İsfahanî (ö.470/1078)³⁵ de Eş'arîlere muhalif olduğu için onlardan dinlediği hadisleri rivayet etmemiştir³⁶. İbnü'l-Esîr³⁷, İsfahan'da İbn Mende'nin

²⁹ Kisâî, **a.g.m.**, s. 180.

³⁰ Kisâî, **a.g.m.**, s. 180; Tsafirir, **a.g.e.**, s.70.

³¹ Ferhat Koca, "Hanbelî Mezhebi", **DİA**, C. XV, s.527.

³² Ahmet Ocak, **Selçukluların Dinî Siyaseti- (1040-1092)**, İstanbul, TATAV, 2002, s. 97.

³³ Osman Türer, " Ebû Nuaym el-İsfahanî", **DİA**, C.X, s.201-202; Keskin, **a.g.e.**, s. 38.

³⁴ Türer, " Ebû Nuaym el-İsfahanî", **DİA**, C.X, s.201-202; Keskin, **a.g.e.**, s. 38.

³⁵ Nuri Topaloğlu, " İbn Mende", **DİA**, C.XX, s.182.

³⁶ Topaloğlu, " İbn Mende", **DİA**, C.XX, s.182.

³⁷ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.105.

itikadi ve amelî görüşlerini benimseyen ve kendilerine **Abdurrahmaniyye** denen bir grubun mevcut olduğunu belirtmiştir³⁸.

Hanbelîler İsfahan'da uzun bir süre bilinmeyerek kalmalarına rağmen orada önemli bir etki bırakmışlardır. IV.(X.) yüzyılda İsfahan'da Hanbelî mezhebi Muhammed b. İshâk İbn Mende (ö.395/1005) tarafından şekillendirildi. Onun büyük babası İbn Hanbel'in talebesi idi ve 45 yıl boyunca bilgi arayışı için seyahat ederek kendisini ona adadı. İsfahan'a döndükten sonra önemli bir rol üstlendi. Kısa zaman içerisinde Muhammed b. İshak İbn Mende'nin dinleyicileri hayli arttı. Dönemin âlimleri Ebû İshâk'ı aralarına dahil ettiler³⁹.

Hanbelî mezhebi içerisinde önemli bir isim Ebû Mansûr İsfahanî (ö.418/1027)⁴⁰dir. Nitekim Ebû Mansûr İsfahanî İsfahan'da geleneksel tasavvufun temsilcisi oldu. III.(IX.) yüzyılın ortalarında doğan Ebû Mansûr, şehrin önde gelen âlimlerinden eğitim aldı. Ebû İshak b. Muhammed b. Hamza el-İsfahanî, Ebû'l Kasım el-Taberânî (ö.360/971)⁴¹, Ebû's Şeyh, İbnü'l Mukrî (ö.381/991) ve özellikle Muhammed İbn Mende gibi isimler Hanbelî mezhebin güçlü isimleri oldular. Kısa süre içerisinde Ebû Mansur, İsfahan'daki sûfilerin üstadı haline geldi⁴². İsfahan'da Hanbelî mezhebinin ikinci önemli ismi olan ve bir kadı olarak resmi görevlerinin yanı sıra halife Kaim-Biemrillah dönemindeki Sünnî düşüncenin yeniden yapılanmasında önemli etkisi olan Ebû Ya'lâ el-Ferrâ (ö.458/1066)⁴³, hocası meşhur Hanbelî hukukçusu İbn Hâmid'in ölümünden sonra onun meclisinde ders vermeye başlamıştır⁴⁴.

³⁸ David Durand Guedy, **a.g.e.**, s. 29-30.

³⁹ David Durand Guédy, **a.g.e.**, s. 36; M. Yaşar Kandemir, "İbn Mende, Ebû Abdullah", **DİA**, C.XX, s.177.

⁴⁰ Rıza Kurtuluş, "İsfahanî, Ebû Mansûr", **DİA**, C.XXII, s.508.

⁴¹ Akkâ'da doğmuş olan hadis hafızı pek çok yeri gezdikten sonra İsfahan'a gelmiş ve ömrünün son altmış yılını burada geçirmiştir. Kendisine dönemin İsfahan valisi Ebû Ali Ahmed b. Muhammed b. Rüstem tarafından devlet hazinesinden maaş bağlanmıştır.(Mehmet Görmez, " Taberânî", **DİA**, C. XXXIX, s.310.).

⁴² David Durand-Guédy, **a.g.e.**, s. 36-37.

⁴³ Tanınmış Hanbelî hukukçusu, kelâm âlimi, muhaddis ve müfessirdir. (Cengiz Kallek, " Ebû Ya'lâ", **DİA**, C.X, s.253).

⁴⁴ Koca, "Hanbelî Mezhebi", **DİA**, C. XV, s.527.

Hanbelîler Selçuklular döneminden itibaren Cuma Camii üzerindeki güçlerini kaybetmeye başlamışlardır⁴⁵. Nitekim ünlü Selçuklu veziri Nizâmülmülk'ün halifeye gönderdiği şu mektupta onun Hanbelîler karşısındaki tutumu açık ve net bir şekilde anlaşılmaktadır:

“Biz Horasân'da ve Türk topraklarında iki imamdan başka yani Şâfiî ve Hanefî imamlarından başka bir şey bilmeyiz.”⁴⁶.

4.2.2. İsfahan'da Eş'ariyye ve Şâfiîlik

Şehirde III.(IX.) yüzyılın ikinci yarısından itibaren Şâfiîler'in etkili olmaya başladığı görülmektedir. Nitekim Şâfiîlik Mısır'dan İsfahan'a yayılmaya başlamıştı⁴⁷. Büveyhîler döneminde ünlü Büveyhî veziri Sâhib b. Abbâd Mu'tezile teolojisini destekliyordu ve burada Mu'tezile teolojisini desteklemek amacıyla yeni bir camii inşa ettirdi. İsfahan gibi gelenekçi bir ortamda iradeci politika radikalleşti. Eş'arî teolojisi, buna göre, Horasân'da bu derece yaygın olmasına rağmen İsfahan'da sadece çok sınırlı bir kitleye sahip gibi görünüyordu. Şâfiîlerden Râgıb el-İsfahanî (ö. V./XI. yüzyıl) gibi isimler Sünnî Eş'arî geleneğine yakın görünüyordular ancak onlar yine de azınlık halindeydiler. Nişabur'daki büyük Şâfiî aileleri Eş'arî'liği benimserken İsfahan'dakiler daha gelenekçi kalmışlardı. Bu dönemde iki kişi İran Eş'arîliğinin içinde gösterilebilir. Bunlar Ebû Sehl es-Sulûkî (ö.369/980)⁴⁸ ve İbn Fûrek (ö.406/1015)'ti⁴⁹. Bunlardan İbn Fûrek, Ebû'l-Hasan el-Eş'arî'nin görüşlerini sistemleştiren Eş'arî âlimidir⁵⁰.

II. (VIII.) yüzyıl sonu ile III.(IX.) yüzyılın başlarından itibaren Hanbelîlerin İsfahan'da baskın olmalarıyla beraber Hanefîlik III.(IX.) yüzyılın ortasına doğru

⁴⁵ David Durand-Guédy, **a.g.e.**, s. 135-137, 139.

⁴⁶ David Durand-Guédy, **a.g.e.**, s. 135-137, 139.

⁴⁷ Tsafir, **a.g.e.**, s.70.

⁴⁸ İbn Hallikân, C.II, s.609-610.

⁴⁹ David Durand-Guédy, **a.g.e.**, s. 38-40.

⁵⁰ Y. Ş. Yavuz, “İbn Fûrek”, **DİA**, C.XIX, s.495-496.

Şâfiîlik karşısında sürekli değer kaybetti ki Şâfiîlik IV.(X.) yüzyılda İsfahan'da çoğunluğun mezhebi haline geldi⁵¹.

Selçuklular zamanında Şâfiîler'in İsfahan'da etkili olmasının en önemli nedeni şüphesiz büyük Selçuklu veziri Nizâmülmülk'ün onları desteklemesidir. Tuğrul Bey zamanında vezir Amîdûlmülk Kündürî Eş'arîlere⁵² düşman idi. Bundan dolayı Şâfiîler büyük sıkıntılar yaşadılar. Nitekim Tuğrul Bey'in veziri Kündürî, Tuğrul Bey'den Horasân minberlerinde kafirlere (rafizi kabul ettiklerine) lanet etme iznini istemişti. Şâfiî ve Eş'arîlerin adını onlarla eskiden beri devam eden düşmanlığı yüzünden de kâfirlerin listesine yazdırmıştı. Bu sebepten dolayı Mekke ve Medine'ye kaçan Cüveynî ve Kuşeyrî gibi Şâfiî büyükleri zor durumda kaldılar. Bu durum Nizâmülmülk'ün vezir olmasına kadar da devam etti⁵³. Amîdûlmülk kendini teslim ettiği halde Şâfiî vezirinin Hanefî vezirden aldığı intikam sert oldu. Amîdûlmülk yakalanıp hapse atıldı. Nizâmülmülk gücünü göstermek için verdiği emirden sonra eski vezirin bedeni parçalandı, her parçası ise başka bir yere gönderildi⁵⁴. Amîdûlmülk 447-450 (1055-1059) yılları arasında Tuğrul Bey'in Bağdat'a girip Şiî Büveyhîler'e son verdiği sırada pek çok uygunsuz davranışta bulunmuştu. Mesela Bağdat'ta Şeyh Tusî Kütüphanesi ve Şapur b. Erdeşir'in Dârü'l-ilm'inin yağmalanması gibi olaylar yaşandı. Bağdat'ın Kerh mahallesinde yaşayan Şiîler bu olaylarla yıprandılar. Bu olay mutaassıp hareketlerinin de başlangıcı oldu⁵⁵.

Şâfiî mezhebi İsfahan'da IV.(IX.) yüzyılın sonlarında rağbet kazandı. Bu zamana kadar çoğunluk önce Hanbelî sonra da Hanefîlerden yana idi. Hanefî liderleri olan Sa'idîler Nişabur'dan İsfahan'a gelmişlerdi. Bir müddet sonra Nizâmülmülk, Hucendî ailesine mensup olan birçok aile üyesini Maverâü'n-nehir'in Hucend şehrinden İsfahan'a göç ettirdi. Hucendî ailesinin lideri olan Ebû Bekir Muhammed

⁵¹ David Durand-Guédy, **a.g.e.**, s. 35.

⁵² Eş'ariyye mezhebi Ebû'l Hasan el-Eş'arî tarafından kurulmuştur. Eş'ariyye kaynakları Mutezile içinde yetişip bu mezhebin önemli âlimlerinden biri olan Ebû'l Hasan el-Eş'arî'nin itikadi ve fikri hayatındaki değişikliği onun rüyasında gördüğü Hz.Peygamber'in manevi tenbihine bağlamış ve Allah'ın yakında kendisini seven bir topluluk getireceğini bildiren ayetin kendi mezheplerini müjdelediğini kaydetmişse de Eş'arî'de bu değişikliğin meydana gelmesinde Ebû Hanife'den itibaren gelişen Sünnî kelim hareketi önemli rol oynamıştır. (Yavuz, "Eş'ariyye", **DİA**, C. XI, s.447-448).

⁵³ Kisâî, **a.g.m.**, s. 191-192; Ocak, **a.g.e.**, s. 90-93; Yavuz, "Eş'ariyye", **DİA**, C.XI, s. 448.

⁵⁴ Kisâî, **a.g.m.**, s. 191-192.

⁵⁵ Kisâî, **a.g.m.**, s. 192.

b. Sâbit el- Hucendî, İsfahan Nizâmiyesi'nin yöneticisi ve ilk müderrisi oldu. Nizâmülmülk Merv'de onun vaazlarını dinlemiş ve beğenmiş, böylece onu İsfahan'a çağırmişti⁵⁶. İsfahan'daki Şâfiîlerin başkanlığını ona ve ondan sonra da evlatlarına bırakmış, onları kendi himayesi altına almıştı. Böylece Şâfiî olan Hucendîler'e karşı Sa'idîler de Selçuklu sultanları ve Abbâsî halifelerinin himayesi altında İsfahan'da Hanefî mezhebinin lideri konumuna gelmişlerdi. Bu iki mezhep ilim ve bilimin ilerlemesine zemin sağlayan bütün maddi ve manevi imkânlarla sahip olmalarına rağmen Selçuklu Devleti'nin başkenti olan İsfahan'ı fikhî sorunların tartışma ortamı yapmışlardı⁵⁷.

4.2.3. Hanefîler ile Şâfiîler Arasında Cereyan Eden Olaylar

İsfahan'da etkili olan bir diğer mezhep Hanefî mezhebiydi. Peki, Hanefîlik İsfahan'da nasıl ve ne zaman etkili olmaya başlamıştı? Hüseyin b. Hafz (ö. 212/827) ile birlikte İsfahan Hanefîlik ile tanıştı denilebilir. Hüseyin b. Hafz, Ebû Yusuf'un yanında fıkıh dersleri görüyordu ve Hanefî mezhebinin İsfahan'da yayılmasında etkili olmuştu. Bunun yanında bu mezhebin yayılmasında iki önemli isim göze çarpmaktadır. Bunlar: Numân b. Abdüsselam (ö.173/789 veya 183/ 799) ve Hakem b. Eyyûb idi. Bu iki âlim hakkında geniş bilgi olmamakla birlikte Hakem bir fakih iken Numân İsfahan'da önemli bir âlim ve müftüydü. Bunların görevlerini İsfahan'da Muhammed b. Mugîre (ö.231/ 845) ve Ahmed b. Rüste (ö.287/ 900) gibi isimler üstlendiler. Hakem ve Numân'ın dışındaki âlimlerin yanı sıra Kûfe'den İsfahan'a gelen Ebû Gâlib Nadr b. Abdullah ile Muhammed b. Ebân b. Hakem gibi isimler de İsfahan'da Hanefî mezhebin yayılmasında etkili olmuşlardır. Bunların yanında İsfahan'da bu mezhebin yayılmasındaki en büyük pay Züfeyr b. Hüzeyl'e aittir⁵⁸.

Abbâsîler döneminde kadı olan Hanefîlerden 'Abbâd b. Muşkân, Kûfe'den gelmişti ve Halife Mehdî zamanında (158-169/775-785) görevlendirilmişti. Hüseyin b. Hafz'ın yeğeni olan Abdullah b. Hasan (ö.254/868) ise Abbâsî hanedanından

⁵⁶ İbnü'l- Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.297; Kisâi, **a.g.m.**, s. 196-197.

⁵⁷ Kisâi, **a.g.m.**, s. 196-197.

⁵⁸ Tsafir, **a.g.e.**, 63-66.

Mu'tasım, Vâsık, Mütevvekil ve Müsta'in tarafından değer görmüş İsfahanlı bir fıkıhçıydı. Hatta İsfahan kadısı 'Ubeydullah b. Sa'd ez-Zuhrî'nin görevinden alınmasına bile sebep olmuştur⁵⁹. Bu durum İsfahan'da Hanefî mezhebinin ne derece güçlü olduğunun en açık örneğini oluşturmaktaydı.

Dülefler zamanında şehirde Hanefî mezhebi Muhammed b. Bekkâr ve Muhammed b. el-Ferec ile İsfahanlı müftü Yahya b. Mutarrif (ö.278/891) gibi saygı duyulan âlimler tarafından savunulmaktaydı. 203 (816) ve 251 (864) yılları arasında ise Hanefî mezhebinden Hayyan b. Bişr ile İbn Ebü's- Şevârib'in İsfahan kadısı oldukları görülmektedir⁶⁰.

Selçuklulardan önce Mende ailesi ile Hanbelî mezhebi İsfahan'da etkili olurken Selçuklular döneminden itibaren Mende ailesi yerine geçen Sa'idî ya da Seyyidîler ile Hanefilik; Hucendîler ile de Şâfiîlik, Hanbelî mezhebini adeta geri plana atmıştır. İlk dönemlerde Hanefilik, Şâfiîlik karşısında baskın iken bu durum ünlü Selçuklu veziri Nizâmülmülk'ün Şâfiîleri desteklemesiyle değişmiştir. Aslında Selçuklu hükümdarları ve vezirleri her ne kadar tarafsız davranmaya çalışmışlarsa da devlet teşkilatındaki dini makamlara tayinler yaparken birinci derecede Hanefî mezhebinden, ikinci derecede de Şâfiî mezhebinden kişileri tercih ettikleri görülmektedir. Buna örnek olarak Tuğrul Bey'in bir Hanefî'yi İsfahan kadılığına tayin etmesi gösterilebilir⁶¹. Bunun yanı sıra nasıl ki Nizâmülmülk Şâfiîler için bir medrese yaptırdıysa Sultan Melikşâh da Hanefîler için bir medrese inşa ettirmiş ve buraya vakıflar bağlatmıştır. Vakfiye tanzim edilirken vakıf kayıtlarına geçmesi için medresenin hangi mezhebe tanzim edileceği kendisine sorulduğunda sultan bu soruya şu cevabı vermiştir:

“Ben her ne kadar Hanefî mezhebinden isem de Allah rızası için bina ettirdiğim bu medresede din ashâbı adalet ve eşitlik üzerine faydalanmış olsunlar.”⁶².

⁵⁹ Tsafir, **a.g.e.**, s. 68.

⁶⁰ Tsafir, **a.g.e.**, s.69-70.

⁶¹ M. Altay Köymen, **Alp Arslan ve Zamanı II**, Ankara, AÜDTCF, 1983, s. 553.

⁶² Seyfullah Kara, **Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaaları**, İstanbul, 2007, s. 175; Merçil, “Büyük Selçuklular Devri Kütüphaneleri”, s. 399.

Şehir halkı daha çok Hanefî ve Şâfiî olup azınlığı Şiîler oluşturunuyordu. Selçuklu sultanları Hanefî mezhebinde iken Nizâmülmülk ile taraftarları Şâfiî mezhebindeydi ve şehrin güçlü ailelerden Hucendîler Şâfiîler'in liderliğini, Sa'idîler de Hanefîlerin liderliğini yapmaktaydı. İsfahan adeta bu iki ailenin yönetimindeydi. Bu iki mezhep savunucusu da birbirine rakip konumdaydı. Tabi iki rakip arasında yaşanan olaylar şehirde zaman zaman büyük karışıklıklara neden oluyordu⁶³.

Şehirde Şâfiî ve Hanefîler arasındaki eski kin ve düşmanlık zaman zaman diğer mezheplerin takipçilerini de birbirlerine karşı kışkırtmaya sevk ediyordu. Mezhep mensupları arasında şehrin yönetimini ele geçirmek için sürekli bir çekişme vardı. Bundan dolayı 560 (1164-1165) yılında Sadreddin Abdullatif Hucendî ve diğer mezhep mensupları arasında sekiz gün süren mücadelede pek çok insan hayatını kaybetti, çok sayıda ev ve mekân da yakıldı⁶⁴. Aslında Şâfiîler önceleri çok destek görmemişlerdi. Bündârî⁶⁵ Şâfiîlerin bütün memleketlerde her türlü belaya uğratıldıklarını ve memleketlerinden sürüldüklerini söyler. Yâkût el-Hamevî⁶⁶ Şâfiîler ile Hanefîler arasında taassuptan kaynaklanan olayların yaşandığını hatta bunların birbirlerinin mahallelerini dahi yakıp yıktıklarını yazmıştır. Nitekim çeşitli zamanlarda bu olaylar devam etmiştir. Bu mücadeleler zaman zaman öyle boyutlara ulaşıyordu ki İsfahan'da Şâfiîler ile Hanefîler arasında savaşlar, öldürmeler, yakıp yıkmalar yaşanmıştır⁶⁷.

Nizâmülmülk daha Sultan Alparslan'ın veziri iken Horasân'da yaşayan Şâfiîlere yapılan zulümleri gördüğünden dolayı başa geçtiğinde gücün Şâfiîlerin elinde olmasına sağladı. Bu yüzden Şâfiîler için özel medreseler kurdurdu⁶⁸. Bu medreselerde müderris ve öğrenci olabilmek için Şâfiî mezhebinde olmak gerekiyordu. Medrese vakıflarının geniş imkânlarla sahip olması, medresenin tüm çalışanlarına ilmi çalışmalarda geniş imkanlar vermesi ve müreffeh bir hayat sunması gibi nedenlerden dolayı bazı alimlerin mezhep değiştirdikleri de olmuştur⁶⁹. Ancak

⁶³ Kisâî, **a.g.e.**, s. 221-222.

⁶⁴ İbnü'l Esîr, **el-Kâmil**, C.XI, s.258 ; İbn Kesîr, C.XII, s.452.

⁶⁵ Bündârî, s. 177-178.

⁶⁶ Yâkût el-Hamevî, C.I, s.247.

⁶⁷ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.XI, s.415.

⁶⁸ Kisâî, **a.g.m.**, s. 192.

⁶⁹ Ocak, **a.g.e.**, s. 111.

Şâfiî Hucendî ve Hanefî Sa'îdî aileleri arasındaki mezhep tartışmaları şehri kin ve nifak ateşinde yakmıştı. İsfahan'ın Derdeşt mahallesinde bulunan Şâfiîler ve Cûbare mahallesinde oturan Hanefîlerin arasındaki kavgalardan usanan Kemâleddîn İsmail İsfahanî bu kavgalar karşısındaki tutumunu şu mısralarla dile getirmiştir:

“ Derdeşt ve Cûbare olduğu sürece kavga ve çekişmeye çare bulunmayacak,
Ey yedi gezegenin yaratıcısı, kana susamış bir hükümdar gönder,
Ki Derdeşt'i deşt (çöl) yapıp Cûbare'den de kan akıtsın.”⁷⁰.

Devletşah **Tezkire**'sinde⁷¹ İsfahan ahalisinin Kemâleddîn'e kötü davrandıklarını, Kemâleddîn'in de bundan incinerek yukarıdaki dörtlüğü yazdığını belirtir. Nitekim duası kabul oldu ve Moğollar gelip şehri yaktılar, Kemâleddîn'in de aralarında bulunduğu halkı öldürüp İsfahan için acı bir serüven başlattılar⁷². Saldırıdan yüz elli sene sonra İsfahan'ı ziyaret eden İbn Battûta şehrin büyük bir kısmının mezhep kavgaları yüzünden yıkılmış olduğunu kaydetmiştir⁷³.

Son olarak şehirdeki kadılara ve bu kadıların hangi mezhebe bağlı olduklarına bakılırsa İsfahan'da II.(VIII.) yüzyılın ikinci yarısında, Halife Mansûr döneminde Kûfeli Mübaşir b. Verkâ ve yine Kûfeli Ebû Hânî' İsmail b. Halife kadı idi. Ardından Kûfe'den gelen ve Hanefî mezhebinde olan 'Âbbâd b. Muşkân, Hanefî olan Hüseyin b. Hafz kadı olmuşlardır. Abbasî Halifesi Me'mûn zamanında Hanefî Abdullah b. Hâlid ve Hayyân b. Bîşr bu görevde bulunmuşlardır. Halife Mûtevekkil zamanında ise Ahmed b. Vezîr, ardından 240 (854) yıllarında Abbâs b. Muhammed b. Ebû's-Şevârib; Halife Mu'tezz zamanında Muhammed b. İbrahim b. Remmâh Horasânî ile Ubeydullah b. Sa'd el-Bağdâdî bu görevde bulunmuşlardır. III. (IX.) yüzyılın ilk yarısında ise Halef b. Yahyâ ve İbrahim b. el-Hattâbî İsfahan'da kadılık yapmışlardır. Ardından bu göreve Salih b. Hanbel gelmiştir. Salih b. Hanbel'den sonra ise Zâhirî İbn Ebî 'Âsım Basri İsfahan kadısı olmuştur. III. (IX.) yüzyılın ikinci yarısında Ömer b. Halil Basrî ve Abdullah b. Osman Burrî kadı olmuşlardır.

⁷⁰ Devletşah, C.I, s.247; Kisâî, **a.g.m.**, s. 199.

⁷¹ Devletşah, C.I, s.247.

⁷² Devletşah, C.I, s.247-248; Kisâî, **a.g.m.**, s. 199.

⁷³ İbn Battûta , C.I, s.280.

314 (926) yılında Amr b. Osman el-Burrî, 318 (930) yılındaysa Şâfiî mezhebinde olan Abdullah b. Musa b. İshak el-Hatmî el-Bağdâtî İsfahan kadısı olmuşlardır⁷⁴.

4.2.4. İsfahan’da Bâtînî Hareketleri

Selçuklular zamanında İsfahan’da Hanbelî-Hanefî-Şâfiî mezheplerinin çekişmeleri yaşanırken Bâtînîler hem bu çekişmelerden hem de siyasi mücadelelerden yararlanarak güçlü hale gelmeye çalışmışlardır. Aslında Bâtînîler çeşitli dönemlerde İsfahan’da etkili olmuşlardır. Nitekim İsmâîlîler’in propagandaları daha Sâ mânîler döneminde Horasân’da kök salmıştı, bazı Sâ mânî emîrleri ile İbn-i Sînâ’nın babası ve hatta kendisi bile bu mezhebin mensubu olarak sanık görünmüştür⁷⁵. Aslında mezhepler tarihi araştırmacıları Bâtînîyye’nin bir mezhep olarak ortaya çıkışını ve kuruluşunu III.(IX.) yüzyılın ikinci yarısından başlatırlarsa da bu hareketin başlangıcı ve doğuşu II.(VIII.) yüzyılın başlarına kadar uzanır. Nitekim Basra’daki Zenc isyanında ve Bahreyn’deki Karmatî hareketinde fakir işçi ve kölelerin çoğunluğu teşkil etmesi Bâtînîliğin oluşmasında siyasi, sosyal ve iktisadi sebeplerin rol oynadığını göstermektedir. Bâtînîyye’nin ortaya çıkışını hazırlayan fikri hareketlerin kaynağını Abdullah b. Sebe’nin ortaya attığı aşırı görüşler oluşturur⁷⁶.

Abdülkahir el-Bağdâdî⁷⁷ eserinde Bâtînîyye davetinin Abbâsîler döneminde Me’mûn zamanında ortaya çıktığını ve Mu’tasım zamanında yayıldığını söyler. Ona göre Mu’tasım’ın ordu kumandanı Afşin gizlice Babek el-Hürremî’nin yolundaydı ve el-Hürremî, el-Cibâl dolaylarında isyan etmiştir, el-Cibâl’in dağlıları ise Mazdekiyye inancına bağlı olarak Hürremî idiler. Böylece Hürremîye ve Bâtînîyye yek vücud olmuşlardır. Bağdâdî bu şekilde Hürremîye ile Bâtînîyye’yi birleştirmektedir.

⁷⁴ Tsafirir, **a.g.e.**, s. 71-72.

⁷⁵ Kisâî, **a.g.m.**, s. 192.

⁷⁶ Avni İlhan, “Bâtînîyye”, **DİA**, C.V, s. 191- 192.

⁷⁷ Bağdâdî, s. 221.

Şehristânî⁷⁸ de Irak'ta Bâtınîlik'in Karamita veya Mazdekiyye olarak bilindiğini kaydetmiştir.

Bâtınîler'in Selçuklu ülkesindeki ilk hareketleri Sâve'de meydana gelmişti. Bir grup Sâveli Bâtınî, İsfahan'da yaşayan bir müezzini kendilerine katılmaya çağırmışlardır. Fakat müezzini onların davetini reddedince ifşa olma tehlikesiyle müezzini öldürmüşlerdir. Bunun üzerine harekete geçen Nizâmülmülk, öldürme olayına karışanları yakaladı ve Bâtınîler'den Tahir adlı bir marangozun öldürülmesini emretti. Bâtınîler'den öldürülen ilk kişi budur ve bu olay üzerine Bâtınîler Nizâmülmülk'e karşı büyük bir kin ve nefret beslediler. Bu sebepten dolayı Bâtınîler tarafından öldürülen ilk ünlü isim Nizâmülmülk oldu⁷⁹.

Selçuklular zamanında özellikle Nizâmülmülk'ün öldürülmesi ve Sultan Melikşâh'ın ölümü üzerine İsfahan Bâtınîlerin faaliyet merkezi haline gelip onların tahrip ve yıkımlarına uğradı⁸⁰. Şehirdeki mezheplerin çatışma ve tartışmaları Nizâmülmülk dönemine kadar sürdü. Bâtınîlerin en büyük düşmanı olan ve onlara karşı en çok siyasi çaba sarf eden Nizâmülmülk onların ilk kurbanı oldu⁸¹. Sultan Melikşâh'ın ölümüyle ortaya çıkan taht kavgaları sürecinde Bâtınîler alttan alta güçlenmeye başladılar. Terken Hatun, Berkjaruk ile mücadele ederken Bâtınî liderlerinden biri olan İbn Attaş, İsfahan civarında bulunan Şâhdîz Kalesi'ni hile yoluyla ele geçirmeyi başardı. Bâtınîler İbn Attaş'ı reis tayin etmişlerdi. İbn Attaş kaleyi istila ile faaliyetlerine buradan devam etti⁸². Sultan Berkjaruk, kardeşi Muhammed Tapar ile mücadele halindeyken Bâtınîler'i unutmamış ve 494 senesinin Şaban ayında (Haziran 1100) Bâtınîlerin öldürülmesini emretmiştir⁸³.

Bâtınîler İsfahan'ın çeşitli mahallelerine dağılmış bir şekilde bulunuyorlardı. Ancak bir muhalefet anında toplanıp birlikte hareket ediyorlardı. İsfahan'da kısa sürede pek çok insan Bâtınîler tarafından öldürölüp eşyaları bir kenara atılınca halk isyan edip öldürölün arkadaşlarını aramaya başladı. Bâtınîlerin bulundukları

⁷⁸ Şehristânî, s. 173.

⁷⁹ Ocak, **a.g.e.**, s. 227-228.

⁸⁰ Kisâî, **a.g.e.**, s. 221.

⁸¹ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.176-177; Reşîdüddin Fazlullah, s. 134; Kisâî, **a.g.m.**, s. 197-198.

⁸² İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s. 260.

⁸³ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.257-259.

geçitlerin üzerine çıktılar. Nitekim Bâtınîler, oradan geçen şahısları yakalayıp eve götürüyorlar ve öldürüp evde bu maksatla yaptıkları kuyuya atıyorlardı. Bu hareketlerinin öğrenilmesi üzerine Şâfiî fakih Ebû'l Kasım Mesûd b. Muhammed el-Hucendî, Bâtınîlerden intikam almak için kolları sıvadı⁸⁴. Hucendî pek çok Bâtınîyi öldürdü⁸⁵.

Sultan Muhammed Tapar başa geçtikten sonra Bâtınîler'in elinde bulunan Şâhdîz Kalesi'ni geri aldı. Kale hâkimi Ahmed b. Abdülmelik b. Attaş'ı öldürdü⁸⁶. Daha önce de belirttiğimiz gibi İsfahan'daki Bâtınîler İbn Attaş'a tac giydirmişlerdi. Sebebi ise babasının yani Abdülmelik'in mezheplerinin önde gelen bir ismi olmasındandı⁸⁷. Abdülmelik Attaş bir edipti. Bu adam İlk önce kendini Şîî taraftarı gösterdi, sonra Şîilik'le itham edildi. İsfahan'ın ileri gelenleri onu takip ediyorlar ve ona saldırmayı planlıyorlardı. Bunun üzerine Abdülmelik kaçarak Rey şehrine gitti ve oradan Hasan Sabbâh'ın yanına vardı⁸⁸. Ahmed b. Abdülmelik, Şâhdîz Kalesi'nde uşakların muallimliğini yapıyordu⁸⁹. Kısa bir süre sonra da kaleye hakim oldu ve şehrin yanında Deşt-i Gûr civarında bir propaganda ocağı kurdu. Her gece şehirden bir cemaat gelip daveti kabul ediyordu. Her biri kendi mahallesinde bir topluluğu bid'ate davet edip propaganda ocağına getirmeyi kararlaştırdılar. Nihayet 30.000 kişi daveti kabul etti. Bunlar Müslümanları öldürüyor, mallarını çalıyorlardı⁹⁰.

Sultan Muhammed Tapar tahta geçtikten sonra Bâtınîlerin üzerine yürüdü. Bizzat sefere çıkıp 6 Şaban 500 (2 Nisan 1107) tarihinde Şâhdîz Kalesi'ni muhasara altına aldı. Bâtınîlerden intikam almak isteyen İsfahan halkı ve köylüler de orada toplandılar. Sultan Muhammed Tapar kaleyi şiddetli bir şekilde muhasara altına alınca Bâtınîler çok zor durumda kaldılar⁹¹. Bâtınîler sultandan kendileriyle münazara yapmak için fakihler göndermesini istediler. Ulemadan bazılarının adlarını verdiler. Bunlar arasında İsfahan Hanefîler'inin reisi ve şehrin kadısı Ebû'l Alâ Saîd

⁸⁴ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.259.

⁸⁵ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.259.

⁸⁶ Hüseyinî s. 55; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.345; İbn Kesîr, C.XII, s.322; Reşîdüddin Fazlullah, s. 162-163; Devletşâh, C.I, s.133; Müneccimbaşî, C.I, s. 103.

⁸⁷ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.346.

⁸⁸ Râvendî, C.I, s.151; Reşîdüddin Fazlullah, s. 156-158.

⁸⁹ Râvendî, C.I, s.152-153; Reşîdüddin Fazlullah, s. 158.

⁹⁰ Râvendî, C.I, s.152-153; Reşîdüddin Fazlullah, s. 158.

⁹¹ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.346.

b. Yahyâ da vardı. Bunlar kaleye çıkıp onlarla münazaraya girdiler. Ancak Bâtînîlerin niyeti onları oyalamaktı. Sultan kaleyi şiddetle tahkim edince Şâhdîz Kalesi'ne karşılık kendilerine Hânlercân Kalesi'nin verilmesi şartıyla kalenin teslimine razı oldular. Sultan bunu kabul etti⁹². Ancak 2 Zilkadde (25 Haziran 1107) günü İbn Attaş esir alındı ve bir hafta sonra teşhir edilip derisi yüzülmek suretiyle öldürüldü⁹³.

Bâtînîler öylesine güçlenmişlerdi ki dönemin önde gelen isimlerine rahatça ulaşabiliyor ve onları öldürebiliyorlardı. Buna en iyi örnek onların en büyük düşmanı Selçuklu veziri Nizâmülmülk'ü öldürmeleri gösterilebilir. Nizâmülmülk Selçuklularda öldürdükleri tek vezir olmayacaktır. Nitekim Sultan Berkyaruk'un veziri Abdücelîl Muhammed ed-Dihistânî İsfahan kapısında bir Bâtînî tarafından öldürüldü⁹⁴. Sultan Muhammed Tapar'ın veziri Sa'dü'l-mülk ise İbn Attaş'a kalenin kuşatılması sırasında destek verdiğine dair söylentilerin üzerine sultan tarafından idam edildi⁹⁵. Nitekim Bâtînîler İsfahan şahnesi Emir Sermez'i, Nizâmülmülk'e bağlı emirlerden Emîr Erkuş'u ve Gümüş'ü, Sultan Muhammed'in eniştesini öldürmüşlerdi⁹⁶. 493 (1100) yılında Bâtînîler İsfahan şahnesini çocuklarıyla birlikte Selçuklu sultanı Muhammed Tapar'ın evinde öldürmüşlerdir⁹⁷. 499 (1105-1106) yılında Hanefî mezhebine mensup olan kadı Ebû'l-Alâ Sa'id b. Ebû Muhammed en-Nîşâbûrî de İsfahan Camii'nde bir Bâtînî tarafından öldürüldü⁹⁸. 501 (1108) yılında da İsfahan kadısı Ubeydullah b. Ali el-Hâtibî, Bâtînîler tarafından öldürüldü⁹⁹. Ayrıca Bâtînîler 523 (1128-29) yılında İsfahan Şâfiîlerinin reisi olan Abdülatif b. el-Hucendî'yi de katletmişlerdir¹⁰⁰.

⁹² İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.347.

⁹³ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.348; İbn Kesîr, C.XII, s.322.

⁹⁴ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.274; Bûndârî, s. 90.

⁹⁵ Hüseyinî, s. 58; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.350; Reşîdüddin Fazlullah, s. 162; Müneccimbaş, C. I, s.103.

⁹⁶ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.265.

⁹⁷ Kara, **a.g.e.**, s. 142.

⁹⁸ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.333.

⁹⁹ Kara, **a.g.e.**, s. 146-147.

¹⁰⁰ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.521.

Bâtînîler 515 (1124) yılında geceleyin İsfahan Cuma Camii'ni ve onun zengin kütüphanesi yakmışlardır¹⁰¹. Nitekim yangın sırasında güney ve kuzeyde bulunan kubbeler hariç caminin bütün kısımları ve içinde bulunan bütün eşya yandı¹⁰². Bu yangın sırasında yanan kıymetli Kur'an-ı Kerim'lerin sayısı 500 olup cami yeniden imar edilmiş ve imarına 1.000.000 dinardan fazla para harcanmıştır¹⁰³. Bu olay dışında Sultan Mahmûd, Bâtînîlerle barış halinde olmak amacıyla (524/1129) sarayına Alamut'tan bir temsilci davet etti. İsfahan'a gelerek sultanın huzuruna çıkan bu elçi oldukça iyi karşılanmış ancak ayrıldıktan kısa bir süre sonra bir grup tarafından linç edilmiştir. Bu durumdan kendisinin mesul olmadığını söyleyen Sultan Mahmûd, Bâtînî liderinin bu olayın sorumlularının derhal yakalanıp cezalandırılması isteğini yerine getirmedi. Bunun üzerine Bâtînîler, Kazvin'e saldırarak yüzlerce insanı öldürüp bu olayın intikamını almak istediler. Sultan Mahmûd bu olaydan sonra Alamut üzerine saldırdıysa da başarılı olamadı¹⁰⁴.

Bu dayanılmaz kargaşa halkın da huzurunu kaçırmıştı. Nitekim Sultan Sencer'in başkenti değiştirmesi İsfahan'daki karmaşayı bitirmediği gibi İsfahan giderek büyük bir kaostan içerisine sürüklendi. Şâfîîler ile Hanefîler, Şîîler ile Sünnîler arasındaki çatışmalar Selçuklu döneminin sonlarında ve Hârizmşahlar zamanında devam etti. Moğollar'ın hücumu da ortalığın daha da karışmasına neden olmuştu¹⁰⁵.

4.3. İSFAHAN'IN SOSYO-EKONOMİK DURUMU

Bilindiği gibi İsfahan çok eski tarihlerden itibaren önemli bir yerleşim yeri olarak kullanılmaktaydı. Bunda önemli ticaret yollarının üzerine yer alması ve verimli bir toprağa sahip olmasının verdiği avantajın çok önemli bir payı vardır. İbn Rüste¹⁰⁶ İsfahan'da yetiştirilen ürünlerin toprağından ve havasından dolayı çeşit bakımından zengin olduğunu, uzun süre korunabildiğini kaydeder. Doğal olarak toprağın bu

¹⁰¹ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.470; İbn Kesîr, C.XII, s.354-355; Behdjat, **a.g.e.**, s. 21; Hunerfer, **Historical Monuments**, s. 15; Mirjafarî, **a.g.m.**, s. 622; Kisâî, **a.g.e.**, s. 221.

¹⁰² Behdjat, **a.g.e.**, s. 21.

¹⁰³ İbn Kesîr, C.XII, s.354-355; Mirjafarî, **a.g.m.**, s. 622.

¹⁰⁴ Lewis, **a.g.e.**, s. 96-97.

¹⁰⁵ Kisâî, **a.g.e.**, s. 222; Kamaly, "Isfahan VI. Medieval Period", **Eİr**, Vol. XIII, s.647.

¹⁰⁶ İbn Rüste, s. 181.

şekilde verimli olması burada pek çok ürünün yetişmesini sağlamıştır. Bunlar da İsfahan'dan alınan vergilere yansımıştır.

İsfahan her dönemde yüksek miktarda vergi alınan bir yerleşim merkezi olmuştur. Emevîler döneminde Irak valisi Haccâc zamanında Fars ve Huzistan'da en yüksek haracın İsfahan'dan alınması¹⁰⁷ ya da Emevî halifesi Abdülmelik b. Mervân (685-705)'ın o dönemde Basra valisi olan Mus'ab b. Zübeyr karşısında Irak'taki taraftarlarıyla iletişime geçmesi ve onlara İsfahan gelirlerini vermeyi vaat etmesi üzerine onunla yazışan herkesin İsfahan emirliğini istemesi karşısında şaşkınlığını dile getirmesi¹⁰⁸ İsfahan'ın zenginliğine örnek teşkil eden olaylardır.

İsfahan'ın, hâkimiyeti altına girdiği bütün yönetimlere önemli gelir sağladığı bilinen bir gerçektir. Nitekim dönemin kaynakları¹⁰⁹, İsfahan'ın zenginlik ve ticaretinden, diğer illere ipek ve meyve ihracından söz eder. Ayrıca bu kaynaklar Irak ve Horasân arasında Rey dışındaki hiçbir şehirde ticaretin bu denli fazla olmadığını kaydetmişlerdir. İbn Rüste¹¹⁰ Bağdat'a ihraç edilen meyvelerin kokusunun tüm şehirde duyulduğunu ve halkın onları satın almak için saldırdığını kaydetmiştir. Şehrin canlı bir ticarete sahip olduğu Büveyhîler döneminin çağdaşı olan Makdisî¹¹¹ tarafından şöyle anlatılmaktadır:

“İsfahan'ın merkezi olan Yahûdiye bir ticaret merkezidir ve büyük, gelişmiş ve çok kalabalıktır. Yahûdiye Fars, Huzistan, Rey, ve Hemedan arasında yer aldığı için kervanların yolu üstünde olup kervanlar buradan sürekli olarak Basra ve Horasân'a gitmektedirler. Burası hayvancılığın yapıldığı bir cennettir. Burası Hemedan'dan daha büyük ve Rey'den daha gelişmiştir. Büveyhîler buradaki halkı hiçbir şeyden mahrum bırakmamışlardır ve Farslı yöneticiler bulundurmışlardır. Yahûdiye'ye her girişte de 30 dirhem alınmaktadır.”

Ticaretin yanı sıra burası maden bakımından da zengin bir yerdi¹¹². Bunun yanında İsfahan dağlarından sürme yapımında kullanılan antimon çıkarılmaktaydı¹¹³. İsfahan ve çevresinde üretilen bal ve safran çok kaliteli olup İsfahan halkına yüksek

¹⁰⁷ Ebû Nuaym el-İsfahanî, C.I, s.37; Âvî, s. 80- 81.

¹⁰⁸ İbnü'l- Esîr, **el- Kâmil**, C. IV, s.294.

¹⁰⁹ **Hudûdü'l -âlem**, s. 89; İbn Rüste, s. 176; İbn Havkal, s. 168; Makdisî, s. 345-346.

¹¹⁰ İbn Rüste, s. 181.

¹¹¹ Makdisî, s. 345-346, 355.

¹¹² İbn Rüste, s. 181.

¹¹³ İbn Rüste, s. 182; Makdisî, s. 353; İbn Havkal, s. 173.

bir gelir kazandırmaktaydı. Nitekim hiçbir fuar, hiçbir pazar yoktu ki kendilerine İsfahan safranının kar amacı yapılmadığı yerlere ihracat maddeleri yollanmasın. Orada, az miktarda her yere ihraç edilen amonyak da bulunurdu¹¹⁴.

Tuğrul Bey döneminde İsfahan'ı ziyaret etmiş olan Nâsır-ı Hüsrev, şehir hakkında bilgi verirken yine şehrin ticarî canlılığı üzerinde durmuş ve şehir içinin tamamen mamur olduğunu, hiçbir yıkık yer olmadığını, bir çok pazarının olduğunu ve bu pazarlarda yaklaşık 200 tane sarrafın bulunduğunu; kervansaraylarının tertemiz, Kû-Tiraz denen bir mahallesinde elli tane güzel kervansarayın olduğunu ve her birinde bir çok satıcı ile oda sahiplerinin kaldığını kaydetmiştir¹¹⁵. Kervansarayların bu derece çok oluşu şehirdeki ticaretin ne derece canlı olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Nitekim Nâsır-ı Hüsrev kendileriyle gelen kervanda bin üç yüz eşek yükü mal olduğunu yazmıştır. Ayrıca İsfahan'da konak yeri sıkıntısı ve erzak darlığının olmadığını da belirtmiştir¹¹⁶. Yine bir rivayete göre bir gün Sultan Melikşâh payitaht halkının zenginliğini denemek istemiş, Nizâmülmülk'ün teklifine göre saltanatın çok ihtiyacı var diye halktan çok miktarda para istemiş, bu arada bir ihtiyar kadın, sultana mektup yazarak istediğiniz bütün parayı ben öderim, demiş. Bir başka rivayete göre de Sultan Melikşâh devrinde İsfahan halkı o kadar zenginlermiş ki her sabah evlerinin önüne altın ibrikle su serpmektedirmiş¹¹⁷.

İsfahan halkının zeki olduğunu söyleten Makdisî¹¹⁸, evlerinin çamurdan ya da kilden yapıldığını, bazı pazar yerlerinin açık bazılarının da kapalı olduğunu, buradaki halkın büyük bir çoğunluğunun esnaf ve becerikli zanaatkarlardan oluştuğunu kaydetmiştir. İsfahan'ın çarşılarındaysa son derece lüks ve nadir görülen şeyler vardı ve bunlar satılmaktaydı. Bunlar Bağdat'taki yeni çıkmış şeyler, Kûfe'nin ipeği, Bizans ve Tüster'daki sırmalı ipek kumaşlar, Mısır'ın kumaşları, Bahreyn incileri, Horasân kürkü, Taberistan'dan gelen ahşaplar, Azerbaycan'dan gelen elbiseler ve

¹¹⁴ İbn Rüste, s. 182.

¹¹⁵ Nâsır-ı Hüsrev, s. 143.

¹¹⁶ Nâsır-ı Hüsrev, s. 143-144.

¹¹⁷ Mirjafarî, **a.g.m.**, s. 623.

¹¹⁸ Makdisî, s. 345-346.

yünlüler, Ermenistan halıları gibi son derece önemli ve uzak yerlerden gelen şeyler satılmaktaydı¹¹⁹.

Zenginlik tabii olarak ilmi alanda da gelişmelerin yaşanmasını sağlamıştır. Daha önce de bahsettiğimiz gibi İsfahan hem bir ticaret hem de bir ilim merkeziydi. Bunun en açık örneği de burada yetişen dönemin önemli âlimleri ve burada inşa edilen kütüphaneler, medreseler, hankahlar ve hastanelerdir. Mesela İsfahan tıp ilmi konusunda önemli bir merkez olup büyük bir hastahaneye sahipti. Bu hastahane Şiraz'da bulunan hastahanedan daha büyük olup İbn Mendeveyh Ebü Alî Ahmed b. Abdirrahmân el- İsfahanî [ö.410/1019 (?)] burada hem ders vermekteydi hem de çalışmaktaydı. Bu zat Büveyhîler'den Adudu'ddevle'nin Bağdat'ta kurduğu Bîmâristân-ı Adudî'ye davet edilen yirmi dört hekim arasında yer alıyordu¹²⁰. Bunun yanında Kâkeveyhîler döneminde İbn Sînâ İsfahan'da ilmi çalışmalar yapmıştır. Ayrıca Alâüddevle b. Kâkeveyhîin emriyle de İsfahan rasathanesi kurulmuştur¹²¹. Selçuklular zamanında ise Sultan Melikşâh adına İsfahan'da ilmi çalışmalarda bulunan Ömer Hayyam, sultanın emriyle inşa edilen rasathanede çalışmıştır. Ayrıca 467 (1074–75) yılında Sultan Melikşâh adına yapılan bu rasathanede Meymun b. Necib el-Vâsitî gibi âlimler çalışmıştır¹²². Bu âlimler aynı zamanda Celâlî Takvimi'ni hazırlayan isimlerdi. Bunların yanında Ebû Hâtim Muzaffer b. İsmail el-İsfizârî, Muhammed b. Ahmed el-Ma'mûrî el-Beyhakî gibi âlimler de bu rasathanede çalışmışlardı¹²³. Bu rasathane Sultan Melikşâh'ın (485/1092) vefatına kadar faaliyetini devam ettirdi. Onun ölümünden sonra çalışmadı¹²⁴.

¹¹⁹ Mâferruhî, s. 83-84; Âvi, s. 53.

¹²⁰ Kisâî, **a.g.m.**, s. 197 ; İlhan Kutluer, “İbn Mendeveyh”, **DİA**, C.XX, s.182,

¹²¹ Özgüdenli, **a.g.e.**, s. 460.

¹²² İbnü'l- Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s. 97.

¹²³ Ramazan Şeşen, “Sultan Sencer'in Muhitinde Yaşayan Felsefeciler, Matematikçiler, Tabipler”, s. 442- 443, 448.

¹²⁴ İbnü'l- Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s. 97.

4.4. İSFAHAN'DA YETİŞEN ÖNEMLİ ÂLİMLER

İsfahan, önemli bir ticaret merkezi olmasının yanı sıra bir ilim merkezi idi ve dönemin kaynaklarının hemen hepsi burada önemli ilmi çalışmaların yapıldığını belirtmektedirler. Burada pek çok önemli kişi yetişmiştir. Bunların çoğu İsfahan'da doğmuş olup tahsil gördükten sonra hayatlarına burada devam etmişken bazıları İsfahan'da doğmuş olmamalarına rağmen hayatlarının ilerleyen zamanlarında buraya gelerek ya tahsil görmüşlerdir ya da ilmi çalışmalarını burada yürütmüşlerdir.

Dönemin çağdaşlarından Sem'ânî'ye¹²⁵ göre İsfahan, tam bir ilim merkezi idi ve burada çok sayıda âlim yetişmişti. Özellikle hadis alanında yetişmiş âlimlerin sayısı çoktu. Hatta Yâkût el-Hâmevî¹²⁶ hiçbir yerde İsfahan'da yetiştiği kadar âlimin yetişmediğini, burada bilhassa güvenilir hadis hafızının yetiştiğini ve bu hadis hafızlarının sayısının sayılamayacak kadar çok olduğunu yazmıştır.

İsfahan'ın Müslüman Araplar tarafından fethinden başlayarak Selçuklu dönemine kadar geçen süre içerisinde ilim dünyasına çok önemli isimler kazandırdığı bir gerçektir. Abbâsîlerin son zamanları ile bilhassa Büveyhîler döneminde Hamza el-İsfahanî, Râgıb el-İsfahanî, Ebû Müslim el-İsfahanî ve İbn Miskeveyh gibi önemi isimler İsfahan'da yetişmiş veya burada ilmi çalışmalarda bulunmuşlardır. Ancak bu dönemden önce de İsfahan'da önemli edip ve âlimlerin varlığı bilinmektedir. Bu isimler arasında ilk sırayı Ebû İsmâîl Hammâd b. Ebû Süleymân Müslim b. Yezîd el-İsfahanî el-Kûfî (ö.120/738) alır. Bu zat, Ebû Hanîfe'nin hocası, döneminin Kûfe fakihidir. Babası aslen İsfahan'ın Ber-havâr(Bürhuvâr) nahiyesinden olup rivayete göre İsfahan melikinin oğludur. Babası, Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin İsfahan'ı fethi sırasında (20/641 veya 21/642) esir düştü ve onun huzurunda Müslüman oldu. Ebû Mûsâ el-Eş'arî ile aralarında bir nevi himaye anlaşması demek olan **velâ bağı** kurulduğu için Eş'arî nisbesiyle de anılır. Hammâd'ın hayatı hakkında bilgiler oldukça sınırlıdır. İyi bir tahsil görmesi için babası tarafından Kûfe Mescidi'nde hadis ve fıkıh okutan İbrâhim en-Nehaî'nin yanına verildi. Hammâd'ın yetişmesinde şüphesiz en büyük pay, Emevîler döneminde Irak bölgesinde fikhî düşüncenin ve

¹²⁵ Sem'ânî', C.I, s.290.

¹²⁶ Yâkût el- Hamevî, C.I, s.247.

re'y hareketinin gelişmesine öncülük eden ve Irak Medresesi'nin imamı olarak anılan İbrâhim en-Nehaî'ye aittir¹²⁷.

İbn Rezîn el-İsfahanî [ö.253/867(?)]. Aslen İsfahanlı olup Rey'de doğduğu bilinmektedir. Temel öğrenimini tamamladıktan sonra kıraat ilmine yönelmiştir. Kıraat ilminde devrinin önde gelen otoritelerinden sayıldı. Nahiv konusunda da dönemin imamları arasında yerini aldı¹²⁸.

Şâfiî mezhebine mensup olan Ebû Süleyman Dâvûd ez-Zâhirî (ö.270/884)'nin ailesi İsfahan'da yaşamıştır ama kendisi 202 (817-18) yılında Kûfe'de doğmuştur. İsfahanlı olan âlim, **Zâhirîyye** olarak adlandırılan mezhebin kurucu olmuş ve etrafında pek çok kişi toplanmıştır. Basra ve Bağdat'ta tahsil görmüştür. Dâvûd'a en çok tesir eden ikinci kişi de hocası İbn Râhûye'dir. Onun etkisiyle müstakil ictihada yöneldi ve Şâfiî mezhebinin sünnet karşısında re'y ve istihsana hücumlarından dolayı kitap ve Sünnet'in zâhirine dayanan ve bu sebeple Zâhirîyye diye anılan mezhebi ortaya koydu.¹²⁹

225 (869) yılında Bağdat'ta doğan Muhammed b. Dâvûd el-İsfahanî (ö.297/909-910)¹³⁰ de dönemin bir diğer önemli ismidir. Zâhirîyye mezhebinin kurucusu olan Ebû Süleyman Dâvûd el-İsfahanî ez-Zâhirî'nin oğlu olup büyük bir âlim olan babasının yanında yetişmiş ve iyi bir tahsil görmüştür. Önemli bir fıkıhçı olan ez-Zâhirî aynı zamanda bir şairdir¹³¹.

İlk Müslüman coğrafyacılarından olan İbn Rüste (ö.300/913'ten sonra)'nin **el-A'lâku'n-nefise** adlı bir eseri vardır. Hayatı hakkında ayrıntılı bilgi olmayan müellif aslen İsfahanlı olup 290 (903) yılında İsfahan'dan Hicaz'a gitmiştir. Irak okuluna mensup coğrafyacılarından biridir¹³².

¹²⁷ M. Özgü Aras, "Hammâd b. Ebû Süleyman", **DİA**, C.XV, s.484-485.

¹²⁸ Mehmet Ali Sarı, "İbn Rezîn el-İsfahanî", **DİA**, C.XX, s.249.

¹²⁹ İbn Hallikân, I, 501-502; Nûreddin İtr, "Dâvûd ez-Zâhirî", **DİA**, C.IX, s.49-50.

¹³⁰ Râdûyânî, **Kitâb Tercümân el-Belâga**, (nşr. ve çev. Ahmed Ateş), İstanbul, 1949, s. 106-107.

¹³¹ Râdûyânî, s. 106-107; İbn Hallikân, C.II, s.662-663.

¹³² Sayyid Maqbul Ahmad, "İbn Rüste", **DİA**, C. XX, s.253.

Ebü'l Hasen Ali b. Sehl el-İsfahanî (ö.307/919). İlk devir sûfîlerindendir. Hayatı hakkında yeterli bilgi yoktur. Kabri İsfahan'da Tokçû Mezarlığı'ndadır¹³³.

Ebü Müslim Muhammed b. Bahr el-İsfahanî (ö. 322/934). Kur'an'da neshi kabul etmemesiyle tanınan müfessir ve Mu'tezile kelamcısıdır. 254 (868) yılında doğan müellif, Arap dili ve edebiyatı ile hadis, fıkıh gibi ilimlerin yanında özellikle cedelci kişiliğiyle tanındı. Abbâsî devletinin idaresinde kâtiplik görevinin yanı sıra 300 (912) yılında divanü'l harac ve'd-dıyâ'nın başına getirildi. 321 (933) yılında İsfahan valisi oldu. Aynı yılda İsfahan'ı ele geçiren Büveyhîler tarafından bu görevinden azledildi. Bazı Şia kaynaklarında Şiî'liğe meyli olduğu söylenen Ebû Müslim 322 (934) yılında hayatını kaybetti¹³⁴.

Ebü Ahmed Muhammed b. Ahmed b. İbrâhîm el-İsfahanî (ö.349/960). Büyük hadis hafızlarından, imamlarından ve önde gelen ulema'dandır. Assâl olarak bilinen âlim, bir muhaddis, müfessir, tarihçi, fakih ve kıraat âlimidir. Bir ara İsfahan kadılığı yapan Assâl'ın talebeleri arasında Ebû Nuaym ve Ebû's-Şeyh el-İsfahanî gibi muhaddisler yer almaktadır. Güvenilir bir muhaddis olan Assâl kuvvetli bir hafızaya sahipti¹³⁵.

Ebü'l-Ferec el-İsfahanî (ö.356/ 967). Müellif bir Arap tarihçisi ve edebiyatçısıdır. 284 (897) yılında doğmuştur¹³⁶. Bazı çağdaş araştırmacılar onun nisbesinden hareketle İsfahan'da doğduğunu yazarken bazıları ise meşhur eseri **el-Egânî**'de ailesi hakkında vermiş olduğu bilgilerden hareketle onun Bağdat'ta doğduğunu yazmışlardır¹³⁷. Ailesi İsfahan'da yaşamıştır. Ama o, erken yaşta Bağdat'a gitmiş ve kısa bir süre sonra bu şehrin en önemli bilgini ve yazarı haline gelmiştir. Ayetleri bir araya getirmesi ile bu yöndeki başarısı ve önemli bir şair olmasının yanında elli yılda tamamladığı **el-Egânî** gibi önemli bir eserin de yazarıdır. Bu eserinde Emevîler

¹³³ Mustafa Bilgin, "Ali b. Sehl", **DİA**, C.II, s.442.

¹³⁴ Lutfullah Cebeci, "İsfahanî, Ebû Müslim", **DİA**, C.XXII, s.509.

¹³⁵ İbn Kesîr, C.XI, s.406; Selman Başaran, "Assâl", **DİA**, C.III, s.503.

¹³⁶ İbn Hallikân, C.II, s.249-252; Zebihullâh-ı Safâ, **İran Edebiyatı Tarihi**, (çev. Hasan Almaz), Ankara, 2002, C.I, s.121; Hulûsi Kılıç, "Ebû'l Ferec el-İsfahanî", **DİA**, C. X, s.316-317.

¹³⁷ İbn Hallikân, C.II, s.249-252; Kılıç, "Ebû'l Ferec el-İsfahanî", **DİA**, C. X, s.316-317.

devrinde ve Abbâsîlerin ilk dönemlerinde yaşayan şarkıcı ve bestekârları konu olarak almıştır. Özellikle Arap şeceresi üzerinde çalışmıştır¹³⁸.

İbn Eşte (ö.360/971). Arap dilcisi ve kıraat âlimi olan İbn Eşte aslen İsfahanlı olup sağlam, güvenilir, Arapçaya hâkim, değerli eserler vermiş bir âlimdir. Hayatı hakkında geniş bilgi yoktur¹³⁹.

Büveyhîler ve Kâkeveyhîler döneminde İsfahan, din, mezhep, lügat, edebiyat ve tarih bilimlerinde ünlü bilginler yetiştirdi. Bu dönemde yaşayan önemli isimlerden biri İsfahan'da dünyaya gelen İranlı edip, tarihçi, lügat ve nahiv âlimi olan Hamza el-İsfahanî'dir (ö.360/ 971'den önce)¹⁴⁰. Onun bizzat şahit olduğu olaylardan hareketle 270–280 (883-893) yılları arasında doğduğu tahmin edilmektedir. Bağdat'ta önemli kişilerden ders alan Hamza el-İsfahanî değişik alanlarda eser vermiştir. Eserlerinin büyük bir bölümü dil ve sözlükle alakalı olmasına rağmen daha çok tarihçiliğiyle tanınmıştır. Eserleri ise bizim konumuzun ana kaynaklarından birisi olan fakat günümüze ulaşmamış **Kitâbü İsfahan ve ahhârihâ**, **Kitâbü İsfahan**, **Târîhu İsfahan**, **et-Târîhu'l-kebîr li-İsfahan**, **Kitâb fî târîhi İsfahan** adlarıyla bilinen eserdir. Bunun yanında pek çok eseri de vardır¹⁴¹.

Hadis hafızı ve tarihçi olan Ebü's-Şeyh el-İsfahanî (ö.369/979), 284 (887) yılında İsfahan'da doğmuştur. Ebü's-Şeyh tefsir, hadis, ahkâm ve tarih ilimlerinde yaklaşık 50 tane eser sahibidir¹⁴².

Ebû Sehl es-Sülûkî (ö.369/980). İsfahan'da doğmuştur fakat Nişabur'da yaşamıştır. Sülûkî, devrinin önde gelen ilim adamlarındandı. Nitekim o, şair, dilci, edebiyatçı ve kâtiptir. Ünlü Büveyhî veziri Sâhib b. Abbâd, Sülûkî gibi birisini daha önce hiç tanımadığını söylemiştir. Sülûkî 369 (980) yılında Nişabur'da vefat etmiştir¹⁴³.

¹³⁸ İbn Hallikân, C.II, s.249-252; Kılıç, “Ebü'l Ferec el-İsfahanî”, **DİA**, C.X, s.316–317.

¹³⁹ Tayyar Altıkulaç, “İbn Eşte”, **DİA**, C.XIX, s.477.

¹⁴⁰ Zebihullâh-ı Safâ, **a.g.e.**, C.I, s.121; Özaydın, “Hamza el-İsfahanî”, **DİA**, C.XV, s.513- 514.

¹⁴¹ Özaydın, “Hamza el-İsfahanî”, **DİA**, C.XV, s.513- 514; Ahmet Güner, “Hamza el-İsfahanî ve Büveyhîler (1)”, **İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.XX, (Yaz-Sonbahar 2004, İzmir), Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, s. 4, 8-9,11.

¹⁴² Ali Yardım, “Ebü's-Şeyh”, **DİA**, C.X, s.343.

¹⁴³ İbn Hallikân, C.II, s.609-610.

İbnü'l-Mukrî el-İsfahanî (ö.381/991). Kendisi döneminin önde gelen hadis hâfızlarındandır. Mukrî olan babasından dolayı **İbnü'l-Mukrî** lakabıyla tanındı. Tahsil amacıyla İslâm dünyasında elliden fazla ilim merkezini gezdiği için **Rahhâl** diye de anılır. İbnü'l-Mukrî tasavvufa meyletmiş, Sâhib b. Abbâd'ın kütüphanesinde de bir süre hâfız-ı kütüb olarak çalışmıştır. Şevvâl 381 (Aralık 991) yılında İsfahan'da vefat etmiştir¹⁴⁴.

Büveyhî veziri Sâhib b. Abbâd (ö.385/995), kendi döneminde İsfahan'ı geliştirmek amacıyla önemli çalışmalar gerçekleştirmiştir. Sâhib b. Abbâd aslen İsfahanlı olup o dönemde Tâlekân adıyla bilinen Talhunçeli'dir. Babasının bu şehirde çalışması kendisinin ise İsfahan ile ilgili yaptığı değerli çalışmaları ve vasiyetinde cenazesinin Rey'den İsfahan'a getirtilip defnetmesini istemiş olması İsfahanlı olduğuna dair delillerdendir¹⁴⁵. Babası dil ve kelam sahasında tanınmış âlimlerdendi ve Rûknüddeve'nin de veziriydi. Sâhib, ilk önce Büveyhî veziri İbnü'l-Âmid'e ardından da Müeyyidüddeve b. Rûknüddeve'ye kâtip oldu. Bir süre sonra da İbnü'l-Amîd'in yerine geçerek Büveyhîler'e vezir oldu¹⁴⁶. Sâhib, Arap edebiyatına hakim olduğundan dolayı onun dönemi İsfahan çevresinde Arap edebiyatının hayat bulma dönemidir. İsfahan, Arapça değerli eserler veren büyük alim ve bilim adamları yetiştirdi. Sâhib b. Abbâd alim ve ediplere önem vermektedir. Onun imla dersleri öyle kalabalık oluyordu ki sözleri, sesini tekrarlayan birkaç kişinin vasıtasıyla halka yetiştiriliyordu. Sâhib'in ders meclisleri İsfahan'da kendi medresesinde **Suffe-yi Sâhip** diye bilinen yerde yapılıyordu. Burada önemli olan Sâhib'in eğitiminin herkese açık olmasıydı ve toplumun en alt tabakalarındaki kişiler dahi bu eğitimden yararlanabiliyordu. Öyle ki bu tabakadan bilimin yüksek mertebelerine ulaşanlar da vardır. Örneğin Arap edebiyatında güçlü bir kaleme sahip olan büyük alim ve bilim adamı Ebû Ali Merzûkî (ö.421/1030) bunlardan biriydi¹⁴⁷. İlime büyük önem veren ünlü devlet adamı ve âlim Sâhib b. Abbâd ise 385 Safer (Mart 995)'inde Rey'de ölmüş ve İsfahan'a gömülmüştür¹⁴⁸.

¹⁴⁴ Ali Osman Koçkuzu, "İbnü'l-Mukrî el-İsfahanî", **DİA**, C.XXI, s. 137-138.

¹⁴⁵ Kisâî, **a.g.m.**, s. 181-183; Ahmed Ateş, "İbn Abbâd", **İA**, C.V/2, s. 692.

¹⁴⁶ Ateş, "İbn Abbâd", **İA**, C.V/2, s.692.

¹⁴⁷ Kisâî, **a.g.m.**, s. 181-183; Hüseyin Varol, "Ebû Ali el-Merzûkî", **DİA**, C.X, s.91.

¹⁴⁸ Ateş, "İbn Abbâd", **İA**, C.V/2, s.693.

İbn Mende Ebû Abdullâh Muhammed b. İshâk b. Muhammed el-İsfahanî (ö.395/1005). Hadis hâfızıdır. 310 (922) veya 311 (923)'de İsfahan'da doğdu. Mecûsî olan Mende'nin fetihler sırasında İslâmiyet'i kabul ederek İbrâhim adını aldığı ve İsfahan'ın bazı vilâyetlerinde yöneticilik yaptığı bilinmektedir. İbn Mende, 318 (930) yılında İsfahan'da önce babasından hadis tahsiline başladı. Güçlü hâfızası sebebiyle dönemin en çok hadis bilen âlimi diye tanındı. 30 Zilkade 395 (7 Eylül 1005)'te İsfahan'da vefat etti¹⁴⁹.

Bu dönemin önemli isimlerinde biri de Râgıb el-İsfahanî (ö.V/XI. yüzyılın ilk çeyreği)'dir. Tam adı Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahanî olan müellif, 343 yılı Receb (Kasım 954) ayının başlarında İsfahan'da doğmuştur; ancak hayatı hakkında fazla bilgi yoktur. Kendisi müfessir, Arap dil âlimi ve ahlak felsefecisidir. Bu alanlarda ün kazanmış olup pek çok eserleri vardır¹⁵⁰.

İbn Fûrek (ö.406/1015). Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin görüşlerini sistemleştiren Eş'arî âlimidir. Dogmatik bir ilahiyatçı, filozof, dilci ve hatiptir¹⁵¹. 330 (941) yılı civarında İsfahan'da doğduğu tahmin edilmektedir. Tahsiline İsfahan'da başladıktan sonra Bağdat'a giden İbn Fûrek, İsfahan'da Sâhib b. Abbâd ile yaptığı münazaralarda ehl-i sünnetin görüşlerini başarıyla savundu. İbn Fûrek kelam, fıkıh, tasavvuf, tefsir, tabakat ve nahiv ilimlerinde eser vermiş çok yönlü bir âlimdir. Ancak daha çok tefsir, tasavvuf ve özellikle kelama dair görüşleriyle dikkat çekmiştir. Bu alanlarda eserler veren müellif bir rivayete göre Nişâbur'a dönerken hayatını kaybetti¹⁵².

İbn Mendeveyh Ebü Alî Ahmed b. Abdirrahmân el-İsfahanî [ö.410/1019 (?)]. Müslüman hekimlerdendir. Bu zat Büveyhîler'den Adudu'ddevle'nin Bağdat'ta kurduğu Bîmâristân-ı Adudî'ye davet edilen yirmi dört hekim arasında yer alıyordu¹⁵³.

¹⁴⁹ M. Yaşar Kandemir, “İbn Mende”, **DİA**, C.XX, s.177.

¹⁵⁰ Ömer Kara, “Râgıb el-İsfahanî”, **DİA**, C. XXXIV, s.398.

¹⁵¹ İbn Hallikân, C.II, s.673.

¹⁵² Y. Ş.Yavuz, “İbn Fûrek”, **DİA**, C.XIX, s.495-496.

¹⁵³ İlhan Kutluer, “İbn Mendeveyh”, **DİA**, C. XX, s.182,

İbn Merdûye (Ebû Bekr Ahmed b. Mûsâ b. Merdûye b. Fûrek el-İsfahanî, ö.410/1020). Hadis hafızı, tefsir, tarih ve coğrafya âlimidir. 323 (935)'te İsfahan'da doğdu. Tahsiline İsfahan'da babasının yanında başladı. Daha sonra Basra, Kûfe ve Horasan gibi merkezleri dolaştı. İbn Merdûye 24 Ramazan 410 (23 Ocak 1020)'da vefat etti. Ömrünün sonlarına doğru gözlerini kaybettiğinde kuvvetli hâfızası sayesinde talebelerine ezberden hadis imlâ ettirmiştir¹⁵⁴.

Ebû Mansûr İsfahanî (ö.418/1027). Bu müellifimiz âlim bir sûfî ve hadis âlimidir. IV.(X.) yüzyılın ortalarında İsfahan'da doğmuştur. Öğrenimini o sırada Hanbelîler'in yoğun olarak faaliyet gösterdiği İsfahan'da yaptı. Kelam konusunda Hanbelî mezhebinin benimsedi. Hadis ve fıkıh alimi olan İsfahanî'nin Bâtınî ilimler konusunda ileri bir seviyeye eriştiğinden dolayı kendisine **İsfahan şeyhi** unvanı da verilmiştir. Hadis ve fıkıh konusunda pek çok eseri vardır¹⁵⁵.

Sâhib b. Abbâd'ın takdir ettiği ve **hatib** olarak adlandırılan Ebû Abdullâh Muhammed b. Abdullâh el-Hatîb el-İşkâfî (ö.420/1029) de Büveyhîler döneminde yaşamış olup aslen İsfahanlıdır; yalnız bir süre sonra Rey'e gitmiştir ve burada tahsil görmüştür¹⁵⁶.

Dönemin kaynaklarında ismi sık sık geçen önemli bir isim Ebû Ali el-Merzûkî (ö.421/1030)'dir. İsfahan'da doğmuş olan âlim, burada hem tahsil görmüştür hem de dokumacılıkla geçinmiştir. Onun bir süreliğine Şîî Büveyhî ailesinin çocuklarına müderrislik yapmasından dolayı Şîî olduğuna dair rivayetler bulunmakla beraber döneminin ünlü veziri Sâhib b. Abbâd tarafından saygı duyulan biri olduğu da bilinmektedir. Âlimin çeşitli eserleri bulunmaktadır¹⁵⁷. Ebû Ali Merzûkî'nin, Ebû Temmâm'ın **el-Hamâse** kitabına yazdığı şerh bu kitaba yazılan en iyi on şerhlerden birisidir. Merzûkî'nin coğrafya ve astronomi meselelerini ayetler ve hadislere göre açıklayan **el-Ezmine ve'l-emkine** adlı kitabı çok değerli ve eski kaynaklardan biridir. Merzûkî, İsfahan'da tanınan bir aileden gelmiştir¹⁵⁸.

¹⁵⁴ Abdülkadir Şenel, "İbn Merdûye", **DİA**, C.XX, s.184-185.

¹⁵⁵ Rıza Kurtuluş, "İsfahanî, Ebû Mansûr", **DİA**, C.XXII, s.508.

¹⁵⁶ Mustafa Öz, "İşkâfî, Hatîb", **DİA**, C.XXII, s.552-553.

¹⁵⁷ Hüseyin Varol, "Ebû Ali el-Merzûkî", **DİA**, C.X, s. 91.

¹⁵⁸ Kisâî, **a.g.m.**, s. 181-183; Varol, "Ebû Ali el-Merzûkî", **DİA**, C.X, s. 91.

Bu dönemde büyük âlim Ebû Ali İbn Miskeveyh'in İsfahan'da bulunması hikemi ve felsefî meselelere olan ilginin göstergesidir. Rey ve İsfahan'ın muteber kütüphanelerinden yararlanan İbn Miskeveyh (ö.421/1030), akli bilimlerin bir diğer destekçisiydi¹⁵⁹. Büveyhîler devrinin ünlü düşünürlerinden olan İbn Miskeveyh, Muizzüddavle'nin veziri olan Mühelleb'in yakın arkadaşı olmasından dolayı Bağdat'ta onun hizmetinde bulunmuştur. Kendisi bu hanedanın hâkimiyeti altında kütüphanecilik ve defterdarlık yapmıştır. Ardından Şiraz'da bulunan Büveyhî hükümdarı Adudu'ddevle'nin hizmetine girmiş ve beytü'l-mal yöneticisi, hükümdarın hazinedarı ve nedimi olarak çalışmıştır¹⁶⁰.

Tam adı Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Yezdî el-İsfahanî (ö.428/1036) olan İbn Mencûye bir hadis hâfızıdır. 347 (958)'de İsfahan'da doğdu. Büyük dedesi Mencûye'ye nisbetle İbn Mencûye diye tanındı. İsfahan'da hadis ilmiyle ilgilenmiştir. Güçlü bir hafızaya sahip olan İbn Mencûye Nişabur'da vefat etmiştir. **Ricâlü Sahîhi Müslim** adında bir eseri vardır¹⁶¹.

Şüphesiz bu isimlerin belki de en önemlisi Kâkeveyhîler döneminde Alâüddavle Kâkeveyhî'nin emrinde bulunan İbn Sînâ(ö.428/1037)'dir. Zamanında bütün dünyada ve İslâm aleminde eşsiz bir alim olan İbn Sînâ, Sâmanîler sarayında yetişmiş, onların Buhara'daki kütüphanelerinden yararlanmıştı. Bir süre Hârizm sarayında kaldıktan sonra Sultan Mahmûd-ı Gaznevî'nin kahır ve taassubuna uğrama korkusundan Cürcân ve Taberistan'a kaçtı, oradan da Rey'e gitti¹⁶². İsfahan'da Alâüddavle Kâkeveyhî'nin hüküm sürdüğü dönemde yaklaşık on dört sene ders meclislerini yönetti. Alâüddavle'nin himayesini alan İbn Sînâ Farsça **Dâniş-nâme-yi 'Alâ'î**'yi onun adına telif etti¹⁶³. Cürcân'da muhtemelen iki yıl kalan İbn Sînâ Rey'e giderek Büveyhîler'den Fahrüddavle'nin eşi Seyyide ve oğlu Mecdüddavle ile buluştu. Burada ilmi otoritesini kabul ettirerek Mecdüddavle'nin tedavisini üstlendi¹⁶⁴. İsfahan'da kaldığı sürede nispeten sakin bir hayat sürdüren İbn

¹⁵⁹ Kisâî, **a.g.m.**, s. 185; Mehmet Bayrakdar, “İbn Miskeveyh”, **DİA**, C.XX, s.203.

¹⁶⁰ Bayrakdar, “İbn Miskeveyh”, **DİA**, C.XX, s.201-202.

¹⁶¹ Müjdat Uluçam, “İbn Mencûye”, **DİA**, C. XX, s.175-176.

¹⁶² Kisâî, **a.g.m.**, s. 183-184; Zebihullâh-ı Safâ, C.I, s.66-67.

¹⁶³ Kisâî, **a.g.m.**, s. 183-184.

¹⁶⁴ Zebihullâh-ı Safâ, **a.g.e.**, C.I, s.67; Alper, “İbn Sînâ”, **DİA**, C.XX, s.320-322.

Sînâ, Gazneli Hükümdarı Sultan Mes'ûd'un İsfahan'ı almasından sonra evinin ve kütüphanesinin yağmalanması üzerine büyük bir sarsıntı geçirmiştir¹⁶⁵.

Büveyhîler ile Kâkeveyhîler döneminin bir diğer önemli ismi de **Hilyetü'l-evliyâ'** adlı eser ile konumuzun ana kaynaklarından biri olan **Zikru Ahbâri İsbahân** adlı eserin müellifi Ebû Nuaym Ahmed b. Abdiullâh b. İshâk el-İsfahanî (ö.430/1038)'dir. Hadis, kelam, tasavvuf âlimi ve tarihçidir. Receb 336 (Ocak-Şubat 948)'da İsfahan'da doğdu¹⁶⁶. Bazı kaynaklarda 330 (941-42) veya 334 (945-46)'te doğduğu ileri sürülmüştür¹⁶⁷. Fars asıllı bir aileye mensuptur¹⁶⁸. Devrin ileri ilim merkezlerinden biri olan İsfahan'da yaşayan Ebû Nuaym, sekiz yaşından itibaren hadis alimlerinden ders almaya başladı. Diğer taraftan babası İsfahan dışındaki birçok âlimden onun adına icâzet aldı. Uzun ömrü boyunca topladığı birçok hadisin âlî isnadına sahip olması sebebiyle muhaddisler ondan hadis öğrenmek için İsfahan'a akın etmişlerdir¹⁶⁹. Ebû Nuaym 20 Muharrem 430 (22 Ekim 1038) tarihinde İsfahan'da vefat etti. Kendisi büyük bir sûfî, meşhur bir muhaddis ve tarihçidir. **Zikru Ahbâri İsbahân** adlı eserini 419 (1028) yılında bitirmiştir¹⁷⁰. Çağdaşı ve hemşerisi Hanbelî Ebû Abdullah İbn Mende, o devirde Hanbelîler ile Eş'arîler arasında ileri seviyede olan mezhep taassubu sebebiyle Ebû Nuaym'ı ağır ifadelerle suçlamış, Ebû Nuaym da ona karşılık vermiştir. Ebû Nuaym ile İbn Mende arasındaki tartışma, İsfahan'daki Şâfiî ve Hanbelî hadisçilerini karşı karşıya getirmiştir. Bu tartışma yüzünden Hanbelî mezhebine mensup talebeleri onunla ilişkilerini kesmişler ve kendisini İsfahan'daki Ulu Camii'ye (İsfahan Cuma Camii) sokmamışlardır¹⁷¹.

İbn Mama (ö.436/1044). Hadis hafızı ve tarihçidir. İsfahan'da doğmuştur; fakat vefatına kadar Buhara'da yaşamıştır. Hayatı hakkında geniş bilgi yoktur¹⁷².

¹⁶⁵ Alper, "İbn Sînâ", **DİA**, C.XX, s. 320-322.

¹⁶⁶ Osman Türer, "Ebû Nuaym el-İsfahanî", **DİA**, C.X, S.201-202; Keskin, **a.g.e.**, s. 38.

¹⁶⁷ Türer, "Ebû Nuaym el-İsfahanî", **DİA**, C.X, s.201-202.

¹⁶⁸ Türer, "Ebû Nuaym el-İsfahanî", **DİA**, C.X, s.201-202.

¹⁶⁹ Türer, "Ebû Nuaym el-İsfahanî", **DİA**, C.X, s.201-202.

¹⁷⁰ Keskin, **a.g.e.**, s. 38.

¹⁷¹ Türer, "Ebû Nuaym el-İsfahanî", **DİA**, C.X, s.201-202; Keskin, **a.g.e.**, s. 38.

¹⁷² Nuri Topaloğlu, **Selçuklu Devri Muhaddisleri**, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1988, s. 48.

Ebû Mansûr el-Hüseyn b. Muhammed b. Ömer b. Zeyle (ö.440/1048). İsfahan'da doğdu ve orada yaşadı. Hayatı hakkında geniş bilgi yoktur. İbn Zeyle özellikle İbrânîce'ye de tercüme edilen **Hay b. Yekzân** şerhiyle meşhurdur. İbn Sînâ'nın ölümünden on iki yıl sonra İsfahan'da vefat etti¹⁷³.

Bu dönemde ismini zikretmemiz gereken önemli bir isim Fahreddin Gürgânî'dir. Hayatı hakkında yeterli bilgi bulunmayan bu zat İsfahan'da doğmamış olmasına rağmen Tuğrul Bey'in İsfahan'ı fethi sonrasında burada kalmıştır. Fetihden sonra yaklaşık yedi ay İsfahan'da kalan Gürgânî, şehrin idarecisi olan Ebû'l-feth Muzaffer'in hizmetinde kalıp **Vîs u Râmîn** adlı hikayesini burada onun isteği üzerine kaleme almıştır¹⁷⁴.

Ebû Bekr Ahmed b. el-Fazl b. Muhammed b. Ahmed b. el-Bâtırkânî (ö.460/1068). Kıraat âlimi ve hadisçidir. Bâtırkânî İsfahan'da Ulu Camii'de uzun yıllar imamlık yaptı ve 22 Safer 460 (1 Ocak 1068) tarihinde orada vefat etti¹⁷⁵.

Tam adı Ebû Bekr Muhammed b. İbrahim b. Ali el- İsfahanî (ö.466/ 1074) olan el-'Attar hadis ilminde imam ve hafız olup çeşitli meclislerde hadis imla etmiştir. Âlim hadisleri hafızasında yazdırırdı. Bundan dolayı İsfahan'da büyük bir üne kavuşmuştur¹⁷⁶.

İbn Mende Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. Muhammed b. İshâk el-Abdî el-İsfahanî (ö.470/1078). Hadis hafızı ve biyografi alimidir. 383 (993)'te İsfahan'da dünyaya geldi. 381 (991) veya 388 (998)'de doğduğu da söylenmiştir¹⁷⁷. İbn Mende büyük bir hadis hafızı ve tarihçi olup özellikle hadis sahasının büyüklerindendir¹⁷⁸. Aynı aileden yetişen diğer âlimler gibi Ebü'l-Kâsım da büyük dedesi İbrâhim'in lakabıyla tanındı. Tahsiline İsfahan'da başladı. İbn Mende 6 (veya 16) Şevvâl 470 (22 Nisan veya 2 Mayıs 1078)'te İsfahan'da vefat etti. Ölüm tarihi 469 veya 487 (1094) olarak da zikredilmiştir. Eş'arîlere muhalif olduğu için onlardan dinlediği

¹⁷³ Tahsin Görgün, "İbn Zeyle", **DİA**, C.XX, s.466.

¹⁷⁴ Zebihullâh-ı Safâ, **a.g.e.**, C.I, s.184; A. Naci Tokmak, "Gürgânî, "Fahreddin Es'ad", **DİA**, C.XIV, s.321.

¹⁷⁵ Emin Işık, "Bâtırkânî", **DİA**, C.V, s.195.

¹⁷⁶ Topaloğlu, **a.g.e.**, s. 74-75.

¹⁷⁷ Topaloğlu, "İbn Mende", **DİA**, C.XX, s.182.

¹⁷⁸ Topaloğlu, **a.g.e.**, s. 75-76.

hadisleri rivayet etmemiştir¹⁷⁹. İbnü'l-Esîr¹⁸⁰, İsfahan'da İbn Mende'nin itikadî ve amelî görüşlerini benimseyen ve kendilerine **Abdurrahmaniyye** denen bir grubun mevcut olduğu belirtilmiştir. Toplam dokuz eseri vardır¹⁸¹.

Mende ailesinin bir diğer mensubu da Abdülvehhab İbn Mende (ö.475/1082)'dir. Hadis hafızlarından olan İbn Mende İsfahan, Hemedan, Rey, Şiraz ve Mekke gibi yerlerde tahsil görerek çok miktarda hadis öğrenmiş ve rivayet etmiştir¹⁸².

İbn Semkeveyh (ö.482/1090). Asıl adı Ebû'l Feth Muhammed b. Ahmed b. Abdullah el-İsfahanî olup Bağdat, İsfahan ve Semerkand'a seyahat ederek hadis tahsil etmiş ve uzun yıllar Herat'ta oturmuştur¹⁸³.

İbn Merdeveyh es-Sağir (ö.498/ 1105). Hadiste hafız, imam ve üstad diye bilinen es-Sağir, devrinde İsfahan muhaddisi olarak tanınan güvenilir bir muhaddistir. Ebû Nuaym el-İsfahanî'den hadis almıştır ve başkalarına da nakletmiştir¹⁸⁴.

Ebû Şücâ el-İsfahanî (ö.500/1107'den sonra). Şâfiî fakih. Aslen İsfahanlı olup 434 (1042-43) yılında Basra'da doğdu. Basra'da kırk yılı aşkın bir süre Şâfiî fıkıhı okuttu. Ebû Şücâ'nın ne zaman vefat ettiği kesin olarak bilinmemektedir¹⁸⁵.

Tam adı Ebû Nasr Muhammed b. el-Fadl b. Mahmûd el-İsfahanî olan Sabbağ (ö.512/1118) aslen İsfahanlı olup Hemedan'da tahsil görmüş ve bir müddet Bağdat'ta yaşamıştır. Âlim ve hafız bir hadisçidir¹⁸⁶.

Yahyâ ibn Mende (ö. 512/1119). Tam adı Ebû Zekkeriyâ Yahyâ b. Abdilvehhâb b. Muhammed el-Abdî el-İsfahanî olan Yahyâ, İbn Mende diye meşhur olan muhaddisler ailesine mensuptur ve hadis hafızı ile tarihçidir¹⁸⁷. Muhaddis, hafız, imam, vaiz, fakih, tarihçi ve çok hadis rivayet eden, kuvvetli hafızaya sahip bir âlim

¹⁷⁹ Topaloğlu, "İbn Mende", **DİA**, C. XX, s.182.

¹⁸⁰ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.X, s.105.

¹⁸¹ Topaloğlu, **a.g.e.**, s. 75-76.

¹⁸² Topaloğlu, **a.g.e.**, s. 76.

¹⁸³ Topaloğlu, **a.g.e.**, s. 63.

¹⁸⁴ Topaloğlu, **a.g.e.**, s. 77-78.

¹⁸⁵ Muhsin Koçak, "Ebû Şücâ' el-İsfahanî", **DİA**, C.X, s.235.

¹⁸⁶ Topaloğlu, **a.g.e.**, s. 80.

¹⁸⁷ İbn Hallikân, C.IV, s.55; Topaloğlu, **a.g.e.**, s. 79-80; Selman Başaran, "İbn Mende", **DİA**, C.XX, s.179-180.

olarak nitelendirilen İbn Mende güvenilir kişiliğiyle tanınmıştır. O yıllarda senediyle hadis rivayetinden vazgeçilmeye başlandığı halde İbn Mende bu geleneği sürdürmüştür. Aynı zamanda Hanbelî âlimlerinin önde gelenlerinden olan İbn Mende kıraat âlimleri arasında zikredilmektedir¹⁸⁸. Memleketi olan İsfahan'dan sonra Nişabur, Hemedan ve Basra'da birçok hocadan ders almıştır. Toplam 9 eseri olmakla birlikte bu eserlerinin arasında **Târîhu İsbahân** önemlidir ancak bu eseri günümüze ulaşmamıştır¹⁸⁹.

Tuğraî Ebû İsmail el-Hüseyin b. Ali b. Muhammed b. Abdüssamed (ö.515/1121). Öldüğünde içinde en iyi şiirlerinin toplandığı divanını bırakmıştır. Ayrıca başta kimya olmak üzere felsefe, tabiat ve din ilimlerinde çalışmıştır. Irak Selçuklu sultanı Mesûd zamanında Musul'da vezirlik yapmıştır. İsfahanlıdır. Sultan Mesûd, kardeşi Mahmûd ile Hemedan yakınlarında çarpıştığında ele geçirilen esirler arasında Ebû İsmail de vardı. Ancak daha sonra onun bir zındık olduğu söylendi ve bu söylenti üzerine Tuğraî öldürüldü¹⁹⁰.

Tam adı Ebû Abdullâh Muhammed b. Abdilvâhid b. Muhammed el-İsfahanî olan ed-Dekkak (ö.516/1122) memleketi İsfahan'da binin üstünde hocadan hadis yazmıştır. Hadis tahsili için pek çok yeri dolaşmıştır. Herkes tarafından bilinmeyen hadisleri ve senedleri ezberlemede çok başarılıydı. **er-Rihle** adlı bir eseri vardır¹⁹¹.

Tam adı Ebû Nu'aym 'Ubeydullah b.el-Hasen b. Ahmed b. el-Hasen b.el-Haddâd el-İsfahanî olan İbnü'l- Haddad (ö.517/1123) hadiste hafız ve imam diye bilinir. Ayrıca o, hadisleri toplamada ve yazmada sadık, kıraatinde de emin kabul edilmişti. Devrinde İsfahan'ın en ünlü hadisçilerindendi¹⁹². **Etrafü's-Sahihayn** adlı bir eseri vardır¹⁹³.

Horasânlı olan fakat Selçuklu sultanı Melikşâh'ın özel şairlerinden olan Mu'izzî bu devrin önemli isimleri arasında yer alır. Mu'izzî'nin babası Abdülmelik-i Burhânî

¹⁸⁸ Başaran, “ İbn Mende”, **DİA**, C.XX, s.180.

¹⁸⁹ İbn Hallikân, C.IV, s.55-56; Topaloğlu, **a.g.e.**, s. 79-80.

¹⁹⁰ İbn Hallikân, C.I, s.462-463; Zebîhullâh-ı Safâ, **a.g.e.**, C.I, s.279; Rahmi Er, “ Tuğrâî”, **DİA**, C. XXXXI, s.339-340.

¹⁹¹ Topaloğlu, **a.g.e.**, s. 81.

¹⁹² İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C. X, s.488; Topaloğlu, **a.g.e.**, s. 81.

¹⁹³ Topaloğlu, **a.g.e.**, s. 81.

de Selçuklu sultanı Alparslan'ın hizmetinde çalışmıştır. Mu'izzî, Sultan Melikşâh ölünceye dek onun hizmetinde kalmıştır. Sultanın ölümünden sonra da Sultan Sencer'in hizmetine girdi. Hayatının sonuna kadar da onun hizmetinde yaşadı. Mu'izzî, İran'ın büyük şairlerinden biridir. Bu şairin makam ve derecesi öyle bir noktaya ulaşmıştı ki Rûdekî ve Unsûrî'den başka şairlerden hiçbiri sultanların hizmetinde bu dereceye ulaşamamıştır. **Divân**'ında Selçuklu sultanlarından Melikşâh, Berkyaruk, Mahmud b. Melikşâh ve Sencer'i övmüştür. Hatta Sultan Sencer ona **baba** diye hitab etmiştir¹⁹⁴.

Tam adı Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Sâbit b. Muhammed olan Tarkî (ö.521/1127), çok sayıda hadis öğrenmiş ve rivayet etmiştir. İsfahan'dan başka Herat, Nişabur, Bağdat ve Basra'da tahsil görmüş bir hadisçi ve ediptir. **Etrafü'l- kütübi'l- hamse** adlı bir eseri mevcuttur¹⁹⁵.

Yûnârtî, Ebû Nasır el-Hasan b. Muhammed b. İbrahim b. Ahmed b. Ali el-İsfahanî (ö.527/1133). Hadis ilmini iyi bilen hafız ve imamlardandır ve aynı zamanda tarihçidir. **el-Mu'cem** ve **et-Tarih** adlı iki eseri vardır¹⁹⁶.

İsfahan'daki Şâfiî'lerin reisi olan Ebû Said Ahmed b. Muhammed b. Sâbit el-Hucendî (ö. 531/1136-1137) babasından fıkıh okumuş ve İsfahan Medresesi'nde ders vermiştir¹⁹⁷.

Ebû Nasr el-Gâzi (ö. 532/1138). İsfahan muhaddisi olarak bilinen Ebû Nasr el-Gâzi, hadiste hafız ve imam olup sika ve ibadete düşkün bir hadisçiydi. Pek çok yeri gezmiş, çok sayıda hadis yazmış ve rivayet etmiştir¹⁹⁸.

Ebû Bekr el-Leftüvânî (ö.533/1139). İsfahan, Bağdat ve başka yerde çok miktarda hadis öğrenmiş ve öğretmiştir¹⁹⁹.

Ebü'l Kasım et-Teymî (ö.535/1141). Tefsir, hadis, fıkıh ve lügatta imamdı, hatta devrinde imamların imamı, üstadların üstadı sayılmıştır. **Kıvam-ı sünne** lakabını

¹⁹⁴ Zebihullâh-ı Safâ, **a.g.e.**, C.I, s.201-203.

¹⁹⁵ Topaloğlu, **a.g.e.**, s. 82.

¹⁹⁶ Topaloğlu, **a.g.e.**, s. 82.

¹⁹⁷ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, C.XI, s.57.

¹⁹⁸ Topaloğlu, **a.g.e.**, s. 83.

¹⁹⁹ Topaloğlu, **a.g.e.**, s. 83-84.

almıştır. Bazı âlimler, kendisini İsfahan'da **cûvzî** denilen küçük bir kuşa nisbetle Cûvzî lakabıyla kaydetmişse de Teymî bu lakaptan hoşlanmamıştır. Hadis metinlerini ve senedlerini gayet iyi bildiği için hadiste hafız kabul edilen et-Teymî, amelde Şâfî'ydi. Toplam 15 eseri mevcuttur²⁰⁰.

İsmail b. Muhammed et-Talhi el-İsfahanî (ö.535/1141). Hadis yazdı ve İsfahan'da da yazdırdı. Hadiste, fıkıhta, lügatte ve tefsirde imamdı²⁰¹.

Ebû S'ad Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. el-Hasen b. Ali el-İsfahanî (ö.540/1145). Hadiste hafız ve imam kabul edilmiştir²⁰².

Hafız Kutah (ö.553/1158). Hadiste hafız ve imam olan Kutah, zamanının önemli muhaddislerindendi²⁰³.

Söylenmesi gereken başka bir nokta ise bu yüzyılda siyaset tarihinde parıldayan İsfahan ve çevresinden yetişen siyaset adamlarıdır. **Cevad** lakabıyla tanınan Cemâleddin İsfahanî (ö.559/1164) Musul ve Dımaşk'taki (Şam) Zengîler'in hâkimiyeti altında yaşamıştır. Hem kendisi hem oğlu yıllarca bu hanedanın vezirliğini üstlendiler²⁰⁴. Zengîler'in veziri olan Cemâleddin'in dedesi Ebû Mansûr el-Cevâd el-İsfahanî pars yetiştiricisi olarak Selçuklu sultanı Melikşâh'ın hizmetinde bulunmuş, babası ise vezir Şemsülmülk b. Nizâmülmülk'ün maiyetinde çalışmıştır. Babası tarafından itina ile yetiştirilen Cemâleddin ilk olarak Irak Selçuklu sultanı Mahmûd b. Muhammed Tapar devrinde divan-ı arzda görev almıştır²⁰⁵. Mahmûd'un Musul'a vali tayin ettiği Atabeg Zengî, Cemâleddin'i hizmetine alarak²⁰⁶ ona Nusaybin ve Rahbe'nin idaresini verdi. Zengî'nin yakın dostları arasında yer alan Cemâleddin kısa bir süre sonra da divan-ı ıshafın başına getirildi. 559 (11-21 Ağustos

²⁰⁰ Topaloğlu, **a.g.e.**, s. 84; M.Y. Kandemir, "Teymî", **DİA**, C.XXXI, s.54.

²⁰¹ İbn Kesîr, C.XII, s.400.

²⁰² Topaloğlu, **a.g.e.**, s. 85; Kemal Sandıkçı, "Ebû Sa'd el-Bağdâdî", **DİA**, C.X, s.218.

²⁰³ Topaloğlu, **a.g.e.**, s. 86.

²⁰⁴ Kisâî, **a.g.m.**, s. 199.

²⁰⁵ İbn Hallikân,(C.III, s.296) onun Sultan Mahmud b. Muhammed Tapar'ın hizmetinde postada çalıştığını belirtir; Cengiz Tomar, "İsfahanî, Cemâleddin", **DİA**, C.XXII, s.506.

²⁰⁶ İbn Hallikân, C.III, s.296.

1164) yılı sonlarında Musul Kalesi'nde hapisteyken hayatını kaybeden Cemâleddin edip ve şairdir²⁰⁷.

İbnü'l Fahır (ö.564/1169). Hadis ilmini gayet iyi bilen hafız ve imam İbnü'l Fahır, aynı zamanda tarihçi ve vaizdir²⁰⁸.

Ebû'l Hayr İbn Hamdan (ö.568/ 1173). Çok sayıda hadis yazmış ve öğrenmiştir²⁰⁹.

Ebû Tahir es-Sülefî (ö.576/1180). **Sadrüddin** ve **İmâdüddîn** lakaplarını alan büyük hafız es-Sülefî, muhaddis, fakih ve edebiyatçıdır²¹⁰. Lügat ilmini öğrenmiştir. İsfahan'da doğmuş, pek çok yeri dolaşarak fıkıh, hadis ve edebiyat tahsil etmiştir²¹¹. Şâfiî mezhebinde olan es-Sülefî, İskenderiye'de vefat etmiştir. 12 eseri vardır²¹².

Ebû Mûsâ el-Medînî (ö.581/1185). Tam adı Ebû Mûsâ Muhammed b. Ömer b. Ahmed b. Ömer el-İsfahanî olan el-Medînî Zilkade 501(Haziran 1108)'de İsfahan'da doğdu. Kendisi hadisleri gereği gibi ezberleme ve usulüne uygun olarak rivayet etmede gösterdiği başarı ile tanınmış bir hadis âlimidir. İsfahan'da vefat etmiştir²¹³.

Ebû Talib el-Kadı el-İsfahanî (ö.585/1189). Ebû Talip döneminin önde gelen âlimlerinden biriydi. Daha çok hukuk ilmi üzerinde yoğunlaşmıştır²¹⁴.

Cemâleddin-i İsfahanî (Muhammed b. Abdürrezâk İsfahanî, ö.588/1192). Hem kuyumcu hem de şair olan Cemâleddin hayatının büyük bir bölümünü İsfahan'da geçirmiştir. İsfahan'a büyük derecede tutkun ve bağlı olan şair şiirlerinde Hucendîler'den birkaç kişiyi ve Irak Selçukluları'ndan Arslan b. Tuğrul (556–572/1161–1177) ile Tuğrul b. Arslan'ı (572–590/1177–1194) ayrıca Muhammed İldeniz'i²¹⁵ ve Hanefîlerin reisi durumunda olan Sa'idîler'i övmüştür²¹⁶.

²⁰⁷ Tomar, “İsfahanî, Cemâleddin”, **DİA**, C.XXII, s.506.

²⁰⁸ Topaloğlu, **a.g.e.**, s. 87.

²⁰⁹ Topaloğlu, **a.g.e.**, s. 88.

²¹⁰ İbn Hallikân I, 86-87; Topaloğlu, **a.g.e.**, s. 89.

²¹¹ İbn Kesîr, XII, 538; Topaloğlu, **a.g.e.**, s. 89.

²¹² İbn Hallikân I, 86-87;N. Topaloğlu, **a.g.e.**, s. 89.

²¹³ Topaloğlu, **a.g.e.**, s. 90; M.Ali Sönmez, “Ebû Mûsâ el-Medînî”, **DİA**, C.X, s.192.

²¹⁴ İbn Hallikân, C.III, s.328-329.

²¹⁵ Zebihullâh-ı Safâ, **a.g.e.**, C.I, s.222; Tahsin Yazıcı, “Cemâleddin-i İsfahanî”, **DİA**, C.VII, s.311.

²¹⁶ Jan Rypka, **History of Iranian Literature**,(ed. by, Karl Jhan), Dordrecht- Holland, 1968, s. 213; Yazıcı, “Cemâleddin-i İsfahanî”, **DİA**, C.VII, s.311.

Bu dönemin en önemli isimlerinden biri de İmâdüddin Kâtib el-İsfahanî'dir (ö. 597/1201). Mühim şahsiyetler yetiştirmiş bir aileye mensup olan İmâdüddin'in babası İsfahan ileri gelenlerinden ve zamanın ediplerinden Ebû'l-Recâ Hamid b. Muhammed'in oğlu, annesi ise Selçuklu devlet adamlarından Ali el-Müstevfi'nin kızıdır. Babası ve amcası Azizüddin, Selçuklu sultanlarının hizmetlerinde bulunmuşlardır. İmâdüddin 2 Cemaziyelahir 519 (6 Temmuz 1125) tarihinde İsfahan'da doğmuştur²¹⁷. İyi bir tahsil görmek amacıyla İsfahan'dan Bağdat'a giden İmâdüddin, daha sonra Musul'a gitmiştir. Orada bir süre kaldıktan sonra Cemâleddin Mahmud b. Abdülatif el-Hucendî ile birlikte İsfahan'a dönmüştür. İsfahan'da Nizâmîye Medresesi'nde ders almaya devam eden İmâdüddin²¹⁸, Şâfiî mezhebinin önemli bir temsilcisi olup, fıkıh ilmiyle meşgul olmuş, ilahiyat ve edebiyat üzerinde çalışmıştır. Hadis ilmini de Bağdat'ta öğrenen İsfahanî, daha sonraları Vasıt'ta postada çalışarak pek çok yeri bu şekilde gezmiştir. Kâtib, Emir Necmeddin tarafından kabul görmüş ve desteklenmiştir. Emir Nizamüddin ise Sultan Selahaddin'in babası olup Kâtib bu şekilde Sultan Selahaddin ile yakın ilişkiler kurma fırsatı elde etmiştir. Nitekim kaleme aldığı **el-Berku's-Şâmî** adlı eserinde de Sultan Selahaddin'i anlatması bundan kaynaklanmaktadır. İleriki zamanlarda Nureddin Mahmud onu, divanü'l işrafın başkanlığına getirdi. Selahaddin döneminde ise onun en yakın adamları içerisinde yer alan İmâdüddin Kâtib el-İsfahanî'nin en önemli eseri de **el-Berku's-Şâmî** adlı eseridir. Ayrıca divanı da mevcuttur. İmâdüddin Kâtib, hem önemli bir devlet adamı hem de bir âlimdi²¹⁹. Ramazan ayında 597 (5 Haziran 1201) yılında da Dimaşk'ta vefat etmiştir²²⁰.

Ebû'l Futuh el-İclî. 514 ya da 515 (1121) yılında İsfahan'da doğmuş, yine İsfahan'da 22 Safer 600 (Ekim 1203) yılında vefat etmiştir. Şâfiî mezhebini benimsemiştir. Ayrıca başarılı bir müelliftir. Nitekim pek çok kitaba ek hazırlamıştır²²¹.

²¹⁷ Ramazan Şeşen, "İmâd al-dîn al- kâtib al- İsfahanî", **Tarih Enstitüsü Dergisi**, sy.2, (İstanbul Ekim 1971), s. 76-77.

²¹⁸ Şeşen, " İmâd al-dîn al- kâtib al- İsfahanî", s. 80-83.

²¹⁹ İbn Hallikân, C.III, s. 300-305.

²²⁰ İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, XII, 144; İbn Kesîr, XIII, 110; İbn Hallikân, III, 305.

²²¹ İbn Hallikân, I, 191-192; İbnü'l-Esîr, **el-Kâmil**, XII, 164.

Bu dönemin İmâdüddin Kâtib el-İsfahanî'den sonra gelen bir diğer önemli ismi şüphesiz Cemâleddin-i İsfahanî'nin oğlu ve Moğolların İsfahan'ı ele geçirmelerine şahit olan Kemâleddîn-i İsfahanî [ö. 638/1240 (?)]'dir. Tam adı Hallâku'l-Me'ânî Kemâleddîn-i İsmail b. Cemâlüddin Muhammed b. Abdürrezâk el-İsfahanî olan şair, İran'ın Moğol saldırıları dönemindeki büyük kasidecilerin sonuncusudur. İsfahan'ın tanınmış ailelerinden Sa'idî'lerin himayesinde yetişmiş olan Kemâleddîn, Moğol saldırılarının dehşet ve vahşet dolu dönemini tamamıyla yaşadı ve Moğolların 633 (1236) yılında İsfahan'da yaptıkları katliama şahit oldu, hatta ikinci kuşatmada hayatını kaybetti²²². Bu konuda şunları söylemiştir:

“Kendi vatanı üzerine ağlayacak hiç kimse yok, kötü yapılı insanların yaptıklarına ağlayacak kimse yok; dün bir kişinin başına iki yüz kişi ağıt yakardı, bugün ise yüz kişiye ağlayacak bir kişi bile yok.”²²³.

Bündârî (ö.643/1245). Eyyûbîler devrinde yaşayan tarihçi 586 (1190) yılında İsfahan'da doğmuştur. Gençlik yıllarını burada geçirdikten sonra Dimaşk'a yerleşti ve burada vefat etti. Hayatı hakkında fazla bilgi olmayan Bündârî, Selçukluların veziri Enûşîrvân b. Hâlid el- Kâşânî'nin İmâdüddin Kâtib el-İsfahanî tarafından **Nusratü'l- fetre ve'usratü'l-fitra** adıyla Arapça'ya çevrilen eserini **Zübdetü'n-Nusra ve nuhbetü'l-'usra** adıyla ihtisar etmiştir²²⁴.

²²² Zebihullâh-ı Safâ, **a.g.e.**, C.I, s.236; Rypka, **a.g.e.**, s. 214; Adnan Karaismailoğlu, “ Kemâleddîn-i İsfahanî”, **DİA**, C.XXV, s.233.

²²³ Zebihullâh-ı Safâ, **a.g.e.**, C.I, s.236; Karaismailoğlu, “ Kemâleddîn-i İsfahanî”, **DİA**, C.XXV, s.233.

²²⁴ Özaydın, “Bündârî”, **DİA**, C.VI, s.489-490.

SONUÇ

İsfahan kuruluşundan itibaren önemli bir yerleşim merkezi olarak kullanılmış ve buna bağlı olarak içerisine pek çok farklı kültürü de dahil ederek genişlemiştir. Müslüman Arap fetihlerinden sonra İslâmiyet ile hızlı bir şekilde yeni bir boyut kazanan İsfahan Emevîler ve Abbâsîler gibi önemli İslâm devletlerinin hâkimiyeti altında genişlemeye devam etmiş ve şehir bünyesine yeni unsurlar eklemiştir.

Çeşitli hanedan ve devletler, bağlı bulundukları Emevî ve Abbâsîler'e karşı İsfahan'da isyan etmişlerdir. Bu anlamda bu devletlerin İsfahan'a göndermiş oldukları valiler, komutanlar gibi yöneticiler İsfahan hâkimiyetini ele geçirmeye çalışmışlardır. Nitekim İclîler, Saffârîler, Ziyârîler, Büveyhîler ve Kâkeveyhîler burada hâkimiyet kurmuşlardır. Bu hâkimiyet mücadelesi İsfahan'ın jeopolitik önemini göstermesi açısından önem arz etmektedir. Nihayet şehir 443 (1051) yılında Selçuklular tarafından ele geçirilmiş ve Sultan Melikşâh tarafından başkent olarak kullanılmıştır. Bu dönemde İsfahan'ın siyasi merkez konumuna gelmesi şehrin ticari ve bilhassa ilmî yönden bünyesinin değişmesini ve gelişmesini sağlamıştır. Ana kaynakların vermiş olduğu bilgilerden hareketle şehirde çok canlı bir ticaretin olduğu görülmekle beraber bu ticarete bağlı olarak şehir bir cazibe merkezi haline gelmiştir. Tüm bunlara paralel olarak şehrin nüfusu hızlı bir şekilde artmış ve şehirde yeni yerleşim merkezleri ortaya çıkmıştır.

İsfahan'ın İslâmiyet ile tanışmasıyla şehrin mimari dokusunda bir değişim meydana gelmiştir. İslâmiyet'in en önemli yapıları olan camiilerin İsfahan'da en güzel örnekleri görülmeye başlanmıştır. Camiilerin yanı sıra şehirde medreseler de yapılmaya başlanmış ve buna bağlı olarak şehir tam bir ilim merkezi haline gelmiştir. Ancak olumlu gelişmelerin yanında İsfahan'da özellikle Selçuklular döneminde mezhep kavgaları yaşanmıştır. Bu da şehrin bir anlamda yıpranmasına neden olmuştur.

İsfahan'ın kuruluşundan Moğol istilasına kadar geçen dönemini konu edindiğimiz çalışmamızı, ulaşabildiğimiz ana kaynaklar ve araştırmalardan hareketle incelemeye çalıştık. Tezimizde gözden kaçan küçük eksikliklerin hoş karşılanacağını

ümit etmekle beraber tezimizin şehir tarihi çalışmalarına katkı sağlamasını temenni ederiz.

BİBLİYOGRAFYA

1.KAYNAK ESERLER

- Ahmed b. Mahmud: **Selçuk-nâme**, (haz. Erdoğan Merçil), İstanbul, 1977, C I. C.II.
- Ahsîketî, Esîrüddîn: **Dîvân**, (nşr. Rüknuddin Hümayunferruh),Tahran, 1344/1965.
- Âvî, Huseyn b. Muhammed Ebî'l-Rizâ: **Terceme-yi Mehâsin-i İsfahân**, (nşr. 'Abbas İkbâl), Tahran, 1328/1949.
- Azimî: **Azimî Tarihi**, [yay. ve çev. Ali Sevim, Azîmî Tarihi, Selçuklularla İlgili Bölümler (H.430- 538 = 1038/ 39 – 1143/44)], Ankara, TTK, 1988.
- Bağdâdî, Abdülkahir: **el-Fark beyne'l- fırak**, (çev. Ethem Ruhi Fığlalı–**Mezhepler Arasındaki Farklar**), Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Belâzürî: **Fütûhu'l – büldân**, (çev. Mustafa Fayda), Ankara, 1987.
- Beyhakî: **Târîh-i Beyhakî**, (nşr. Ali Ekber Feyyaz), (Necatî Lûgal'ın Türk Tarih Kurumu adına yaptığı tercüme henüz basılmamıştır).
- Bündârî: **Zübtedü'n- Nusra ve nuhbetü'l 'usra**, (nşr. M.Th.Houtsma), Leiden 1889, (çev. Kivâmeddin Burslan), **Irak ve Horosan Selçukluları Tarihi**, İstanbul, 1943.
- Cûzcânî: **Tabakât-ı Nâsirî**, [translated by Major H. G. Raverty- **A General History of The Muhammadan Dynasties of Asia, Including Hindustan; from A.H. 194(810) to A.H. 658 (1260) and the Irruption of the Infidel Mughals Into**

- İslam**, by Maulânâ, Minhâj-ud-dîn, Abû-‘Umar-ı ‘Usmân], 2.bs., New Delhi, 1970, Vol. II.
- Cüveynî, (Alaaddîn Ata Melik): **Târîh-i Cihangüşâ**, (çev. Mürsel Öztürk), Ankara, 1988, C. II.
- Devletşah: **Tezkire-i Devletşah**, (çev. Necati Lügâl), Ankara, 1963, C. I.
- Dineverî: **el-Ahbârü’t-tivâl**, (çev. Nusrettin Bolelli-İbrahim Tüfekçi), İstanbul, 2007.
- Ebu’l Ferec İbnü’l-İbrî (Bar Hebraeus): **Abû’l Farac Tarihi**, (çev. Ömer Rıza Doğrul), Ankara, TTK, 1945–1950, C.I, C. II.
- Fâryâbî, Zahîrüddîn: **Dîvân**, (nşr.Taki Bineş), Meşhed 1337/ 1958.
- Gürgânî, Fahreddîn: **Vîs û Râmîn**, (translated by George Morrison), Columbia University Press, New York and London, 1972.
- Hâfız Ebrû: **Coğrafyâ-ı Hâfız Ebrû**, (nşr. Sâdık Seccâdî), Bünyân, 1997, C. I.
- Hamevî, Yâkût: **Mu’cemü’l-büldân**, (nşr. Ferid Abdülaziz el-Cündî), Beyrut, 1410/ 1990, C. I.
- Hudûdü’l-âlem**: (nşr.V.Minorsky), (çev. Murat Ağarı-Abdullah Duman), İstanbul, 2008.
- Hüseynî: **Ahbârü’d-Devleti’s-Selcûkiyye**, (nşr.M.İkbal), Lahor 1933, (çev. Necati

Lügal, **Ahbârü'd-Devleti's-Selcûkiyye**), Ankara, TTK, 1943.

İbn Battûta:

Seyahatnâme, (çeviri, inceleme ve notlar A. Sait Aykut- **İbn Battûta Seyahatnâmesi**), İstanbul, YKY, 2004, C.I.

İbn Hallikân:

Vefeyâtü'l-a'yân, (Arapça'dan İngilizce'ye çev. M.G. De Slane), Beyrut, 1970, Vol.I, Vol. II, Vol. III, Vol. IV.

İbn Havkal:

Sûretü'l-'Arz (Kitabü'l Mesâlik ve'l-memâlik), (translated by William Ouseley, ed. by Fuad Sezgin, I.G. Vol. 30), Frankfurt am Main, 1992.

İbn Hurdâzbih:

el-Mesâlik ve'l-memâlik, (çev. Murat Ağarı, **Yollar ve Ülkeler Kitabı**), İstanbul, 2008.

İbn Kesîr:

el-Bidâye ve'n-Nihâye, (çev. Mehmet Keskin), Çağrı Yayınları, İstanbul, 1995, C.VIII, C. VIII, C.X, C.XI, C. XII, C.XIII.

İbn Miskeveyh:

Tecâribü'l ümem ve te'âkibü'l- himem, (edited, translated and elucidated by H.F.Amedroz and D.S. Margoliouth, The Concluding Portion of The Experiences of The Nations), Oxford-London 1921, Vol. I, (The Eclipse of the Abbaside Caliphate), Oxford- London 1921, Vol. V.

İbn Rüste:

el-A'lâku'n- nefise, (nşr. M.J.De Goeje, Bibliotheca Geographorum Arabicorum

VII, Leiden 1892), (ed. Fuad Sezgin, I. G. Vol. 297, Frankfurt am Main 2008), (Frs.çev. G.Wiet), Kahire 1955.

İbnü'l-Esîr:

el-Kâmil fi't-târîh, (nşr. C.J. Tornberg), Beyrut 1979, (çev. Abdülkerim Özaydın ve diğerleri), İstanbul 1985, I, İstanbul 1986, C. III, C.IV, C.V, C.VI, C. VII, İstanbul 1987, C.VIII, C. IX, C.X, C. XI, C.XII.

İbnü'l-Fakîh:

Muhtasaru Kitâbi'l – büldân, (ed. Michael Jan de Goeje), 2. bs., Leiden : E. J. Brill, 1967.

İbnü'l-Kemal, İlyas b. Ahmed:

Keşfü'l-akabe, (nşr. Mikail Bayram), Konya, 1981.

İsfahânî, Cemâluddîn Muhammed b. 'Abdu'r-Rezzâk:

Dîvân, (nşr. Vahid Destgerdi), Tahran, 1362/1983.

İsfahânî, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Ca'fer b. Hayyân Ensari Ebü's-Şeyh:

Tabakâtü'l-muhaddisîn bi-İsbahân ve'l-vâridine 'aleyhâ, (thk. Abdülgafûr Abdülhak Hüseyin el-Belûşî), Beyrut, 1987, C. I.

İsfahânî: Ebû Nuaym:

Târîhu İsbahân (Zikru ahabâri İsbahân), (nşr. Sven Dederling), Leiden 1931, C.I.

İsfahanî, Kemâlu'd-dîn İsmail:

Dîvân, Tahran, 1376/1997.

İsfahânî, Nizâmüddîn Mahmud Kamer:

Dîvân, (nşr. Taki Bineş), Meşhed,

1363/1984.

Lunbânî, Refi'uddîn:

Dîvân, (nşr. Taki Bineş), Tahran, 1369/1990.

Mâferruhî:

Kitabü Mehâsini İsfahan, (nşr. Seyyid Celâlu'd-dîn Huseynî), Tahran 1312/1933.

Makdisî:

The Best Divisions for Knowledge of The Regions, A Translation of Ahsan al-Taqasim fi Ma'rifat al-Aqalim, (translated by Basil Anthony Collins, reviewed by Muhammed Hamid al-Tai), Centre for Muslim Contribution to Civilization; Garnet Publishing, 1994.

Mesûdî:

Murûcü'z-Zeheb, (çev. Ahsen Batur, Altın Bozkırlar), İstanbul, 2004.

Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah:

Camiü'd-düvel, Selçuklular Tarihi 1, Horosan–Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları, (çev. ve yay. Ali Öngül), İzmir, 2000, C.I.

Müstevfî, Hamdullah:

Nüzhetü'l kulûb, (Ing.çev.G.Le Strange), (ed. by Fuad Sezgin, I. G. vol. 103, Frankfurt 1993), Leiden- London, 1919.

Müstevfî, Hamdullah:

Târîh-i Güzîde, (nşr. Edward G. Browne with Indices of the Fac-Simile Text by R.A. Nicholson, Part II, Containing the Abridged Translation and Indices), (E.J.

W. Gibb Memorial Series, Vol., XIV, 2.),
Leiden- London 1913, II.

Nâsır-ı Hüsrev:

Sefernâme, (çev. Abdülvehap Tarzi), 2.
bs., İstanbul, Milli Eğitim Basımevi,
1967.

Nişâburî, Zahîrû'd-Dîn:

Selçuknâme, (translated by Kenneth Alin
Luther, edited by C. Edmund Bosworth;
The History of the Seljuq Turks—from the
Jami'al-tawarikh an Ilkhanid Adaption of
the Saljuq-nama), UK, Curzon press,
2001.

Râdûyânî:

Kitâb Tercümân el-Belâga, (nşr. Ahmed
Ateş), İstanbul, 1949.

Râvendî:

**Râhatu's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr Der
Târîh-i Âl-i Selçuk**, (nşr. M. İkbal),
London 1921, (çev. Ahmed Ateş,
Râhatu's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr (
Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alameti),
Ankara, 1957- 1960, C.I-II.

Reşîdüddin Fazlullah-ı Hemedânî:

Câmi'u't-tevârîh, (çev. Erkan Göksu—H.
Hüseyin Güneş), İstanbul, Selenge
Yayımları, 2010.

Sem'ânî:

el-Ensâb, (thk. Abdurrahman b. Yahya el-
Muallimî el-Yemânî), Beyrut, 1400/1980,
C.I.

Sıbt İbnü'l-Cevzî:

**Mir'âtü'z-zamân fî târîhi'l-a'yân'da
Selçuklular**,(seçme, tercüme ve

değerlendirme: Ali Sevim), Ankara, TTK, 2011.

Strabo:

The Geography of Strabo, (ed.by T.E.Page), (with an english translation by Horace Leonard Jones), London, Harvard Uni.Press, t.y., VIII.

Şehristânî:

el-Milel ve'n- nihâl, (çev. Mustafa Öz, Dinler, **Mezhepler ve Felsefî Sistemler Tarihi**), 2. bs., İstanbul, 2011.

Taberî:

The History of al-Tabarî (Ta'rîkh al-rusul wa'l-mulûk) , Prophets and Patriarchs, (ed. by Ehsan Yar-Shater, translated by William M. Brinner) (editorial board Ihsan Abbas ve diğer...), Albany: State University of New York Press, 1987, Vol. II.

Taberî:

The History of al-Tabarî (Ta'rîkh al-rusul wa'l-mulûk), The Ancient Kingdoms, (ed. by Ehsan Yar-Shater, translated by Moshe Perlmann), (editorial board Ihsan Abbas ve diğer...), Albany: State University of New York Press, 1987, Vol. IV.

Taberî:

The History of al-Tabarî (Ta'rîkh al-rusul wa'l-mulûk), The Sasanids, the Byzantines, the Lakhmids, and Yemen, (ed. by Ehsan Yar-Shater, translated and annotated by E.C. Bosworth), (editorial

board Ihsan Abbas ve diğer...), Albany: State University of New York Press, 1999, Vol. V.

Taberî:

The History of al-Tabarî (Ta'rîkh al-rusul wa'l-mulûk), The Conquest of Iran, (ed. by Ehsan Yar-Shater, translated by G. Rex Smith), (editorial board Ihsan Abbas ve diğer...), Albany: State University of New York Press, 1994, Vol. XIV.

Taberî:

The History of al-Tabarî (Ta'rîkh al-rusul wa'l-mulûk), The Crisis of The Early Caliphate, (ed. by Ehsan Yar-Shater, translated and annotated by R. Stephen Humphreys), (editorial board Ihsan Abbas ve diğer...), Albany: State University of New York Press, 1990, Vol. XV.

Taberî:

The History of al-Tabarî (Ta'rîkh al-rusul wa'l-mulûk), The First Civil War,(ed. by Ehsan Yar-Shater, translated and annotated by G.R.Hawting), (editorial board Ihsan Abbas ve diğer...), Albany : State University of New York Press, 1996, Vol. XVII.

Taberî:

The History of al-Tabarî (Ta'rîkh al-rusul wa'l-mulûk), The Victory of The Merwânids,(ed. by Ehsan Yar-Shater,

translated and annotated by Michael Fishbein), (editorial board Ihsan Abbas ve diğer...), Albany: State University of New York Press, 1990, Vol. XXI.

Taberî:

The History of al-Tabarî (Ta'rîkh al-rusul wa'l-mulûk) , The Abbasid Revolution, (ed. by Ehsan Yar-Shater, translated and annotated by John Alden Williams), (editorial board Ihsan Abbas ve diğer...), Albany: State University of New York Press, 1985, Vol. XXVII.

Taberî:

The History of al-Tabarî (Ta'rîkh al-rusul wa'l-mulûk), The War Between Brtohers,(ed. by Ehsan Yar-Shater, translated and annotated by Michael Fishbein), (editorial board Ihsan Abbas ve diğer...), Albany: State University of New York Press, 1992, Vol. XXXI.

Taberî:

The History of al-Tabarî (Ta'rîkh al-rusul wa'l-mulûk), Storm and Stress Along the Northern Frontiers of the Abbasid Caliphate, (ed. by Ehsan Yar-Shater, translated and annotated by E.C. Bosworth), (editorial board Ihsan Abbas ve diğer...), Albany: State University of New York Press, 1991, Vol. XXXIII.

Taberî:

The History of al-Tabarî (Ta'rîkh al-rusul wa'l-mulûk), Incipient Decline,(ed. by Ehsan Yar-Shater, translated and

annotated by Joel L. Kraemer), (editorial board Ihsan Abbas ve diğer...), Albany: State University of New York Press, 1989, Vol. XXXIV.

Taberî:

The History of al-Tabarî (Ta'rîkh al-rusul wa'l-mulûk), The Return of The Caliphate to Baghdad,(ed. by Ehsan Yar-Shater, translated and annotated by David Waines), (editorial board Ihsan Abbas ve diğer...), Albany: State University of New York Press, 1985, Vol. XXXVI.

Taberî:

The History of al-Tabarî (Ta'rîkh al-rusul wa'l-mulûk), The Return of The Caliphate to Baghdad, (ed. by Ehsan Yar-Shater, translated and annotated by Franz Rosenthal), (editorial board Ihsan Abbas ve diğer...), Albany: State University of New York Press, 1985, Vol. XXXVIII.

Tudelalı Benjamin ve Ratisbonlu Petachia:

Ortaçağ'da (XII.y.y.) İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri, Üç Kıtada Ekonomik, Siyasi, Sosyal İlişkiler, Azınlıklar, Dini Kurumlar ve Haçlı Seferleri, (çev. Nuh Arslantaş), İstanbul, 2001.

Urfalı Mateos:

Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952–1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136–1162), (çev. H. D. Andreasyan), Ankara,

TTK, 1962.

Vardabet, Vardan:

“Cihan Tarihi”, (çev. Hrant Andreasyan, “Türk Fütuhâtı Tarihi”), **Tarih Semineri Dergisi**, c.I, sy. 2, İstanbul, 1937, s. 154-244.

Ya’kûbî:

el-Büldân, (çev. Murat Ağarı, **Ülkeler Kitabı**), İstanbul, 2002.

Yazıcızâde Ali:

Tevârih-i Âl-i Selçuk, (haz. Abdullah Bakır), İstanbul, 2009.

2. ARAŞTIRMA ESERLERİ, MAKALELER ve ANSİKLOPEDİ MADDELERİ

Ahmad, Sayyid Maqbul:

“İbn Hurdâzbih”, **DİA**, C. XX, s.78–79.

Ahmad, Sayyid Maqbul:

“İbn Rüste”, **DİA**, C.XX, s.253–254.

Aka, İsmail:

“Selçuklu Sultanlarının Ölümleri ve Gömüldükleri Yerler, I. Büyük Selçuklular”, **Türk Kültürü**, XXVII/310, (Ankara, Şubat 1989), s. 99 – 110.

Aksu, Ali:

Mervan b. Muhammed ve Emevî Devletinin Yıkılışı, İstanbul, 2007.

Aksu, Ali:

Emevi Saltanatının Irak Valisi Haccâc b.Yûsuf, İstanbul, 2009.

Alper, Ömer Mahir:

“İbn Sînâ”, **DİA**, C. XX, s. 319–322.

- Alptekin, Coşkun: “Selçuklu Paraları”, **Selçuklu Araştırmaları Dergisi**, III, Ankara, 1971.
- Altıkulaç, Tayyar: “İbn Eşte”, **DİA**, C. XIX, s.477.
- Altun, Ara: **Ortaçağ Türk Mimarisinin Anahatları İçin Bir Özet**, İstanbul, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 1988.
- Aras, M. Özgü: “Hammâd b. Ebû Süleyman”, **DİA**, C. XV, s.484- 486.
- Arslantaş, Nuh: **Emeviler Döneminde Yahudiler**, İstanbul, 2005.
- Asgarşerîâtzâde ,‘Ali Seyyid: **Sikkehâ-yi İrân Zemîn**, Tahran, 1390.
- Aslanapa, Oktay: **Türk Sanatı I: Başlangıcından Büyük Selçukluların Sonuna Kadar**, İstanbul, 1972, C. I.
- Aslanapa, Oktay: “İran’da Büyük Selçuklu Camii Mimarisi”, **IV. Milli Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Seminer Bildirileri**, 25–26 Nisan 1994, (Konya 1995), s.1–5.
- Atalay, Mehmet: **Başlangıçtan Gaznelilere kadar İran Edebiyatı Tarihi**, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum, 2000.
- Ateş, Ahmed: “İbn Abbâd”, **İA**, C. V/2, s.692–693.
- Aycan, İrfan: “Mühelleb b. Ebû Sufre”, **DİA**, C.XXXI,

- s. 511–512.
- ‘Azzavî, ‘Abbas: “ İbn Hassul’un Türkler Hakkında Bir Eseri”, (çev. Şerafettin Yaltkaya), **Belleten**, IV/ 14–15, Ankara 1940, s. 235–266.
- Babaie, Sussan: “ İsfahan”, **Eİr**, Vol. XIV, s.7 – 40.
- Bala, Mirza: “ İsfahan” , **İA**, C. V, s.1068 – 1072
- Başaran, Selman: “ Assâl”, **DİA**, C. III, s.503.
- Başaran, Selman: “ İbn Mende, Ebû Zekerriyâ”, **DİA**, C. XX, s.179–181.
- Bayrakdar, Mehmet: “ İbn Miskeveyh”, **DİA**, C. XX, s.201 – 208.
- Behdjat, Akbar: **Büyük Selçuklu Cami Mimarisinin Gelişmesi**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü Türk ve İslam Sanatı Kürsüsü, İstanbul, 1978.
- Beksaç, A. Engin: “ İsfahân, Mimari”, **DİA**, C.XXII, s.502–504.
- Bezer, Öğün Gülay: “İldenizliler”, **DİA**, C. XXII, s.82–84.
- Bilgin, Mustafa: “Ali b. Sehl” , **DİA**, C.II, s.442.
- Bilgin, Orhan: “Cüveynî Atâ Melik”, **DİA**, C.VIII, s.140–141.
- Bosworth, Clifford Edmund: “Kâkûyids”, **EP**, Vol. IV, s.465 – 467.

- Bosworth, Clifford Edmund: "The Early Ghaznavids", **CHIr**, Vol. IV, (ed. by R. N. Frye), 2. bs., Cambridge, 1993, s. 162-197.
- Bosworth, Clifford Edmund: "The Tâhirids and Saffârids", **CHIr**, Vol. IV, (ed. by R.N. Frye), 2.bs., Cambridge, 1993, s. 90-135.
- Bosworth, Clifford Edmund: "The Political and Dynastic History of The Iranian World (A.D. 1000- 1217)", **CHIr**, Vol. V, (ed. by J.A. Boyle), London, 1968, s. 1–202.
- Brunner, Christopher J.: "The Middle Persian Inscription of The Priest Kirdēr at Naqš-i Rostam", **Near Eastern Numismatic, Iconography, Epigraphy and History, Studies in Honor of George C. Miles**, (ed.by Dickran K.Kouymjian), Beyrut, 1974, s. 97-113.
- Brunner, Christopher J.: "Geographical and Administravite Divisions: Settlements and Economy", **CHIr**, Vol. III/2, (ed. by Ehsan Yarshater), 2.bs., Cambridge, 1986, s.747- 777.
- Bulliet, W. Richard: " Numismatic Evidence for the Relationship between Tughril Beg and Chaghri Beg", **Near Eastern Numismatic, Iconography, Epigraphy and History, Studies in Honor of**

- George C. Miles**, (ed.by Dickran K.Kouymjian), Beyrut, 1974, s. 289–296.
- Busse, Heribert: “ Iran Under the Bûyids”, **CHIr**, Vol. IV, (ed. by R.N. Frye), 2.bs., Cambridge, 1993, s. 250 -304.
- Cebeci, Lutfullah: “ İsfahânî, Ebû Müslim”, **DİA**, C.XXII, s.509.
- Cezar, Mustafa: **Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık**, İstanbul, 1977.
- Çakan, İsmail L.: “ Abdullah b. Büdeyl”, **DİA**, C. I, s.89.
- Çelebi, İlyas : “ Mu’tezile”, **DİA**, C. XXXI, s.391–401.
- Çelebi, İlyas : “ Sâhib b. Abbâd”, **DİA**, C.XXXV, s.512–515.
- Çetin, Osman: “ Hürmüzân-ı Fârisî”, **DİA**, C.XVIII, s.498.
- Çubukçu, Asri: “ Nu’mân b. Mukarrin”, **DİA**, C. XXXIII, s.240.
- Daftary, Farhad: **The Assassin Legends, Myths of the Ismai’ilis**, London- New York, 1994.
- Daftary, Farhad: **Muhâlif İslâm’ın 1400 Yılı- İsmaililer Tarih ve Kuram**, (çev. Ercüment Özkaya), Ankara, 2001.
- Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi**, (redaktör H. D. Yıldız), İstanbul 1987, C: VI.

- Durand- Guédy, David: **Iranian Elites and Turkish Rulers : A History of Işfahān in The Saljūq Period**, London, 2010.
- Durand- Guédy, David: “An Emblematic family of Saljuq Iran: The Khujandis of Isfahan”, **The Seljuqs: Politics, society and culture**, Edinburgh, Edinburgh Univ. Press, 2011, s. 182-202.
- Efendioğlu, Mehmet: “ Saîd b. Cübeyr”, **DİA**, C. XXXV, s.552–554.
- Efendioğlu, Mehmet: “ Sem’ânî”, **DİA**, C. XXXVI, s.461–62.
- Eİr, (ed.): “ Isfahân I. Geography”, **Eİr**, Vol. XIII, s.614–617.
- Er, Rahmi: “ Tuğrâî”, **DİA**, C.XXXXI, s.339–340.
- Erkoçoğlu, Fatih: **Emevî Deleti’nin Dönüm Noktası Abdülmelik b. Mervân (65-86/ 685-705)**, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 2011.
- Fayda, Mustafa: **Hız. Ömer Zamanında Gayr-ı Müslimler**, İstanbul, 1989.
- Fayda, Mustafa: “ Belâzürî”, **DİA**, C. V, s.392- 393.
- Fayda, Mustafa: “ Celûlâ Savaşı”, **DİA**, C. VII, s.272–273.
- Fayda, Mustafa: “ Taberî”, **DİA**, C. XXXIX, s.314–318.

- Fayda, Mustafa: “ Târîhu’l-ümem ve’l-mülûk”, **DİA**, C. XXXX, s.92–94.
- Fıġlalı, Ethem Ruhi: “Abdullah b. Muâviye”, **DİA**, C.I, s.118–119.
- Fisher, W. B.: “ Physical Geography”, **CHIr**, Vol. I, (ed. by W.B. Fisher), Cambridge, 1968, s. 3-110.
- Godard, André: “The Jurjir Mosque in Isfahan”, **A Survey of Persian Art- From Prehistoric Time to Present**, Vol. XIV, (ed. by Arthur Upham Pope-Phyllis Ackerman), Tahran 1977, s. 3100–3103.
- Godssı, Ahad Paressay: **Büyük Selçuklu Mezar Anıtlarının Gelişmesi**, İ.Ü.E.F., Türk İslam Sanatı Kürsüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 1976.
- Görgün, Tahsin: “ İbn Zeyle”, **DİA**, C.XX, s.466-467.
- Görmez, Mehmet: “ Taberânî”, **DİA**, C.XXXIX, s.310–312.
- Güner, Ahmet: **Büveyhilerden Adudud’d-devle ve Dönemi (338-372/ 949-983)**, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, Tez Danışmanı: Prof. Dr. Mustafa Fayda, 1992.
- Güner, Ahmet: “ Yezd Kâkûyîleri (Kâkveyhîler) ve

- Selçuklular”, **I. Uluslar Arası Selçuklu Kültür ve Medeniyeti Kongresi, Bildiriler I**, Konya 2001, s. 355–371.
- Güner, Ahmet: “Hamza el-İsfah n  ve B veyh ler (1)”, **D.E. . İlahiyat Fakültesi Dergisi**, XX, (Yaz-Sonbahar 2004, İzmir), Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, s.3-27.
- Güner, Ahmet: “ İm d devle”, **D A**, C. XXII, s.173-174.
- Güner, Ahmet: “K k y ler”, **D A**, C. XXIV, s.219–221.
- Güner, Ahmet: “ Merd vic b. Ziy r”, **D A**, C. XXIX, s.178–179.
- Güner, Ahmet: “ Muizz devle”, **D A**, C. XXXI, s.99-100.
- Güner, Ahmet: “ R kn devle”, **D A**, C. XXXV, s.285-286.
- Hansman, J.: “ Isfahan, Pre-Islamic Period”, **EIr**, Vol. XIII, s.635 – 638.
- Hasan, İbrahim Hasan: **Siyasi-Dini-Sosyal-Kültürel-İslam Tarihi Medeniyeti**, ( ev. İsmail Yiğit ve diğ r..), İstanbul, 1985, C.I/2 (2).
- Haug, Robert: “ Isfahan” , **EIr**, Vol. XIV, s.7 – 40.
- Hunerfer, L.: **A in -y  b   ehr-i T r h -yi Isfahan, (Familiarity with Historical City of)** Isfahan, 1373/1994.

- Hunerfer, L.: **Historical Monuments of Isfahan**, 3. bs., Isfahan, 1964.
- Hunerfer, L.: **Râhnüma-yı İsfahan**, İsfahan, 1965.
- Işık, Emin: “Bâtırkânî”, **DİA**, C. V, s.195.
- Itr, Nûreddin: “Dâvûd ez-Zâhirî”, **DİA**, C. IX, s.49–50.
- İlhan, Avni: “Bâtıniyye”, **DİA**, C. V, s.190 – 194.
- İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti**, [ed. by Peter Malcolm Holt, A.K.S. Lambton, Bernard Lewis, (çev. Hamdi Aktaş ve diğer...)], 2.bs., İstanbul 1997, C. IV.
- İstanbul Arkeoloji Müzeleri** (haz. İbrahim Artuk ve Cevriye Artuk), **Teşhirdeki İslâmî Sikkeler Kataloğu**, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1970, C. I.
- Kafesoğlu, İbrahim: **Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu**, İstanbul, 1953.
- Kafesoğlu, İbrahim: **Harezmşahlar Devleti Tarihi (485- 618/ 1092- 1221)**, 2. bs., Ankara, TTK, 1984.
- Kafesoğlu, İbrahim: “Alparslan”, **DİA**, C. II, s.526–530.
- Kallek, Cengiz: “Ebû Ya’lâ”, **DİA**, C. X, s.253- 255.
- Kallek, Cengiz: “İğâr”, **DİA**, C. XXI, s.523.
- Kallek, Cengiz: “Rıtl”, **DİA**, C. XXXV, s.52- 55.

- Kamaly, Hossein: “İsfahan VI. Medieval Period”, **Eİr**, Vol. XIII, s.641 – 650.
- Kandemir, M.Y.: “Ebû Mûsâ el- Eş’ârî”, **DİA**, C. X, s.190- 192.
- Kandemir, M.Y.: “İbn Mende, Ebû Abdullah”, **DİA**, C. XX, s.177-179.
- Kandemir, M.Y.: “Teymî”, **DİA**, C. XXXXI, s.54-56.
- Kara, Ömer: “Râgıb el-İsfahânî”, **DİA**, C.XXXIV, s.398 – 491.
- Kara, Seyfullah: **Büyük Selçuklular ve Mezhep Kavgaıları**, İstanbul, 2007.
- Karaismailoğlu, Adnan: “Kemâleddîn-i İsfahânî”, **DİA**, C.XXV, s.233.
- Keskin, Yusuf Ziya: **Ebu Nu’aym el-İsfahânî: Hayatı, Eserleri ve Hadis İlmindeki Yeri**, İstanbul, 2003.
- Kılıç, Hulûsi: “Ebû’l Ferec el-İsfahânî”, **DİA**, C.X, s.316 – 318.
- Kisâî, Nûrullah: **Medâris-i Nizâmiyye ve Te’sîrât-ı İlmî ve İctimâî-yi ân**, 3.b.s., Tahran, 1374.
- Kisâî, Nûrullah: “İsfahân der Rûzgâr-i Âl-i Büveyh ve Selçûkiyân”, **Mecelle-yi Dânişgâh-i İsfahân**, sy. IV- V, (İsfahan 1376/1997), s.178–199.

- Koca, Ferhat: “Hanbelî Mezhebi”, **DİA**, C.XV, s.525–547.
- Koçak, İnci: “İbnü’l- Hebbâriyye,” **DİA**, C.XXI, s.81–82.
- Koçak, Muhsin: “Ebû Şücâ’ el-İsfahânî”, **DİA**, C.X, s.235–236.
- Koçkuzu, Ali Osman: “İbnü’l-Mukrî el-İsfahânî”, **DİA**, C.XXI, s. 137–138.
- Köymen, Mehmet Altay: **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, İkinci İmparatorluk Devri**, Ankara, TTK, 1954, C.II; 3. bs., Ankara, TTK, 1991, C.V.
- Köymen, Mehmet Altay: **Tuğrul Bey ve Zamanı**, Ankara, 1976.
- Köymen, Mehmet Altay: **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi: Kuruluş Devri**, Ankara, 1979, C. I.
- Köymen, Mehmet Altay: **Alp Arslan ve Zamanı**, Ankara, 1983, C.I, C.II.
- Köymen, Mehmet Altay: “Alparslan Zamanı Türk Toplum Hayatı; Alparslan Zamanı Selçuklu Kültür Müesseseleri(Üniversiteler); Alparslan Zamanı Büyük Selçuklu İmparatorluğu Dini Siyaseti”, **Selçuklu Araştırmaları Dergisi**, (IV. sayısından ayrı basım), (Ankara 1973), s.75- 155.
- Kurtuluş, Rıza: “Hudûdü’l- Âlem”, **DİA**, C. XVIII,

- s.304.
- Kurtuluş, Rıza: “İsfahânî, Ebû Mansûr”, **DİA**, C. XXII, s.508.
- Kurtuluş, Rıza: “Keyânîler”, **DİA**, C. XXV, s.346.
- Kurtuluş, Rıza: “Mücîrüddîn-i Beylekânî”, **DİA**, C. XXXI, s.452–453.
- Kutluay, Yaşar: **İslam ve Yahudi Mezhepleri**, Ankara, A.Ü.İ.F., 1965.
- Kutluer, İlhan: “İbn Mendeveyh”, **DİA**, C.XX, s. 182,
- Lambton, Ann Katherine Swynford: “İsfahân”, **EI²**, Vol. IV, s.97 – 107.
- Lewis, Bernard: **Haşîşîler: İslâm’da Radikal Bir Tarikat**, (çev. Kemal Sarısözen), İstanbul, 2005.
- Lockhart, L.: “İsfahan”, **Assian Affairs**, XXXVII/ 3-4, c. 37, (Germany 1950), s. 248- 253.
- Makdisı, George: **Ortaçağ’da Yüksek Öğretim**, (çev. ve inceleme Ali Hakan Çavuşoğlu- Tuncay Başoğlu), İstanbul, 2012.
- Merçil, Erdoğan: **Gazneliler Devleti Tarihi**, Ankara, TTK, 1989.
- Merçil, Erdoğan: **Büyük Selçuklu Devleti**, Ankara, 2005.
- Merçil, Erdoğan: **Selçuklular’da Saraylar ve Saray Teşkilatı**, İstanbul, 2011.

- Merçil, Erdoğan: “Büyük Selçuklular Devri Kütüphaneleri”, **Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı**, TTK, Ankara, 1995, s. 393–401.
- Merçil, Erdoğan: “Büveyhîler”, **DİA**, C. VI, s.496 – 500.
- Merçil, Erdoğan: “ Saffârîler”, **DİA**, C. XXXV, s.464–465.
- Meşkatî, Nusretullâh: **A List of the Historical Sites and Ancient Monuments of Iran**, (çev. H.A.S.Pessyan), Danişgah-ı Tahran, Tahran, t.y..
- Mırjafarî, Hosein: “İsfahân’da Bulunan Melikşah, Nizâm’ül-mülk ve Diğer Selçuklu Hükümdarlarının Mezarları Hakkında İzâhat”, **XII. Türk Tarih Kongresi (Ankara 12- 16 Eylül 1944), Kongreye Sunulan Bildiriler**, C. II,(Ankara 1999), s. 620 – 626.
- Muhammedoğlu, Aliev Saleh: “ Hürremîye”, **DİA**, C. XVIII, s.500–501.
- Nagel, Tilman: “Buyids”, **Eİr**, Vol. IV, s.578- 586.
- Naskalı, Esko: “Sâsânîler”, **DİA**, C. XXXVI, s.175.
- Ocak, Ahmet: **Selçukluların Dinî Siyaseti- (1040–1092)**, İstanbul, TATAV, 2002.
- Öney, Gönül: “Büyük Selçuklu Minarelerinde Süsleme”, **Kültür ve Sanat**, C. IV,

- İstanbul, 1976, s. 6–11.
- Öney, Gönül: “İran’da Selçuklu Mescid-i Cuma’ları”, **Kültür ve Sanat**, C.V, İstanbul, 1977, s. 92–96.
- Önkal, Ahmet: “Ahnef b. Kays”, **DİA**, C. II, s.174.
- Öz, Mustafa: “ İskâfî, Hatîb”, **DİA**, C.XXII, s.552–553.
- Özaydın, Abdülkerim: **Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)**, Ankara, TTK, 1990.
- Özaydın, Abdülkerim: **Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi : (485-498 / 1092-1104)**, İstanbul, 2001.
- Özaydın, Abdülkerim: “Bündârî”, **DİA**, C.VI, s.489 – 490.
- Özaydın, Abdülkerim: “el-Kâmil”, **DİA**, C.XXIV, s.281- 283.
- Özaydın, Abdülkerim: “ Enûşîrvân b. Hâlid”, **DİA**, C. XI, s.256–257.
- Özaydın, Abdülkerim: “İbnü’l – Esîr”, **DİA**, C.XXI, s.26-27.
- Özaydın, Abdülkerim: “İbnü’l İbrî”, **DİA**, C.XXI, s.92- 94.
- Özaydın, Abdülkerim: “İbn Hallikân”, **DİA**, C.XX, s.17–19.
- Özaydın, Abdülkerim: “ Hamza el-İsfahânî”, **DİA**, C. XV, s.513- 514.
- Özaydın, Abdülkerim: “Hamdullah el-Müstevfî”, **DİA**, C. XV, s.

454 – 455.

Özaydın, Abdülkerim:

“Kahtabe b. Şebîb”, **DİA**, C. XXIV, s.201.

Özaydın, Abdülkerim:

“Melikşâh”, **DİA**, C. XXIX, s.54- 57.

Özaydın, Abdülkerim:

“Mahmûd b. Muhammed Tapar”, **DİA**, C. XXVII, s.371–372.

Özaydın, Abdülkerim:

“Nizamiye Medresesi”, **DİA**, C.XXXIII, s.188–191.

Özaydın, Abdülkerim:

“ Nizâmülmülk”, **DİA**, C. XXXIII, s.194–196.

Özgüdenli, G. Osman:

Turco-Iranica Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları, İstanbul, 2006.

Özgüdenli, G. Osman:

“Bir İran Şehri Anatomisi: İsfahan”, **Name-i Aşina**, 5.yıl/11.sayı, 2003,(1381), s. 57–97.

Özgüdenli, G. Osman:

“İsfahan”, **DİA**, C. XXII, s.497- 502.

Özgüdenli, G. Osman:

“Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî”, **DİA**, C. XXXV, s.19–21.

Özgüdenli, G. Osman:

“Yeni Paralar Işığında Kuruluş Devri Selçuklularında Hakimiyet Münasebetleri Hakkında Bazı Düşünceler”, **Belleten**, LXV/243, (Ankara 2001), s.558 – 565.

Özkurt, Kemal:

İsfahân'da Büyük Selçuklu ve İlhanlı dönemi Mimari Eserleri, (Basılmamış

- Doktora Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Van 2005.
- Paul, Jürgen: “İsfahan V. Local Histography”, **Eİr**, Vol. XIII, s. 638 – 641.
- Rypka, Jan: **History of Iranian Literature**, (ed.by, Karl Jhan), Dordrecht- Holland 1968.
- Safâ, Zebîhullâh: **İran Edebiyatı Tarihi**, (çev. Hasan Almaz), Ankara, 2002, C.I,
- Sakallı, Talat: “ Sâib b. Akra”, **DİA**, C. XXXV, s.541.
- Sandıkçı, Kemal: “ Ebû Sa’d el-Bağdâdî”, **DİA**, C. X, s.218.
- Sarı, Mehmet Ali: “ Rezîn el-İsfahânî”, **DİA**, C. XX, s.249.
- Schindler, General A.Houtum: **Eastern Persian Irak**, London, 1897.
- Serinsu, Ahmed Nedim: “Dülefler”, **DİA**, C. X, s.21.
- Sönmez, M. Ali: “Ebû Mûsâ el-Medînî”, **DİA**, C.X, s.192-193.
- Strange, Le Guy: **The Lands of the Eastern Caliphate**,(ed. Fuad Sezgin, I.G., vol. 85), Frankfurt, 1993.
- Sümer, Faruk: “ Irak Selçukluları”, **DİA**, C. XXXVI, s.387.
- Sümer, Faruk: “Dihkan”, **DİA**, C. IX, s.289–290.

- Sümer, Faruk: “Selçuklular”, **DİA**, C. XXXVI, s.365 – 371.
- Şahin, M. Süreyya: “İsfahânî, Ebû İsâ”, **DİA**, C. XXII, s.507 -508.
- Şen, Mehmet Emin: “Abbâsiler Döneminde İdare ve Mali Kadrolardaki Türkler”, **İSTEM**, sy. 13, (Ağustos–2009, Konya), s. 253–254.
- Şenel, Abdülkadir: “İbn Merdûye”, **DİA**, C. XX, s.184–185.
- Şeşen, Ramazan: **Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, İstanbul, İSAR, 1998.
- Şeşen, Ramazan: **İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, Ankara, TTK, 2001.
- Şeşen, Ramazan: “İmâd al-dîn al- Kâtib al- İsfahânî”, **Tarih Enstitüsü Dergisi**, sy.2, (İstanbul Ekim 1971), s.75–98.
- Şeşen, Ramazan: “Sultan Sencer’in Muhitinde Yaşayan Felsefeciler, Matematikçiler, Tabipler”, **XIV. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler**, (Ankara 9–13 Eylül 2002); C.I, Ankara TTK, 2005, s. 441–452.
- Taneri, Aydın: **Celâlü’ddin Hârizmşâh ve Zamanı**, Ankara, 1977.
- Taneri, Aydın: “Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Vezirlik”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**,

- (Ankara 1967), V/8–9, s.86 – 177.
- Taneri, Aydın: “ Hârizmşahlar”, **DİA**, C.XVI, s. 228 – 231.
- Tokmak, A. Naci: “ Gürgânî, “Fahreddin Es’ad”, **DİA**, C. XIV, s.321
- Tolmacheva, A. Marina: “Makdisî”, **DİA**, C. XXVII, s.431–432.
- Tomar, Cengiz: “İbnü’l Fakîh”, **DİA**, C.XXI, s.38–39.
- Tomar, Cengiz: “ İsfahânî, Cemâleddin”, **DİA**, C. XXII, s.506–507.
- Tomar, Cengiz: “ İsfahân Cuma Camii”, **DİA**, C.XXII, s. 504–507.
- Topaloğlu, Nuri: **Selçuklu Devri Muhaddisleri**, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1988.
- Topaloğlu, Nuri: “ İbn Mende, Ebü-‘l Kâsım”, **DİA**, C.XX, s.181–182.
- Tufantoz, Abdürrahim: “ Mervânîler”, **DİA**, C.XXIX, s.230–232.
- Turan, Osman: **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti**, 4.bs., İstanbul, 1993.
- Türer, Osman: “ Ebû Nuaym el-İsfahânî”, **DİA**, C.X, s.201–204.
- Tsafrır, Nurit: **The History of an Islamic School of Law, The Early Spread of Hanafism**, Cambridge, Mass. : Harvard University

- Press, 2004.
- Uluçam, Müjdat: “ İbn Mencûye”, **DİA**, C. XX, s. 176–177.
- Woods, E. John: “ A Note on the Mongol Capture of Isfahân”, **JNES (Journal of Near Eastern Studies)**, 36/1, U.S.A. 1977, s. 49–51.
- Varol, Hüseyin: “ Ebû Ali el-Merzûkî”, **DİA**, C. X, s.91–92.
- Yardım, Ali: “ Ebû’ş-Şeyh”, **DİA**, C.X, s.343- 344.
- Yavuz, Şevki Yusuf: “Eş’ariyye”, **DİA**, C.XI, s.447–455.
- Yavuz, Şevki Yusuf: “ İbn Fûrek”, **DİA**, C.XIX, s.495–496.
- Yazıcı, Tahsin: “Beyhakî”, **DİA**, C.VI, s.63 – 64.
- Yazıcı, Tahsin: “ Cemâleddin-i İsfahânî”, **DİA**, C.VII, s.311.
- Yazıcı, Tahsin: “ Efrâsiyâb”, **DİA**, C.X, s.478–79.
- Yıldız, Hakkı Dursun: “Abbâsîler”, **DİA**, C.I, s.31–48.
- Yıldız, Hakkı Dursun: “ Ebû Müslim el- Horasânî”, **DİA**, C.X, s.197-198.
- Yiğit, İsmail: “Emevîler”, **DİA**, C.XI, s.87–104.
- Yücesoy, Hayrettin: “ Kadisiye Savaşı”, **DİA**, C.XXIV, s.136–137.

Zarrînkûb, ‘Abdul- Husain:

“The Arab Conquest of Iran and Its Aftermath”, **CHI**r, C.IV, (ed. by R.N. Frye), Cambridge, 1975, s.1-56.

Zeydan, Corci:

İslam Medeniyeti Tarihi, (çev. Zeki Megâmiz), İstanbul, 1966, C. III.

http://archnet.org/library/images/onemagelarge.jsp?location_id=3693&image_id=19729, 05.02.2013.

<http://www.iranicaonline.org/articles/isfahân-ii-historical-geography,08/08/2012>.

<http://www.iranicaonline.org/articles/isfahan-i-geography>, 08.02.2013.

<http://www.iranicaonline.org/articles/İsfahân -xviii-jewish-community>,07.01.2013.

<http://www.iranicaonline.org/articles/isfahan-x3-mosques>, 08.02.2013.

http://www.panoramio.com/photo_explorer#view=photo&position=130&with_photo_id=73327432&order=date_desc&user=159763, 05.02.2013.

<http://numismatics.org/search/Islamic>, 07.01.2013.

<http://numismatics.org/collection/1922.99.54>, 15.02.2013.

EKLER

Ek 1. İsfahan Haritası.

Ek 2. İsfahan'ın Büveyhîler ve Kâkeveyhîler hakimiyeti altındaki durumunu gösteren harita.

Ek 3. Büveyhî veziri Sâhib b. Abbâd'ın yaptırdığı Cürcir Camii/ İsfahan.

Ek 4. Şehristan Köprüsü/Ceyy.

Ek 5. İsfahan Cuma Camii'nin genel görünümü.

Ek 6. İsfahan Cuma Camii.

Ek 7. İsfahan Cuma Camii.

Ek 8. İsfahan Cuma Camii.

Ek 9. İsfahan Cuma Camii.

Ek 10. Gülpayegân Cuma Camii/ Gülpayegân

Ek 11. Gâr Cuma Camii ve Minaresi/ Gâr.

Ek 12. Gülpayegân Cuma Camii ve Minaresi/ Gülpayegân.

Ek 13. Zevâre Cuma Camii/ Zevâre.

Ek 14. Erdistan Cuma Camii/ Erdistan.

Ek 15. Nizâmülmülk'ün türbesi/ İsfahan.

Ek 16. Tuğrul Bey adına 439 (1048–1049) yılında İsfahan'da basılmış bir dinar.

Ek 17. Tuğrul Bey adına 448 (1056–1057) yılında İsfahan'da basılmış bir dinar.

Ek 18. Sultan Alparslan adına 456 (1063–1064) yılında İsfahan'da basılmış bir dinar.

Ek 19. Sultan Melikşâh adına 476 (1083–1084) yılında İsfahan'da basılmış bir dinar.

Ek 20. Sultan Melikşâh adına 485 (1092–1093) yılında İsfahan'da basılmış bir dinar.

Ek 21. Sultan Mahmûd b. Melikşâh adına 486 (1093-1094) yılında İsfahan'da basılmış dinar.

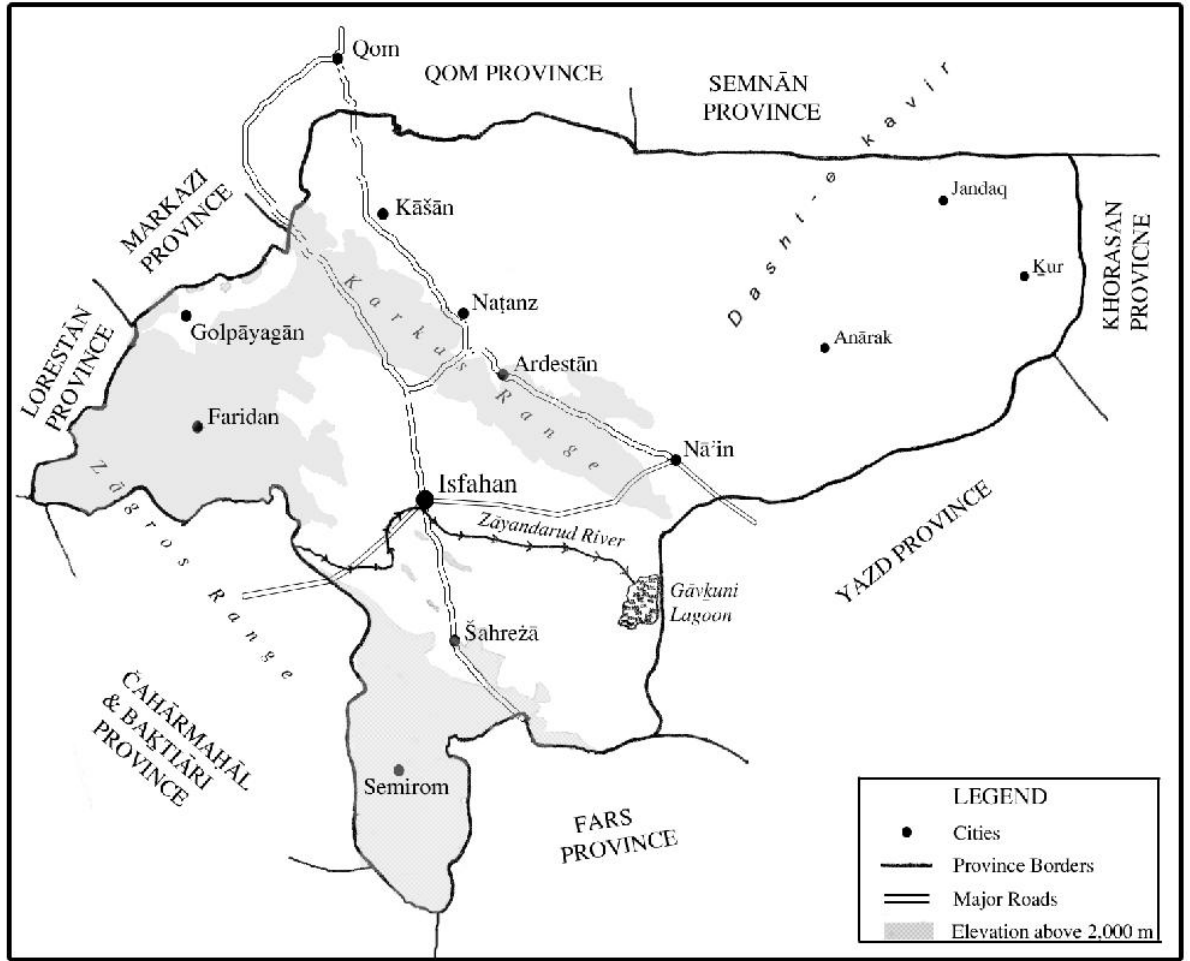
Ek 22. Sultan Berkyaruk adına 488 (1095) yılında İsfahan'da basılmış bir dinar.

Ek 23. Sultan Muhammed Tapar adına 493 (1099–1100) yılında İsfahan’da basılmış bir dinar.

Ek 24. Sultan Muhammed Tapar adına 500 (1106–1107) yılında İsfahan’da basılmış bir dinar.

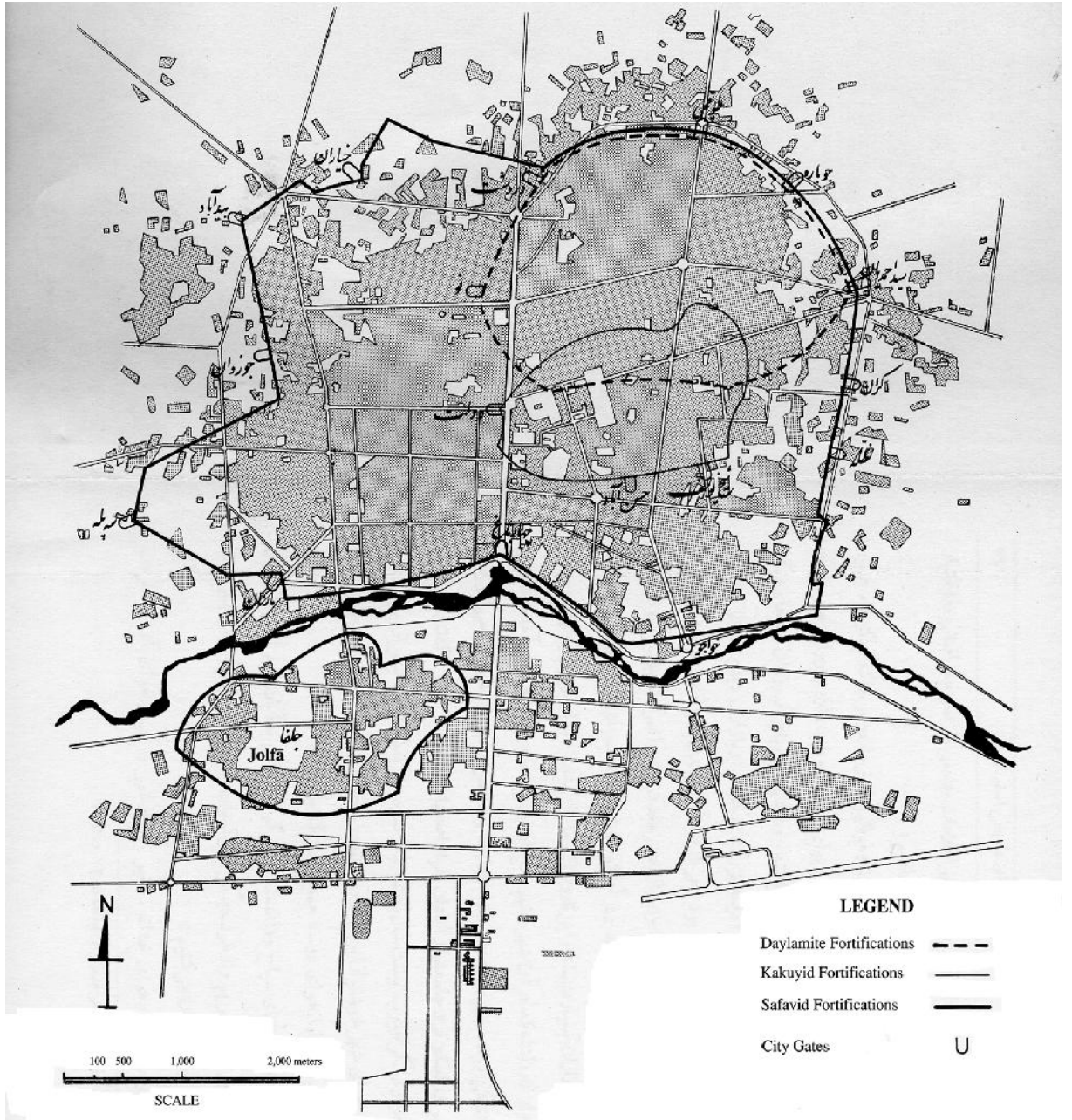
Ek 25. Sultan Mahmûd b. Muhammed Tapar adına 512 (1118–1119) yılında İsfahan’da basılmış bir dinar.

Ek 26. Sultan Mahmûd b. Muhammed Tapar adına 523 (1128–1129) yılında İsfahan’da basılmış bir dinar.

Ek 1. İsfahan Haritası¹.

¹(Çevrimiçi) <http://www.iranicaonline.org/articles/isfahan-i-geography>, 08/02/2013.

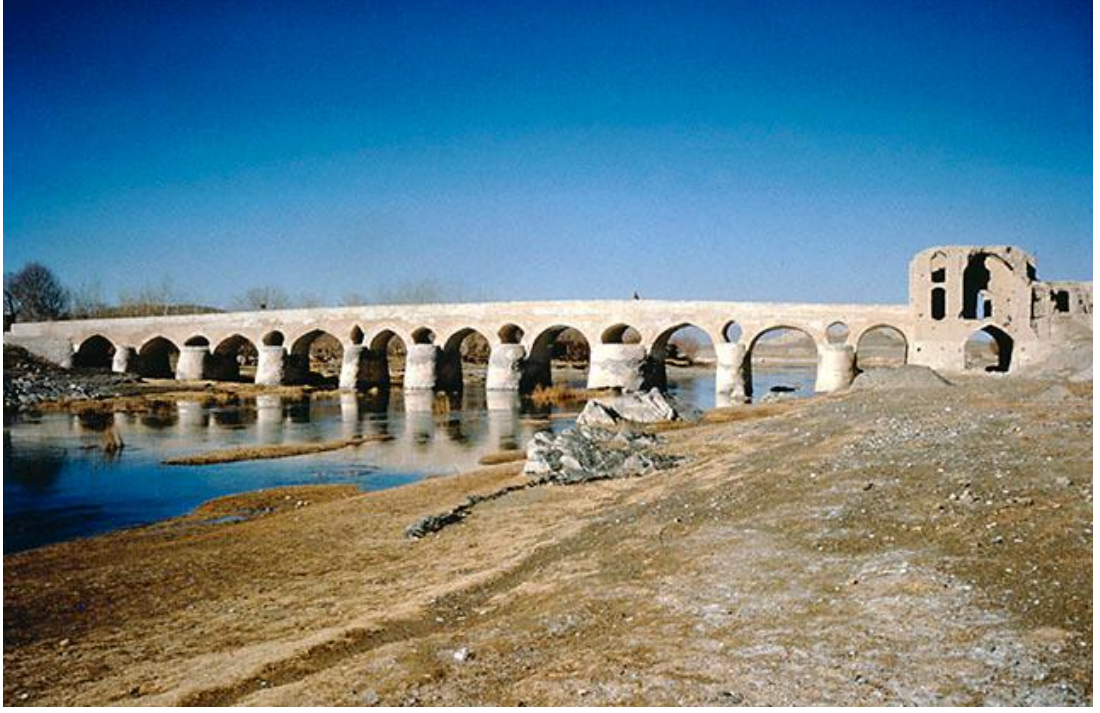
Ek 2. İsfahan'ın Büveyhîler ve Kâkeveyhîler hakimiyeti altındaki durumunu gösteren harita².

² (Çevrimiçi) <http://www.iranicaonline.org/articles/isfahân-ii-historical-geography>, 08/08/2012.

Ek 3. Büveyhî veziri Sâhib b. Abbâd'ın yaptırdığı Cürcir Camii/ İsfahan³.

³(Çevrimçi)http://archnet.org/library/images/one-image-large.jsp?location_id=3693&image_id=19729, 05/02/2013.

Ek 4. Şehristan Köprüsü / Ceyhan⁴.

⁴(Çevrimiçi) http://archnet.org/library/images/one-image-large.jsp?location_id=12347&image_id=210994, 08/02/2013.

Ek 5. İsfahan Cuma Camii'nin genel görünümü⁵.

Ek 6. İsfahan Cuma Camii⁶.

⁵ (Çevrimiçi) <http://www.iranicaonline.org/articles/isfahan-x3-mosques>, 08/02/2013.

⁶(Çevrimiçi)http://archnet.org/library/images/one-image-large.jsp?location_id=3696&image_id=211052, 05/02/2013.

Ek 7. İsfahan Cuma Camii ⁷.

⁷ (Çevrimiçi) http://archnet.org/library/images/one-image-large.jsp?location_id=3696&image_id=211044, 08/02/2013.

Ek 8. İsfahan Cuma Camii⁸.

⁸(Çevrimiçi)http://archnet.org/library/images/one-image-large.jsp?location_id=3696&image_id=211046.05/02/2013.

Ek 9. İsfahan Cuma Camii⁹.

⁹(Çevrimiçi) http://archnet.org/library/images/one-image_large.jsp?location_id=3696&image_id=211035, 05/02/2013.

Ek 10. Gölpayegân Cuma Camii¹⁰/ Gölpayegân.

Ek 11. Gâr Cuma Camii ve Minaresi¹¹ /Gâr.

¹⁰(Çevrimiçi)http://archnet.org/library/images/one-image-large.jsp?location_id=13301&image_id=115707, 05/02/2013.

Ek 12. Gülpayegân Cuma Camii ve Minaresi ¹²/ Gülpayegân.

¹¹ (Çevrimiçi) http://archnet.org/library/images/one-image-large.jsp?location_id=12879&image_id=115725, 08/02/2013.

¹²(Çevrimiçi) http://archnet.org/library/images/one-image-large.jsp?location_id=13301&image_id=115702, 05/02/2013.

Ek 13.Zevâre Cuma Camii¹³/ Zevâre.

¹³(Çevrimiçi)http://archnet.org/library/images/one-image-large.jsp?location_id=3812&image_id=79264, 05/02/2013.

Ek 14. Erdistan Cuma Camii ¹⁴/ Erdistan.

¹⁴(Çevrimiçi)http://archnet.org/library/images/one-image-large.jsp?location_id=6025&image_id=19740, 05/02/2013.

Ek 15. Nizâmülmülk'ün türbesi/ İsfahan¹⁵.

¹⁵(Çevrimiçi)http://www.panoramio.com/photo_explorer#view=photo&position=130&with_photo_id=73327432&order=date_desc&user=159763, 05/02/2013.

Ek 16. Tuğrul Bey adına 440 (1048–1049) yılında İsfahan’da basılmış bir dinar¹⁶.

¹⁶ (Çevrimiçi) <http://numismatics.org/collection/1922.99.54>, 15/02/2013.

Ek 17. Tuğrul Bey adına 448 (1056-1057) yılında İsfahan'da basılmış bir dinar.¹⁷

¹⁷ (Çevrimiçi) <http://numismatics.org/collection/1965.270.18>, 15/02/2013.

Ek 18. Sultan Alparslan adına 456 (1063-1064) yılında İsfahan'da basılmış bir dinar¹⁸.

¹⁸ (Çevrimiçi) <http://numismatics.org/collection/1922.211.116>, 15/02/2013.

Ek 19. Sultan Melikşâh adına 476 (1083-1084) yılında İsfahan’da basılan dinar¹⁹.

¹⁹ (Çevrimiçi) <http://numismatics.org/collection/1922.211.117>, 15/02/2013.

Ek 20. Sultan Melikşâh adına 485 (1092-1093) yılında İsfahan'da basılmış bir dinar²⁰.

²⁰ (Çevrimiçi) <http://numismatics.org/collection/1972.288.88>, 15/02/2013.

Ek 21. Sultan Mahmûd b. Melikşâh adına 486 (1093-1094) yılında İsfahan'da basılmış bir dinar²¹.

²¹ (Çevrimiçi) <http://numismatics.org/collection/1922.211.120>, 15/02/2013.

Ek 22. Sultan Berkyaruk adına 488 (1095) yılında İsfahan'da basılmış bir dinar²².

²² (Çevrimiçi) <http://numismatics.org/collection/1924.999.44>, 15/02/2013.

Ek 23. Sultan Muhammed Tapar adına 493 (1099-1100) yılında İsfahan'da basılmış bir dinar²³.

²³ (Çevrimiçi) <http://numismatics.org/collection/1966.205.5>, 15/02/2013.

Ek 24. Sultan Muhammed Tapar adına 500 (1106-1107) yılında İsfahan'da basılmış bir dinar²⁴.

²⁴ (Çevrimiçi) <http://numismatics.org/collection/1966.205.6>, 15/02/2013.

Ek 25. Sultan Mahmûd b. Muhammed Tapar adına 512 (1118-1119) yılında İsfahan'da basılmış bir dinar²⁵.

²⁵ (Çevrimiçi) <http://numismatics.org/collection/1965.159.9>, 15/02/2013.

Ek 26. Sultan Mahmûd b. Muhammed Tapar adına 523 (1128-1129) yılında İsfahan'da basılmış bir dinar²⁶.

²⁶ (Çevrimiçi) <http://numismatics.org/collection/1965.270.22>, 15/02/2013.